

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2016/4

99. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTI

Berger Viktor, Fáber Ágoston,
Kormos Nikolett, Koroncai András
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Balikáné Bognár Mária

Kiadja a Replika Alapítvány
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

Előfizethető az alábbi címen:
elofizetes@replika.hu

Nemzeti Kulturális Alap

Papíralapú megjelenésünket az NKA és az IBS támogatja.

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

Kormos Dorka

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Beszélgetés Szabados Györgyről

Bognár Bulcsu

„Nem a tagadást kell tagadni, hanem állítani kell.”

Beszélgetés Szabados György életművéről

1. rész. Parlando-rubato, népiesség és az autentikus lét zenei forrásai 7

A tudomány kaleidoszkópja

Az objektivitás kérdése a kortárs tudománykutatásban

Szerkesztette: Pál Eszter

Pál Eszter

Bevezető

A tudomány kaleidoszkópja és az objektivitás 21

Zemplén Gábor

Az elhúzódo tudományos viták és a véleménypolarizáció episztemikus

megértése felé..... 27

Helen E. Longino

Elméleti pluralizmus és a viselkedés tudományos vizsgálata 43

Gárdos Judit

A szociológiai magyarázat és a szociológusok várakozási horizontja

Esettanulmány a magyar előítélet-kutatás területéről 67

Mund Katalin

Citizen science – új módszertan?..... 87

Kelet-Európával foglalkozó kutatások az Egyesült Államokban

Szelényi Iván

A Kelet-Európával foglalkozó kutatások virágzása és hanyatlása

az Egyesült Államokban 99

A magyar startupok és az újkapitalizmus

Szabó Natasa

**A magyar startupok és a kapitalizmus új szelleme:
a morális és gazdasági felzárkózás stratégiája a félperiférián** 109

Recenzió

Vadász Gabriella

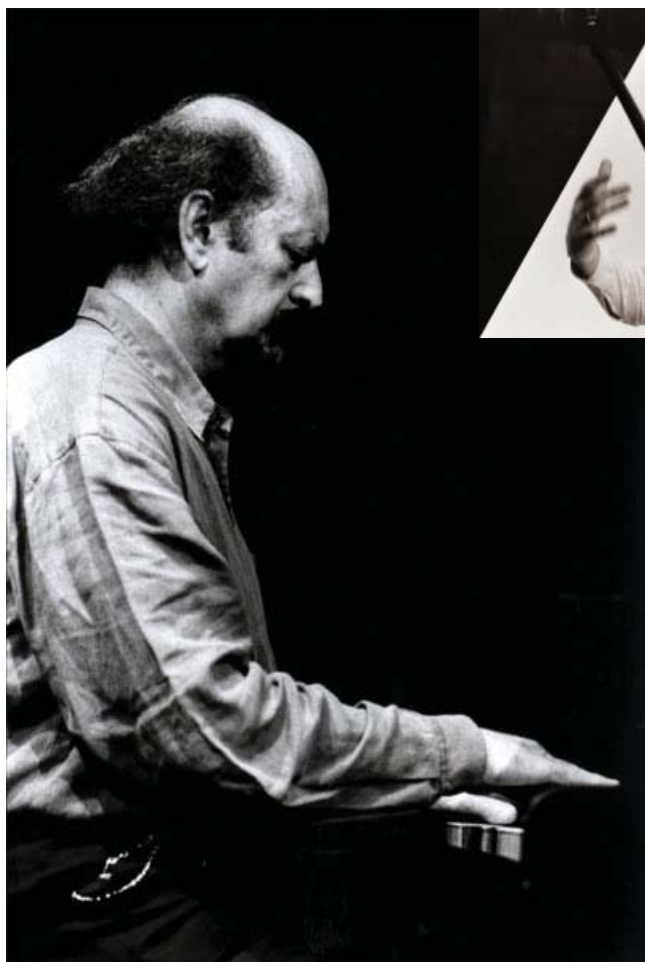
IKT, youtober, médiahasználat

Recenzió az *Információs Társadalom* tematikus számáról 129

Abstracts 137

Beszélgetés Szabados Györgyről

„Nem a tagadást kell tagadni, hanem állítani kell.”

Szabados György életművéről
Ráduly Mihály beszélget Bognár Bulcsuval¹

I. rész. Parlando-rubato, népiesség és az autentikus lét zenei forrásai

Ráduly Mihály (R. M.): Bognár Bulcsut kérdezem a Szabados Györgyhez fűződő kapcsolatáról. Az már előző beszélgetésünkben is kiderült, hogy úgyszólván gyermekkorától ismerte Gyurit és már 15 éve, hogy Nagymaroson lakik.

Bognár Bulcsu (B. B.): Szabados Gyuri zenéjét édesapámon keresztül ismertem meg, aki a mester nagy rajongója volt már egyetemista kora óta. Másfelől apám Szombathelyen közeli barátságban volt Grencsó Pistivel is, így a free jazz és a szabadosi zene része volt a gyerekkoromnak. Ez a zenehallgatásokon túl táplálkozott Gyuriék, Dreschék, Grencsó Pistiek szombathelyi koncertjeiből, az 1985 és 1989 közötti Nyitott Zenei Műhelyből és a '80-as évek elejétől a kisörpusztai fesztivál eseményeiből, ahol Szabados és köre rendszeresen föllépett. A személyes ismeretség tehát innen datálódik, de a párbeszéd akkor vált szorosabbá közöttünk, amikor 2001-ben Nagymarosra költöztem és onnantól Gyuri haláláig viszonylag folyamatosan eszmecserét folytattunk, vitatkozva a zene és a tágabb társadalmi világ kérdéseiről.

A beszélgetések tehát sokirányúak voltak, s nemcsak a zenére korlátozódtak, hiszen Gyurival amúgy sem lehetett csak a zenéről beszélni, mivel minden kérdés érdekelte, foglalkoztatta. Azt hiszem, a családját nemegyszer az örületbe kergetve, képes volt a leghetetlenebb helyzetekben is megvitatni bármely zeneelméleti vagy társadalomfilozófiai kérdést. Bevásárlás közben, Pestre utazva, közös koncertlátogatások alkalmával, vagy náluk, nálunk gyakran került sor ezekre az öt percesnek indult, majd több óra hosszára nyúló beszélgetésekre. Aztán ennek majdnem lett egy kvázi intézményes formája is, mert egyszer Gyuri felhívott, hogy mi lenne, ha a beszélgetéseinket nyilvánossá tennénk abban a formában, hogy külön-

¹ A beszélgetésre 2016. február 18-án Budapesten, Ráduly Mihály interjúsorozata keretében került sor annak érdekében, hogy e dialógusok alapján átfogóbb képet kaphassunk Szabados György zenei és emberi világáról azon emberek visszaemlékezésein keresztül, akik hosszabb ideig ismerték őt mint zenészt és embert. Az interjúsorozat elérhető az alábbi címen: <http://gyorgy-szabados.com/the-world-of-georgy/raduly-mihaly-interjusorozata-magyarul/?lang=hu>. Köszönjük az újraközlés lehetőségét Ráduly Mihálynak és Rudolf Krausnak.

böző felkérésekre pódiumbeszélgetéseket tartanánk. Gyuri elképzeléséről tudni kell, hogy a párbeszédeink gyakran elég vehemens viták voltak. Annál is inkább, mivel ő a hihetetlen műveltségén és tájékozottságán túl olyan beszélgetőpartner volt, aki nyitott volt a másik nézőpontjára, de a világlátását szerette kinyilatkoztatásszerűen megfogalmazni. Én pedig történész-szociológusként, a szakmámhoz kapcsolódó szkepszissel és kritikai attitűddel viszonyultam minden ex cathedra kijelentéséhez. Így aztán gyakran előfordult, hogy Gyuri kinyilatkoztatott valamit, én meg elkezdtem ezt piszkálgatni, és ebből elég izgalmas, adokkapok szerű párbeszéd alakult ki, amivel kapcsolatban én nem tudtam, hogy ezt ő hogyan éli meg, mert elég szemtelenül reagáltam az ő fölvetéseire...

R. M.: Fiatalos hévvel...

B. B.: ...fiatalos hévvel, megkeresve a megközelítés esetleges gyenge pontjait. Úgy látszik, hogy ezeket pozitívan fogadta, és inkább érdeklődésként vagy együttgondolkodásként értelmezte. Mindenesetre erről tanúskodik a pódiumbeszélgetésre invitáló megkeresése, amit én persze elutasítottam, mondván, hogy a magam introvertált alkatával nehezen tudom elképzelni, hogy közönség előtt, egy szervezett fórumon ezt a jóízű, baráti, csipkelődő beszélgetést meg lehetne ismételni. Gyurinak az volt az elképzelése, hogy ezt a fiatalokat tanító, mélyebb kérdések felé vezető, orientáló előadás-sorozattá lehetne alakítani, úgyhogy elég rossz néven vette tőlem, hogy erre nem vállalkoztam. Azért említem meg ezt, hogy a beszélgetések jellegeről utólag képet lehessen alkotni.

R. M.: Kár, hogy ez nem valósult meg. Szerinted másképpen alakult volna az ilyen alkalmakor, mint amikor négyszemközt zajlott? Bizonyára látott benne fantáziát Gyuri, hogyha egyáltalán felvetette mint ötletet.

B. B.: Igen, én azonban úgy láttam, hogy ezek a beszélgetések a maguk spontán jellege miatt voltak érdekesek. Nem egy előre megszerkesztett, nem a pódium vagy a közönség vélt vagy valós elvárásainak megfelelő beszélgetések voltak ezek, hanem pont az adta az izgalmát, hogy bármerre elkanyarodhattunk, és nem kellett valamiféle külső szerkesztő elvnek vagy didaktikai elvárásnak megfelelni.

R. M.: Ez igaz.

B. B.: Na, de aztán ez a dolog másfelől elindította bennem azt a szándékot, hogy egy életútinterjút csináljak vele. Tudom, hogy sokféle beszélgetést rögzítettek Gyurival már akkor is, de ezekben a zenei világa és a személyes élettörténetének, illetve a társadalomnak a kapcsolata általában csak szőrmentén jött elő. Talán az egyetlen kivétel a Váczi Tamás (1956–1987) és az őáltala közösen írt *A zene kettős természetű fénye* című kötetben² szereplő hosszabb beszélgetés, amely, csak zárójelben jegyzem meg, nagyon sajnálom, hogy a Szabados György írásait összefoglaló harmadik kötetben³ nem jelent meg, noha ez a Váczi Tamás által készített interjú a zenéhez és hangsúlyosan a modern zenéhez fűződő viszonyának kiemelkedő össze-

² JAK Füzetek (49). Budapest: Magvető, 1990.

³ Szabados György: Írások III. *Beszélgetések, interjúk*. Szombathely: B. K. L. Kiadó, 2015.

foglalását adja. Szóval voltak tervek, hogy megcsináljuk ezt az interjút, Gyuri is nyitott volt erre, aztán az ember annyi kötelezettséggel van terhelve, hogy mindig halasztódott, és aztán sajnalatos módon elmaradt ez a rögzített beszélgetés.

R. M.: De most fel tudsz majd idézni a beszélgetés során egy-két dolgot ebből a spontaneitásból és a témakörökből. Meg hogy mi alkotta a kapcsolatoknak a vázát.

B. B.: Igen, megpróbálom ezt most utólag rekonstruálni. Az én szociológusi érdeklődésem tehát alapvetően a társadalomfilozófia, a társadalomelmélet felé vitte a beszélgetéseket, és Gyuriban ehhez mindig jó partnert találtam, hiszen őt is mindig foglalkoztatták ezek a kérdések. Adódott ez abból, hogy magát ugyan értelemszerűen zenésznek definiálta, és a zenének igen fontos szerepet tulajdonított, de a zenét mindig az egészhez fűződő viszonyában értelmezte. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a zenéhez fűződő viszonya belerendeződött egy átfogó társadalomfilozófiai, társadalomelméleti gondolkodásba, amelynek számára a rend kategóriája volt a sarokköve. Alkotó emberként ő valamiféle nagy világegész visszaállításának a szándékával tevékenykedett, és ez alapján értelmezte mindazokat a történeti változásokat, amelyek eseményeit közvetlenül megélte a 20. században. Általában az volt a beszélgetésünk origója, hogy miként interpretáljuk azt a mostani viszonyrendszert, amelyben élünk, és mik azok a problémák, amelyeknek a feloldása a mi közös dolgunk lenne.

A vita mindig abból adódott, hogy világlátásomból és érdeklődési körömből adódóan a modernitás bekövetkeztét magától értetődő, kikerülhetetlen eseménynek tekintettem, tehát a modern társadalomra úgy gondoltam, mint mindannak a változássornak a logikus következményére, amely a középkor, a felvilágosodás időszakától elkezdődik. Úgy látom, hogy Gyuri gondolkodásában mindig volt egy ambivalencia a modernitással kapcsolatban. A rend gondolatához ő nagyon erőteljesen szakrális, ezt most pozitív értelemben mondom, ebben az értelemben egynemű, egyféleképpen gondolkodó, tehát a közösség értékrendjét középpontba állító gondolkodást és világlátást kapcsolt. Ez pedig alapvetően különbözött a modern társadalom sok részterületből álló szerkezetétől és racionalitásától. Ő mindig azokat az irányokat és azokat a lehetőségeket kereste, amelyek a mindenséget kifejező szakralitásnak a jelenbeli megvalósulását segíthetik, és azokkal az erővel szemben definiálta magát, amelyek ezeket megakadályozhatják. Gyuri világosan látta, hogy a modernitás kiindulásánál fogva elutasította ezt a szakralitást, vagyis a modernitás egyúttal az isteni rendnek a magától értetődését is tagadta. Meglátásom szerint ebből fakadt a modernitással kapcsolatos ambivalenciája. Egyrészt modern ember volt, aki átlátta a modernség sokféle racionalitásának bugyrait, másrészt azt olyan dologként szemlélte, ami ezt az egységet, ezt a morális elvekből építkező rendet képes fölszámolni.

Hogy ez az ambivalencia milyen szervezen kapcsolódott az ő gondolkodásmódjában a zenéhez, a társadalomfilozófiához és a moralitás kérdéséhez, az megmutatkozik a „második bécsi iskolához”, Arnold Schönbergék zenéjéhez és világlátásához fűződő viszonyában. Mivel alapvetően általában társadalomfilozófiai nézőpontból tájékozódott, azt kutatta, hogy a zene milyen világlátást fejez ki, és annak mi a viszonya a szakralitáshoz. A schönbergi dodekafóniát és az atonális komponálást egyfelől a bachi zenének a visszajövelekeként, a horizontális muzsika újbóli megjelenéseként értelmezte. Ezt pozitív tartalmúnak tekintette. Másfelől a dodekafóniában és az atonalitásban annak a világrendnek a megtestesülését látta, amely mindent a rációra, az észre próbál fölépíteni.

Érdekes párhuzamot látok ebben, mivel bizonyos értelemben Horkheimer és Adorno *A felvilágosodás dialektikájának*⁴ egy sajátos, szabadosi parafrázisáról lehet beszélni. Ők is a modernitás kettős természetéről értekeztek, ahol a modernség úgy győzi le a barbárságot, hogy új barbárságot teremt. Gyuri értelmezésében az jelent meg, hogy ő egyrészt meglátta a schönbergi modernitásban az újszerűséget, amiből adott pillanatban ő zenészként is tovább tud építkezni, másrészt ebben a schönbergi programban azt a fajta emberi nagyképűségről tanúskodó világlátást érzekelte, amely azt gondolja, hogy a teremtett világ viszonyrendszerét az ész középpontba állításával újra lehet rendezni. Ez utóbbit pedig az emberiségre leselkedő legnagyobb veszélynek tekintette.

Misi, neked, mint zenésznek nem kell mondanom, hogy a dodekafónia egy hihetetlenül racionális, fél hang távolsággal operáló komplex zenei rendszert hoz létre, ami a tonális hagyománnyal szakítva viszonyul a zenéhez. Ez a zenei építkezés egyúttal elvonatkoztat mindattól is, amit ősi zenének, tradicionális zenének és szakrális zenének tekintünk. Úgy is mondhatnánk, hogy a dodekafónia ezzel szemben létrehoz egy ettől független, minden tonalitást kiküszöbölő zenei nyelvet, amiben a komponista magas racionalitásfokon próbálja a zenei világot újrendezni, kizárva azt a hagyományt, amely évezredekken keresztül az emberi közösséget irányította, s amelynek megvolt a szakrális építkezése.

Nos, ennek az alapvető perspektívaváltásnak a következményeit Gyuri mélyen végiggondolta. A zenészek általában nem nagyok szoktak efféle kérdésekkel bíbelődni, tehát ha előjön a tonalitás-nem tonalitás kérdése, akkor a zenész a fülével dönt: a „tetszik-nem tetszik”, „tudok én ebből építkezni, vagy nem tudok ebből építkezni” alapállásával viszonyul az atonalitáshoz. Gyurinál azonban ez egy alapvető társadalomfilozófiai kérdés is volt. Az egészhez, a szakralitáshoz, az emberi közösséghez fűződő viszonyként jelent meg számára. Gyuri abból indult ki, hogy az ész, a racionalitást nem lehet a középpontba állítani, mert hogy az emberi végesség képtelen a végtelent uralni. Számára ezért jelentett ez egy rövidre záró és katasztrófák sorozatát magában rejtő gondolkodásmódot. Ennek pedig a modernitás és a felvilágosodás ideológiája volt az alapja. Hiszen a felvilágosodás abból a kanti alapvetésből indul ki, hogy az embernek a saját maga által okozott kiskorúságból, szótlanágból ki kell lépnie, hogy merjen a saját értelmére támaszkodni, hogy az ember „megszólalhasson a saját hangján”. Ez a saját hangon megszólalás azonban egyet jelentett azzal, hogy a racionalitás észszerűségének kellene uralnia az emberi gondolkodást, és nem annak a teremtett világ szakralitásának, amely Gyuri számára elsődleges tájékozódási pont volt. Teljesen konzekvens az életmű és teljesen konzekvens az ő egész világlátása ezért abban, hogy azzal az emberi pökhendiséggel szemben határozta meg magát, amely abban hitt, hogy majd mi leszünk a teremtők a teremtővel szemben.

Minden bizonnyal ennek forrása az a világlátás volt, amit hozott a szülői házból. Ő egy mélyen keresztény elköteleződésű ember volt, aki mindezeket a kísérleteket, amelyeket politikailag-ideológiailag a baloldalhoz kötött, eleve szkepszissel, fenntartással kezelte. Minden bizonnyal ebben generációjának történelmi tapasztalatai játszottak szerepet. A II. világháború világégését és az azt követő kommunista diktatúrát is ennek a racionalitásnak a megjelenéseként értelmezte. Úgy látta, hogyha ezt a racionalitást a középpontba állítjuk, és az az

---

⁴ Max Horkheimer és Theodor W. Adorno (1990 [1947]): *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Atlantisz – Gondolat.

emberi pökhendiség vezet minket, hogy majd mi megszervezzük a rendet, és egy rendszert hozunk létre (ilyen és olyan politikai rendszerek formájában), az nemcsak a szakrális építkezésnek a lehetőségét számolja föl, ami az egyet, a közöset ki tudja fejezni, hanem az embernek azt a mélyen benne rejlő kreativitását is, amely túl tud mutatni saját magán és a társadalmi viszonyokon. Azt hiszem, ez a magyarázata annak, hogy minden észti középpontba állító zenei és politikai törekvéssel és ideológiával szemben, amely a szakralitásból építkező rend helyett a rendszerszerű szerveződést akarta a középpontba állítani, mindig elutasító volt.

Másrészt a schönbergi kísérlet és az ezt kifejező világlátás, illetve a modernitásnak ez és más zenei jelenségei az ő ébredező zenei tájékozódásának is részei voltak. Ez a fajta zenei megoldások iránti nyitottsága ekképpen jelen volt a zenei útkeresésében, amely a létező szocializmus világával és a modern tömegkultúrával szemben a zenei és filozófiai önkifejezés lehetőségeit kutatta. Olyannyira, hogy anyanyelvi szinten beszélt ezeket a zenei nyelveket. De, hasonlóan Bartókhhoz, mégsem ez jelentette számára az alapvető tájékozódást.

Ő első zenei gesztusaitól kezdve kereste azokat a formákat és ezzel párhuzamosan azokat az emberi létmódokat, amelyek vissza tudnak vezetni a rendszerszerű szerveződéssel és az embert kilúgozó, instrumentális logikával szemben az autentikus léthez. Nem meglepő módon ebben az útkeresésben ugyanazokat a forrásokat találja meg, amelyek a 20. századi és kortárs magyar műzene számára is magától értetődően adódtak: Kodály és Bartók munkásságát.

A szándék nyilvánvaló: visszamenni azokhoz a zenei formákhoz, amelyek ebből a rendből építkező organicitást, ebből a rendből építkező teljesség elvét meg tudják jeleníteni. A kiindulópont a magyar népzene és a magyar népzeneének az általa is mindig visszatérően említett parlando és rubato jellege, amely nemcsak a dodekafon, a schönbergi racionalitást középpontba állító zenei építkezéstől, hanem bizonyos értelemben a klasszikus európai műzenétől is alapvetően eltér. Parlando-rubato, ismerik a komolyzenészek ezeket a zenei instrukciókat, de a rubato alatt alapvetően azt értik, hogy a darabot nem a kijelölt időegység alatt kell előadni, hanem tetszés szerint. Kevésbé ismert, hogy a rubato a zenei kifejezés és a ritmus szabadságát is jelentheti. E tekintetben pedig a komolyzene hosszú ideig rendkívül vaskalapos volt. Nemcsak azért, mert mereven ragaszkodott a 2/4, 4/4 vagy 3/4 ritmikailag nem különösebben izgalmas képleteihez, hanem elsősorban azért, mert alapvetően idegenkedik ezektől a szigorú ritmikai szabályt fellazító, a szabadságot kifejező törekvésektől, és nem tudja kezelni azt a fajta változó ritmust, amelyet Gyuri a régi őszenei forma alaplétketésével azonosított.

Gondoljunk csak arra, hogy milyen megütközést keltettek Debussynek a ritmikailag az ősi gamelán zenéből is építkező *Prelűd*jei, vagy Liszt kései zongoradarabjai, ahol egyaránt feloldódnak a korábbi ritmikai kötöttségek. Szerintem a *Csárdás macabre*-ban nem is a korban tiltott kvintpárhuzamok az igazán érdekesek, hanem a mű ősi zenét idéző erőteljes ritmikája és barbár főtémája. Ez már Bartók *Allegro barbaró*ját előlegezi meg, amelyben mellel már megvan az a rubatoszerű lüktetés, amelyet Gyuri az ősi zene megnyilvánulásának tekintett, és amelyet maga is gyakran alkalmazott. Vagy Liszt *Csárdás obstiné*jának a halálba táncoltatást szimbolizáló főtémáját emelném ki, amely talán már Sztravinszkij *Tavaszi áldozatát* előlegezi meg. Úgy látom, hogy az áttörés nem véletlenül a kelet-európai modern zene két „folkloristájához” kapcsolódik. Az e tekintetben Lisztből és a kelet-közép-európai népzeneből építkező Bartók, illetve az orosz népzeneét kutató, a poliritmusokat és a váratlan hangsúlyeltolódásokat természetesen használó Sztravinszkij hozza az újdonságot.

R. M.: *Kezdetől fogva mind a kettő hatással volt az ő zenéjére, filozófiájára.*

B. B.: Igen. Nem véletlen tehát, hogy a nyugati komolyzenének a nagyon szigorú, és főleg a jazz világból nézve nagyon unalmas ritmikájával szembeni felfeslések egy olyan hagyományhoz és gondolkodásmódhoz kapcsolódnak, amelyek valahogy a Kelet világhoz, tehát ahhoz a szakralitás által jellemezhető világhoz kapcsolódnak, amelynek Gyuri elkötelezett képviselője volt. Zenéjében, társadalomfilozófiájában, világlátásában.

R. M.: *Véleményem szerint emberi magatartásában is. Beszéljünk csak a '60-as évek elejéről egészen addig, amíg meg nem találta a saját hangját. Kísérletezések voltak, de minthogyha már egy tudatos törekvés lett volna afelé, legalábbis gondolatban, elméletben, tartásban, hogy mi az, amit meg akar valósítani.*

B. B.: Igen, nekem is az a benyomásom, hogy nagyon tudatosan építkezett, ráadásul már az első rögzített kompozíciókban is világszínvonalú muzsikát szerzett, csak a korabeli legjobb amerikai előadókhoz mérhető kvalitásos zenét. A *B-A-C-H-élmények* hányas is?

R. M.: '64-es.

B. B.: Mint általában a kelet-európai blokkban alkotó 20. századi kortárszenészek, gyakorlatilag ő is mindenféle kapcsolat nélkül veszi föl a fonalat a nyugati világgal. Ha a '64-es *B-A-C-H-élményeket* előveszi az ember, teljesen korszerű, modern jazz-zenét hall. '64-ben pedig semmi ilyesmi zenét ő nem hallgat, mégis teljes magától értetődéssel létezik ebben a zenei világban.

R. M.: *Ő például soha nem nevezte jazznek azt, amit játszott, de abban az időben, '64 táján senkinek nem volt fogalma, szerintem neki sem, az úgynevezett free jazz-zenei törekvéseiről. Ez is azt mutatja, hogy másolás nélkül is lehetett új zenei formákat találni. Tényleg csak a szabad kifejezési formáknak a keresése ihlette ebbe az irányba.*

B. B.: Igen, és szerintem örült nagy szerencséje, hogy az intézményesült zenészképzésből teljesen kimaradt. Semmi ilyen típusú szakirányú végzettsége nincsen, hanem a családi közegben ismerkedik meg a klasszikus zenével és a magyar népzennel. Innen van a komolyzenei tájékozottsága és a magyar népdalkincs ismerete, szeretete. Itt kapja meg az indíttatást az improvizációra, a szabad zenei formák keresésére, ami aztán részévé válik a zongorás gyakorlásainak. Nincsen tehát egy olyan korlátozó közeg, ami őt belekényszerítené azokba a formákba, amelyektől ösztönösen tartózkodott. Ez adja az alapot, hogy később az előbb röviden összefoglalt világlátással felvértezve autonóm módon tudjon tájékozódni a zenében is. Az autonómia persze a fontos előzmények megtalálásán keresztül vezet. Ez mindenekelőtt Bartók zenéjét és a Bartók-féle népiesség gondolatát jelenti. Fontos hangsúlyozni, hogy a népiességről nemcsak zenei kategóriaként érdemes beszélni. Noha Gyuri ezt az interjúban nem emeli ki (nem véletlen módon), de teljesen egyértelmű, hogy jelentős a népiesség szerepe az ő szellemi tájékozódásában.

R. M.: *Milyen értelemben? Nem vagyok benne biztos, hogy értem.*

B. B.: A népies-urbánus szembenállásról van szó, amely a két háború közötti időszakban a legnagyobb ideológiai válaszfal volt a társadalomban, s amely most is alapvetően meghatározza a szellemi életet. Nem magyar jelenség ez, hanem inkább kelet-közép- és kelet-európai sajátosság, ami az orosz szellemi életben évszázadok óta a jelenig hatóan a zapednyik-szlavofil szembenállásban mutatkozik meg. A két irányzat, amely ugyanarra a kérdésre, hogy hogyan, merre és miképpen alakítsuk és formáljuk a társadalmat olyanná, hogy sikeres és versenyképes legyen a modernitásban, két különböző választ fogalmaz meg. A klasszikus urbánus megoldás, amely elmaradottsági helyzetről és leszakadásról beszél, és amely szerint a modern világba csak akkor tudunk sikeresen integrálódni, hogyha a nyugati mintákat át vesszük...

R. M.: ...és a Nyugathoz csatlakozunk.

B. B.: Igen. E megközelítés szerint a nyugati mintákat kell követni, és ennek részeként ki kell metszeni a nemzeti kultúrának azokat a szegmenseit, amelyek nem ehhez a nyugati értékrendhez és racionalitáshoz kapcsolódnak. A népies válasz pedig az, hogy ennek a sajátos kelet-közép-európai létnek a sajátosságait ne lemaradottságként, hanem erényként szemléljük és ebből építkezünk. Kós Károly, Kodály és Bartók szellemiségéhez hasonlóan ezeket az urbánus nézőpontból nézve kimetszendő sajátosságokat az újat kifejező kiindulásnak, csírának tekintjük, és ebből teremtünk meg egy olyan új világot, egy olyan új minőséget, amely nem a nyugati kapitalizmus logikáját követi és nem is a keleti despotizmust tükrözi. Ezek helyett és ezekkel szemben a népi gondolat olyan társadalmat vizionál, amely egyaránt kifejezi a hagyományhoz kötődő kollektivista nézőpontot, a közösségben gondolkodást, másrészt pedig az individualitást, az egyéni kreativitást. Úgy látom, hogy bizonyos értelemben Bartók zenéjének is ez a társadalomfilozófiai üzenete. Ez Gyuri számára mindig is magától értetődő volt.

A népies nézőpont választása Gyuri részéről nagyon határozott állásfoglalás volt, ami nemcsak a családi tradíciót fejezte ki, hanem adódott abból a társadalomfilozófiai alapvetésből is, ami őt a szakralitáshoz és a hagyományokhoz fűzte. Másrészt ehhez a közösséggel-vívó hagyományhoz nagyon modern módon viszonyult, mivel gondolkodása, világlátása az individuum teremtettségét és újító akaratát is kifejezte. Ő tehát nem az a típusú népies volt, aki „vissza a múltba” alapállással szemlélte volna a társadalmi változásokat, vagy az a fajta konzervatív, aki a „csigák előre” jelszavával csak minimális reformra volt hajlandó, hanem Gyuri nagyon modernen, a pillanatnyi kihívásokra reagáló módon értelmezte a társadalmi viszonyokat. Akár radikális átalakításokat is igényelve és végrehajtva, de mindig a hagyomány elvét szem előtt tartva igyekezett formálni a világunkat.

Ez egyébként erőteljesen kijelöli a helyét gondolkodó emberként és zenészként is a létező szocializmusban, és nyilvánvalóan hatással volt az ismertségére és elismertségére a rendszer-váltás utáni időszakban is, amikor ez a polémia, ez a népies-urbánus vita nagyon erőteljesen rányomta a bélyegét a közéletre. Ezek az összefüggések nagyon gyakran előjöttek beszélgetéseink során. Ez határozta meg a 2002 és a 2010 közötti időszakhoz és az azt követő új politikai kurzushoz fűződő viszonyát.

De térjünk vissza mindennek a közvetlenebb zenei vonatkozásaira, és kanyarodjunk vissza a parlando-rubato kérdéséhez. Gyuri ezt a magyar zene alapkérdésének és mindannak a szellemi építkezésnek az alapjának tekintette, amiről az imént szóltam. Gyuri nagyon erő-

teljesen kereste a rendet kialakító régi szakrális világ moralitását, teljességét, és zenészként azokat a zenei formákat kutatta, amelyek ehhez elvezethetnek. Teljesen világos volt a számára, hogy az európai komolyzenének a szigorú és unalmas ritmikája, illetve ennek az ősi, természetes zene lüktetését kordában tartó hagyománya nem vezethet el ehhez. Nyilván nem volt kérdés az sem, hogy mindaz, amit a létező szocializmusban, a korabeli terminológiával „szocialista realista” (nevetnek) alkotásoknak neveztek, nem jeleníthette meg ezt a világlátást.

A létező szocializmus szűk levegőjében azonban rátalált a jazzre. Középiszkolai zenei élményei alapján a jazzben fedezte fel az ősenének, a bennünk rejlő spontaneitásnak a lehetőségét. A jazz-zenének a ritmus- és a dallamformálásban rejlő szabadsága új távlatokat nyitott a számára. Mondta te is, hogy soha nem, vagy csak nagyon ritkán nevezte magát jazz-zenésznek. Adódik ez abból, hogy ő nem jazz-zenészként viszonyult a zenéhez, hanem a gondolkodó, a zenét is a gondolkodásába építő emberként kereste a kapcsolatot a szakralitáshoz, a teljességhez, és a jazzben megtalálta azt a zenei formát, amely ezt a világlátást kifejezhette. A jazz ritmikái szabadsága, a parlando-rubato mély kifejezésének lehetősége ugyanis a zenekar és a szólisztikus hangszeren játszó előadó számára azt a fajta szabadságot adhatja, ami csírájában jelen van már minden ősi, tradicionális zenében is. Másfelől a jazz – legalábbis annak szabadosi értelmezésében – mélyen rokon a népzenevel. Mindkét zenei irányzatra ugyanis a ritmus (a jazzben a poliritmus) abszolút elsősége jellemző. Rokon az előadás parlando jellege, amelynek zenei ritmusa, a hangok időértéke a szövegmondáshoz igazodik, és az előadó improvizatív szabadságát jeleníti meg éppen a „kottahű” előadásokkal, a komolyzene szokványos előadói gyakorlatával szemben. Végül pedig ne feledkezzünk meg a mindkét zenében jelen lévő blues hangról, ami a temperált nyugati hangrendszer bizonyos helyeinek bizonytalansági pontjaként értelmezhető, Gyuri megfogalmazásával élve „nyílás a racionalitás falán, az irracionális pont”. Ezek a sajátos jegyek tehát nem csupán a zenei önkifejezés eszközei voltak számára, hanem egyúttal lehetőséget adtak a kötöttségekkel, az előre és szabványszerűen kijelölt és a racionalitás által vagy egy rendszereszerű, a létező szocializmus logikája szerint kijelölt világgal szembeni állásfoglalásra is.

A világlátásának ismeretében és e társadalmi körülmények között bizonyos értelemben „logikusan” vált jazz-zenészé. Ennek a „választásnak” megvannak persze a tudásszociológiai vonatkozásai. Hogyha egy más típusú társadalmi alakulat zenei világában kellett volna tájékozódnia, valószínűleg más típusú zenéssel találta volna meg a kapcsolatot. (Valószínűsíthető módon a bartóki vonalat továbbvive inkább a népzene felé fordult volna.) A korabeli létező szocializmus ideológiája azonban vagy esztrád zenét kínált, vagy a magyar népzene lebutított, infantilizált zenei képleteit, és ebben a világban a jazz a szabadságnak és a kiteljesedésnek a lehetőségét kínálta. Másrészt párhuzamot lehet vonni a Szovjetunió, a szovjethatalom és a kommunisták által elnyomott magyar nép és a jazzt játszó, kirekesztett amerikai feketék világa között is.

R. M.: Én elég erős párhuzamot érzek a kettő között.

B. B.: Gyurinak a jazzhez való kapcsolódásában megvan a törekvés, hogy visszahozza azt a hagyományt, amely az afroamerikai blues és jazz-zenében megvan. Ezek ritmikájában és improvizatív világában felfedezhető a tradicionális zenének az a közösségszerű szerveződése és káprázatos komplexitása, amely új impulzusokat adhat a legmodernebb zenei törekvések számára is. Ez a szándék megvan a 20. század végi kortárszenében is, amely fölfedezi Közép-

Afrika poliritmikus ősi zenéjét. A '80-as években Ligeti György a zeneetnográfusok nyomán vizsgálja ezt a zenét, és az ebben az időszakban keletkezett *Zongoraversenye*, a *Zongoraetűdők* megmerítkeznek ebben a hagyományban. Az állandóan az új zenét kereső Ligeti nevét nem véletlenül említtem, mert ő azon kevés kortárs zeneszerző közé tartozik, akit Gyuri kezdetektől fogva igencsak respektált és nagyon nagyra értékelt. Ráadásul a tisztelet kölcsönös volt, mivel Ligeti azon nagyon-nagyon kevés komolyzenész egyike volt, akik Gyuri munkásságát hihetetlen nagyra értékelték. Rudolf Kraus honlapján⁵ szerepel is...

R. M.: *Igen, ott.*

B. B.: Szerepel is az a levél, amely az ő nagyrabecsülését kifejezi.⁶ Ennek egyébként talán kevésbé ismert története van. Egyrészt Bicskei Zoltán küldte el annak idején a *Homoki zenét*, de még előtte, 1993 nyarán volt alkalmam Ligetivel beszélgetni a szombathelyi Bartók Fesztiválon. Az interjú apropóját a 70. születésnapja alkalmával adott koncertek és az ekkor átadott állami kitüntetése jelentette. (Ligeti György a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje kitüntetését 1993-ban, 70. születésnapja alkalmából kapta meg.) Az interjú végén adtam Ligetinek egy kazettát, amely különböző Szabados-zenékből volt összeállítva, leginkább *A szent főnixmadár dürrögéseiből* és az *Adytonból* szerepeltek részek. Akkor ugyan én még semmit sem tudtam arról, hogy Gyuri milyen sokra tartja Ligetit, de érezve a két zeneszerző között a párhuzamokat, úgy gondoltam, hogy talán érdekesnek találhatja a szabadosi zenét. Ligeti akkor még nem hallott Szabadosról, ez volt az első alkalom, amikor találkozott a nevével és a zenéjével. Ligeti nagyon nyitott és kíváncsi volt Gyuri zenéjére. Ennek talán az adott különös aktualitást, hogy ekkor a zenei világában némileg rokon *Zongoraetűdőkön* dolgozott. Aztán pár év múlva a Bicskei Zoltánnak küldött levelében (kelt Hamburgban, 1995. április 18-án) meg is fogalmazza, hogy Szabados zenéjének mennyire elkötelezett híve.

R. M.: *Ők találkoztak személyesen?*

B. B.: Nem. Mindenesetre Ligeti nagyon nyitott és érdeklődő volt. Megtapasztaltam, hogy ez egyáltalán nem magától értetődő, mert Gidon Kremerrel meg másokkal is próbáltam Szabados zenéjét megismertetni, de nem mindig találkoztam ezzel a nyitottsággal. Gidon Kremernek többször is vittem Szabados-zenéket, sőt az *Idő-Zene* partitúráját is azzal a nem titkolt szándékkal, hogy avatott előadója lehetne ezeknek a muzsikáknak. Abban bíztam, hogy az *Idő-zenét* (Time Music) a Gidon Kremer vezette Kremerata Baltica talán lemezre veszi, hiszen teljesen beleillik a...

R. M.: *Valóban.*

B. B.: ...profiljukba. Na, most itt elkalandoztam némileg. Szóval a jazz, ahogy én látom, Gyuri számára nem kikerülhetetlen zenei nyelv volt. Az ő kiindulása az, hogy megtalálja a szakralitáshoz, a renchez vezető zenei formákat. Ehhez azonban, ahogy Bartók fogalmaz,

---

⁵ <http://gyorgy-szabados.com/>

⁶ <http://gyorgy-szabados.com/the-world-of-georgy/in-the-words-of-others/gyorgy-ligeti-postcard-from-18-04-1995-about-gyorgy-szabados-in-german-language-translated/>

„tisztá forrásból” kell táplálkozni; olyan zenei formákat kell keresni, amelyek kifejezhetik, Adyval szólva, a Minden Egész a modern világ részekre szabott racionalitásával szemben. Vagyis nem a tonalitás tagadásából kell – a schönbergi logika szerint – építkezni, hanem, ahogy Gyuri ezt nagyon frappánsan szokta mondani a beszélgetéseink során, nem a tagadást kell tagadni, hanem állítani kell. Az ő állítása az volt, hogy fel kell kutatni azokat a zenei formákat, amelyek nemcsak zenei nyelvek, hanem egy gondolkodásmódnak, világlátásnak is a manifesztációi, és ebből lehet újrateremteni a modernitást. A modernitás belátásait lehet használni, ha már létrejött a maga komplexitásában és sokféleségében, és ebben a vonatkozásban nyilván a schönbergi megoldásokat is be lehet építeni, de nem alapvető tájékozódási pontként.

A jazz-zenének a ritmikáját, szabadságát és improvizatív képességét fel lehet használni, amennyiben megőrzi ennek az ősenének és ennek a szakrális viszonyulásnak a tartalmait. De ebben a vonatkozásban, úgy gondolom, hogy Gyuri cél-eszköz relációban gondolkodott. A nagy egész érdekében nem jazz-zenészként tájékozódott ebben a világban, hanem társadalomfilozófiai és zenei értelemben is azzal a tágassággal, ami Gyurit mindig is jellemezte. Egyébként innen adódik szerintem az az értetlenség, ami az ő egész zenei munkásságával kapcsolatban a jazz-zenészek részéről gyakran tapasztalható. Akik a jazznek a mainstreamet jellemző szigorúbb formanyelvén keresztül viszonyultak csak a zenéjéhez, azok számára ez az építkezés, ami őszene, tradicionális zene, parlando-rubato gondolati világát kívánja megjeleníteni a mögötte lévő társadalomfilozófiai alapbeállítódással, azok számára a szabadosi zene értelmezhetetlen. Mert ők azt nézik, hogy a szokványos zenei formákba ez a zenei megoldás most beleillik, vagy sem, és akkor ők ahhoz képest csak a különbözőségeket érzékelik, és gyorsan eljutnak ahhoz a „magvas megállapításhoz”, hogy kérem, ez „nem tud zongorázni”. Gyuri meg ezen mindig fölülemelkedve egy más minőségben, sokkal nagyobb tágassággal és rálátással viszonyult a zenéhez is. Annál is inkább, mivel a parlando-rubato alapjellegben a magyarság autentikus megnyilvánulását fedezte fel. Noha a népies-urbánus vitában urbánus oldalról ebben mindig valami kirekesztő gesztust érzékeltek, Gyuri a népi kultúra kapcsán egy hagyományban állásról, egy történeti képletről beszélt, ami a Kárpát-medencében kialakult, és ami sajátja ennek a térségnek.

Bartókra utalva ebben a parlando-rubato jellegben ő nemcsak annak a zenének a megnyilvánulását vélte felfedezni, amely minden egyes zenei gesztusnak az alapját jelenti. A magyar népi kultúra iránti elköteleződése abból adódott, hogy úgy látta: ebből a hagyományból építkezve az „elveszett paradicsomot” újra lehet teremteni. Az ő elköteleződésében erős szándék és erős hit volt azzal kapcsolatban, hogy ez a fajta világlátás újraéleszthető. Azáltal, hogy itt ez a fajta ősi népzene a maga hihetetlenül gazdag dallamkincsével és ritmusvilágával ennyire erőteljesen megmaradt, amelyet Vikáréktól kezdve Kodályon, Bartókon keresztül sok más kutatóig fölfedeztek, adott alapot ahhoz az elgondoláshoz, hogy az elfuserált modern világ ezáltal újrateremthető lehet. Kelet-Közép-Európa és szűkebben a magyar népzenei hagyomány lehet az alapja ennek a változásnak éppen azzal a Nyugattal szemben, ahol ebből az archaikus zenei formából úgyszólván már semmi sem létezik.

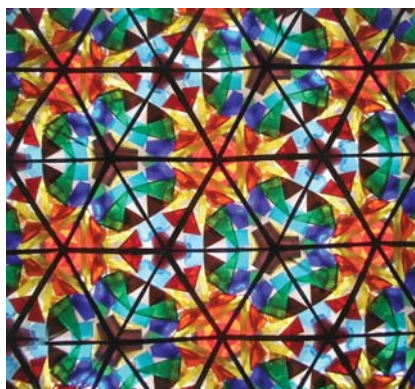
Nekem erről egy heideggeri párhuzam jut az eszembe. Heideggernek, a 20. század nagy filozófusának a fundamentumontológiájára utalnék, amelyben ő hasonlóan kiemelt szerepet tulajdonít a német nyelvnek. Heidegger azt állítja, hogy a német nyelv őrzi azt a perspektivikusságot, amely képes a teljességre törekvést kifejezni. A heideggeri filozófiában hangsúlyos szerepet játszik a létfelejtésnek és a lét megmutatkozásának, föltárukozásának a szembeál-

lítása. Az ő számára bizonyos tradíciókban (mindenekelőtt az antik görög filozófiában és a német nyelvben) tovább élt világlátás meg tudja jeleníteni ezt a teljességet, tehát a létre való autentikus reflexió lehetőségét. Úgy gondolom, hogy Gyuri ennek az autentikus létnek a megnyilvánulását találta meg a magyar népzeneben.

Úgy látta tehát, hogy a tradicionális kultúrák teljessége ennek a hagyománynak az alapján újra megvalósítható. Ez a rendre alapuló világlátás nagyon erős morális töltettel rendelkezett, és nagyon határozottan szemben állt a rendszerszerű modern politikai törekvések partikularizmusával. Szerintem ebből adódik, hogy Gyuri mindig is morális kötelességének tekintette azt, hogy ezt a világot képviselje és ennek kibontakozását nemcsak zenei vonatkozásban segítse. Gyurinak a szűkebb környezete sem nagyon értette, hogy miért állt le ezekről a dolgokról bármely élethelyzetben beszélgetni. Nyilván neked is jó pár ilyen élményed van, hogy Gyurival nem lehetett úgymond csak a zenéről beszélgetni. (Engem egyébként nagyon érdekelt volna, hogy ő zenészként, alkotó művészként és zseniális kortárszenészként hogyan és miként viszonyul a zenéhez, de nagyon kevés olyan alkalomról tudok beszámolni, amikor kifejezetten csak a zenéről volt szó.) Ő azért volt zenész, mert az ő tehetsége okán a zene nyelvén keresztül tudta megjeleníteni mindazt, amit egy általános társadalomfilozófiai keretbe illesztett, de éppen ebből adódóan az emberekhez fűződő viszonyában nem a zenéről való beszéd volt elsődleges, hanem ennek a világlátásnak a megjelenítése.

Az objektivitás kérdése a kortárs tudománykutatásban

Szerkesztette: Pál Eszter

Bevezető

A tudomány kaleidoszkópja és az objektivitás

Egyre nyilvánvalóbb ambivalencia övezi a tudományos tudás státuszát, megítélését. Miközben tartja magát az a közkeletű és úgyszólván zsigeri vélekedés, hogy a „tudományos” álláspontok valamiképp magasabb rendűek a hétköznapi gondolkodás elemeinél, az egyszerű vélekedéseknél, hogy jobban járunk, ha „szakértők” kijelentéseire alapozzuk egészségünk, gyerekeink nevelésére és egyebekre vonatkozó gyakorlatainkat, és általában is jól tesszük, ha az ő segítségükkel tájékozódunk a világ dolgai felől, egyre többször találkozunk az e „szakértők” tudásával kapcsolatos szkepszissel is. A tudomány mibenléte, területének meghatározása és megkülönböztetése más területektől, a tudomány és az úgynevezett „áltudomány” határainak kijelölése csak relatív értelemben, vagyis egy adott kontextuson belül, az abban szereplők értelmezéseit és meghatározásait alapul véve lehetséges (Kutrovátz, Láng és Zemplén 2008). Ami egykor áltudománynak minősült, azt később tudományként ismerték el, és fordítva: a tudomány határai állandóan változnak.

Ha azonban nem tartalmi szempontból közelítünk a kérdéshez, és inkább jellemzőin keresztül próbáljuk megragadni és az egyéb tudásfajtáktól megkülönböztetni a tudományos tudást, akkor talán közelebb kerülünk a probléma megoldásához – feltételezhető legalábbis, hogy él valamiféle elképzelés azokról a kritériumokról, amelyeknek a tudományosnak tekintett tudásforma megfelel. Én mindenesetre ezt tapasztaltam, amikor egy – nyilvánvalóan semmiféle szempontból nem reprezentatív – kisebb „felmérést” végezve megkérdeztem egyetemi hallgatók egy csoportját, hogy mire gondolnak akkor, amikor egy megállapításról vagy nézetről azt hallják, hogy „tudományos”. Mit jelent számukra a „tudományos” jelző? Tekintetbe véve a fent említett, viszonylag általánosan jelenlévő és gyakran megfogalmazódó szkepszist, a kérdésfeltevés meglepő válaszokat szült. A hallgatók kivétel nélkül a megbízhatóság, a szakértelem, a tényyszerűség, a bizonyosság és az objektivitás fogalmait társították a tudomány képzetéhez. Vagyis még azok is, akik az átlagnál tájékozottabbak, tudománytörténetet is tanultak, esetleg szembesültek a posztmodernnek nevezett korszellem bizonyosságokat megrendítő aspektusaival is, hajlamosak egy lényegében a 19. századi szemléletet tükröző keretben gondolkodni a tudományról.

Más kérdés persze, hogy itt vajon a tényleges helyzetre vonatkozó elképzelések, vagy pedig csak általános elvárások fogalmazódtak meg. Ám így vagy úgy, ezek olyan kritériumok, amelyeknek a tudomány – egyre inkább úgy tűnik – semmiképp nem tud megfelelni. A jelen írással és a következő négy tanulmány közlésével ahhoz a diskurzushoz csatlakozunk, amelyben a tudományos tudás előállításával és természetével kapcsolatos, korábban magától értetődőnek vett elképzelések válnak egyre alaposabb reflexió tárgyává. Nem ritka, hogy az evidenciák megkérdőjelezését kártékony tevékenységnek tekintik, amelynek a rombolás lenne a célja. Pedig reflexió nélkül nem ismerhetjük meg magunkat, nem érthetjük meg a világot, amelyben élünk, s azokat a sémákat, kereteket sem, amelyekben gondolkodunk – legyenek azok tudományosak vagy más jellegűek.

A tudományos tudásra vonatkozó (ön)reflexió története több mint egy évszázadot ölel fel. Durkheim e tárgyban mérföldkőnek tekinthető *magnum opusa* 1912-ben jelent meg (Durkheim 2004 [1912]), de hasonló kérdéseket feszeget már 1903-as, a klasszifikáció képességének eredetéről szóló, Marcell Mauss-szal közösen jegyzett híres tanulmányában (Durkheim Mauss 1978 [1903]) is. Azóta, hogy Durkheim megfogalmazta az egyes kognitív képességeink és velük együtt a tudomány néhány episztemológiai alapjának (például az okság képzetének) társadalmi eredetéről szóló tézisét, a tudás-, majd tudományszociológia vagy a ma tudománykutatás gyűjtőnévvel illetett terület óriási anyagot halmozott fel, amely hozzásegít a tudományművelés különféle aspektusainak vizsgálatához és értelmezéséhez. Az alábbiakban e szerteágazó kutatási terület fókuszába került rengeteg kérdés közül csupán néhányat vetek fel röviden; azokat, amelyekkel a következő tanulmányok is foglalkoznak.

A felvetődő kérdések mindegyike valamiképp kapcsolatba hozható azokkal az elvárásokkal, melyeket a hallgatók fent említett csoportja is megfogalmazott, s amelyeket leginkább az „objektivitás” némileg homályos koncepciójával rokoníthatunk. Ám az objektivitás fogalma mára kissé gyanússá vált: akár kínos is érezhetnénk magunkat, hogy egyáltalán előállunk vele. Néhányan talán úgy vélekednek, hogy az „objektivitást”, az „igazságot” és társaikat nyugodtan el is felejtethjük. Nem véletlen, hogy egy nemrégiben megjelent tanulmányában Ian Hacking a „Ne is beszéljünk az objektivitásról!” címet adja az egyik alfejezetnek (Hacking 2015). Az *Objectivity in Science* című kötetben szereplő felszólítás persze ironikus hangvételű, ám talán mégiscsak jelzi az egész koncepció problematikus mivoltát.

Ettől persze még a 21. században is felvethetjük a tudomány objektivitásának kérdését, ahogy Hacking maga is épp ezt teszi, jóllehet ő amellet érvel, hogy általános értelmezési kísérletek helyett a konkrét esetek viszonylatában próbáljuk az objektivitás fogalmát megragadni. E homályos, nem könnyen definiálható koncepció valójában a kortárs tudománykutatásban is megőrizte jelentőségét, mint ahogy azt például Daston és Galison sokat hivatkozott munkája (2007) vagy a jelen blokkban szereplő Helen Longino több írása (Longino 1990, 2002) is jelzi.

Az objektivitás fogalmának vizsgálata a kortárs szerzők figyelmét legtöbbször maga is a felé a kérdés felé tereli, hogy mi minden miatt *nem* objektív a tudomány, vagyis hogy rámutassanak arra a rengeteg körülményre, amelyek e hivatalosan érvényesített princípium ellenében hatnak: társadalmi kapcsolatokra, hatalmi viszonyokra, érzelmekre és más hasonlókra. Néhányan végül arra is vállalkoznak, hogy az objektivitás fogalmát újraértelmezve felmutassák annak *valamiféle* forrását – még ha ez a forrás a legkevésbé sem azonos azzal, amiből a 19. századi objektivitás fakadt. Így tesz például Longino (1990), amikor a tudományos közösséget tekinti egyfajta objektivitás alapjának: a speciális szabályok és normák,

a tudományos közösség működésének megadható feltételei a társadalmi természetű, kollektív folyamatok révén előállított tudományos tudás objektivitását garantálják – vagyis eszerint voltaképpen a tudástermelő közösségekben zajló kollektív folyamatok teremtik meg az objektivitást. Az így előállított tudományos tudás nem csak azért társadalmi jellegű, mert kollektív folyamatok állítják elő, hanem azért is, mert a nyilvánosság előtt kerül megmértetésre – ez pedig objektivitásának másik fő eleme.

Már ennyiből is érzékelhető, hogy az objektivitás fogalma igen összetett, és voltaképpen nem teljesen kongruens tartalmakat is felölelhet. Az alábbiakban három olyan elem kerül röviden elő, amely az objektivitás hagyományos (19. században kikristályosodó és dominanciára szert tevő) értelmezéséhez – bármekkora homály övezte is már ekkor e koncepciót – szorosan hozzátartozott: a tudás egységessége, a tudósok elfogulatlansága, valamint a tudás termeléséhez szükséges szakértelem megléte.

A tudás egysége a pozitivistá tudományfelfogás egyik alapja. A monista megközelítés szerint egyfajta tudomány létezik, méghozzá a változatlan törvényszerűségeket fürkésző, empirikus megfigyeléseken alapuló s végleges, bizonyos, oksági modelleket előállító tudomány. Itt nem pusztán arról van szó, hogy a természet- és társadalomtudományok egyfélék, ha a valóság különböző szegmenseit vizsgálják is. Az egység itt a létrejött tudásra is vonatkozik, amely tudás csak akkor tarthat számot e címkére, ha végleges, biztos, koherens képét adja a vizsgált területnek. A bizonyosságon alapuló tudás egységes, mivel igazságát mindenki elismeri, így az adott terület értelmezése rivális koncepciók helyett a tudás egy monolit tömbjében ölt testet. Könnyen belátható, hogy a tudomány története sem a 19. században, sem pedig azóta nem produkált ilyen állapotot. Az azonban talán nem ennyire evidens, hogy elvárásként mennyiben tartható fenn az effajta koherenciát és univerzalitást felmutatni képes tudás koncepciója; ezt jelzi legalábbis a hallgatók vélekedése is, mely épp ezen az implicit vagy olykor explicit módon is megfogalmazódó várakozáson alapul.

Ám úgy tűnik, valójában nemcsak deskriptív, de normatív értelemben sem érvényesíthető az egységes tudomány képe. A tudománykutatás számos képviselője érvelt amellett, hogy az általános érvényű megközelítések helyett az esettanulmányok szintjén érdemes felvetni a vizsgált kérdéseket. (Ilyenek például az objektivitás fogalmával foglalkozó, korábban említett munkák is.) Az itteni tematikus blokk ugyancsak eszerint közelít a megfogalmazott kérdésekhez: a felvetett problematikát mindegyik írás egy adott specifikus terület empirikus vizsgálata révén igyekszik körüljárni. A tudomány egységének kérdésével két szerző, Zemplén Gábor és Helen Longino is foglalkozik. Longino a viselkedéskutatásban egymással rivalizáló négy irányzatot elemzi behatóan. A viselkedés az olyan komplex jelenségek egyike, amelynek alakulására számos tényező van hatással. S bár ebben az összes kutatási irányzat képviselői egyetértének, vizsgálataik során mégis figyelmen kívül hagyják e tényezők egy részét. Longino mellett érvel, hogy a faktorok bevonása egy közös modellbe, vagyis együttes vizsgálatuk nem lehetséges, ezért az eltérő irányzatok és módszerek párhuzamos megléte szükségzerű. A különböző megközelítések ráadásul nem fordíthatók le egymásra, s nem is egységesíthetők, mivel az eltérő irányzatok eltérő kauzális terekben gondolkodnak. Az előállított tudások mindegyike így szükségképpen és egyformán parciális marad, még ha a kutatók hajthatatlanul ragaszkodnak is saját elméletük primátusához.

Az egység hiánya azonban, miként azt Longino is megállapítja, nem feltétlenül baj. Zemplén Gábor némiképp másfelől közelíti meg a kérdést, amikor olyan tudományos vitákkal foglalkozik, amelyekben a véleménykülönbség komplex, több szereplőjük van, és viszony-

lag hosszabb időt ölelnek fel. Ezekben az esetekben a polarizálódás visszatérő jellegzetesség: a heterogén közönség meggyőzését célzó viták során az álláspontok nem közelednek, hanem éppenséggel egyre inkább eltávolodnak egymástól. Az álláspontokat befogadó közösségek az eredetitől valójában már lényegesen különböző elgondolásokat képviselhetnek, így a vita kezdetekor kinyilvánított nézetek idővel akár kaleidoszkópszerűen fragmentált vagy polarizált nézetegyüttes alakulhatnak. Zemplén Gábor kérdése, hogy vajon az e diszkurzív folyamatok során végbemenő polarizálódásnak milyen episztemológiai szerep tulajdonítható, hogy az álláspontokkal együtt polarizálódó befogadói közösségek megjelenése miként járul hozzá a tudástermelés folyamatához. Minél heterogénebb a befogadói közösség, annál polarizáltabb lesz a kérdéses nézet. Azt is jelenti mindez, hogy egy elmélet terjedésének részeként maga az elmélet jelentős átalakuláson megy keresztül, és kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő nézetek formájában sokasodik. A „newtoniánus” kifejezés jelentése például a tudományos vita előrehaladásával nemhogy kikristályosodott volna, de egyre homályosabb lett. Ha tehát a befogadás döntő eleme az elméletek átalakulásának, akkor ez egyúttal azt is jelenti, hogy a befogadás társadalmi aspektusainak vizsgálata alapvetően fontos, hiszen olyan tényezőről van szó, amely tartalmi szempontból is konstitutív szereppel bír a tudástermelésben.

A tudomány történetének számos ismert fejezete voltaképpen ugyanezt a polarizálódást jelzi, ami jól mutatja a folyamat jelentőségét. A darwinizmus – vagy helyesebben: „darwinizmus” – talán az a tudományos irányzat, melynek különböző aspektusai a mai napig is a leginkább lekötik az érdeklődő közönség figyelmét, de amely nemcsak a laikus közönség, hanem a különböző befogadói tudósközösségek értelmezési horizontján is talán a legtöbb eltérő értelmezéssel gazdagodott. A „darwinizmus” kifejezés *A fajok eredetének* 1859-es megjelenését követően egészen a 20. század elejéig az – egyébként több pontján már eleve nyitott kérdéseket és többértelműségeket rejtő – eredeti elméletnek valójában számos különböző értelmezését takarta (Moore 1981, 1991). A befogadói csoportok a teljes elutasítástól az elfogadásig terjedő skála különböző pontjain foglaltak helyet, az elmélet egyes elemeihez ráadásul nem feltétlenül azonos módon viszonyultak, így valójában inkább egy koordináta-rendszer által kijelölt tér különböző pontjaihoz lennének hozzárendelhetők. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy a teljes elutasítástól eltekintve itt a befogadói csoportok tere egyben az értelmezések komplex tere is. Tovább bonyolítja a képet, hogy e konkrét tudománytörténeti fejezet esetében – s vélhetően a hasonlóan jelentős és sokáig elhúzódó vitáknál általában is – a közösségek sokféle törésvonal mentén szerveződtek, így az adott kapcsolatok, csoportok nem voltak állandóak (Pál 2015). Miközben tehát a helyzetet távolról szemlélve viszonylag tartósnak és bizonyos szempontból homogénnek tűnő értelmezői közösségek körvonalazhatók, közelebbről már azt látjuk, hogy e befogadói közösségek tagsága fluktuál, s az egyének az eltérő kérdések mentén egymással szembekerülő csoportok tagjai is lehetnek. Ahogy Fleck (1979 [1935]) is hangsúlyozza: e gondolatközösségek nem állandóak, hanem különböző kérdések, kutatási programok, célok mentén szerveződő, bizonyos értelemben átmeneti vagy alkalmi funkcionális csoportok. Ez pedig tovább növeli a befogadói közösségek heterogenitását és az elméletek polarizálódását, s még inkább megkérdőjelezi a tudomány egységességének koncepcióját.

Az értelmezői, befogadói közösségek tehát hajlamosak eltérő értelmezésekkel felruházni az eredeti kijelentéseket. De mi a helyzet magával az eredeti elmélettel? Világosak-e vajon azok az előfeltevések, amelyeken nyugszik? Mennyiben várhatjuk el egy kutatótól, hogy kutatása tárgyára mindenfajta elfogultságtól mentesen tekintsen, hogy mintegy – a korai, pozitivistá Durkheim (1978 [1894]) megfogalmazásával – a tárgyra vonatkozó előzetes is-

mereteit valamiképp figyelmen kívül hagyva vagy egyenesen törölve, „téveszméitől megszabadulva” vizsgálódjon? Úgy tűnik, ez az elvárás kevésbé reális. (Mint ismert, későbbi írásaiban – elsősorban a korábban említett művekben – Durkheim maga is eltávolodik az effajta pozitívizmustól.) Talán jobban járunk, ha preconcepcióinktól nem megszabadulni igyekszünk, hanem reflektálunk rájuk.

Esettanulmányával Gárdos Judit hazai vizekre evez, és egy szociológiai kutatás részletes elemzésével mutatja be, hogy már a tudástermelés kezdeti pontján, az adatgyűjtés és értelmezés során is milyen központi szerepet játszik a kutatók nem explicitált „elvárási horizontja”. Egy kérdőíves módszeren alapuló romakutatás aprólékos vizsgálatával arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként jönnek létre azok a tudáselemek, amelyekre adottként, tényként tekintünk, s amelyeket így reflektálatlanul elfogadunk. A statisztikai elemzés és az adatok prezentációjának vizsgálata azt mutatja, hogy a kép, amellyel a kutatók tárgyukról már eleve rendelkeztek, döntően befolyásolta az eredmények értelmezését, a végső koncepció egészét. Itt is egy konkrét diszciplínáról és egy konkrét kutatásról van szó, azonban Gárdos Judit eredményei ugyancsak arra utalnak, hogy előzetes elképzeléseink a tudományos tudás termelésében minden bizonnyal általában is kisebb-nagyobb – konstitutív – szerepet játszhatnak.

Ezekben a megközelítésekben, melyekben tehát a tudás termelésének és magának a megtermelt tudásnak a társas és társadalmi jellege kap hangsúlyt, a figyelem homlokterében, mint láttuk, olykor mégis a tudás tartalmi elemei állnak. Az elemzés azonban ezekben az esetekben sem tekinthet el teljesen a tudomány művelőinek személyétől, máskor pedig éppen a tudósok egyéni vagy társas attribútumainál állapodik meg az értelmezés fókusza. Hiszen, mint tudjuk, az objektivitás homályos, ám mindenképp szigorú elvárása nem csupán tartalmi szempontból támaszt követelményeket a tudománnyal szemben: a tudós csak akkor formálhat igényt erre a címre, ha meghatározott kvalitásokkal rendelkezik. A társadalom szerves részeként működő tudományban számos olyan tényező játszik szerepet, amelyet nem szokás az autonómnak vélt tudományos mező jelenségei közt számon tartani – ilyen például a Steven Shapin klasszikus művében (1994) körüljárt megbízhatóság, szavahihetőség, „úriemberiség” attribútuma. Más a helyzet a hivatalos, explicit, nyíltan számon kérhető követelményekkel: a tudós megkülönböztető sajátossága, s egyszersmind az objektivitás egyik pillére a szakértelem. A „szakértő”, a „tudós” fogalma azonban viszonylag új keletű: a 19. század során jelent meg, amikor az úri passzióként művelt tudományból hivatás lett. Az ekkor színre lépő hivatásos tudósok saját felségterületükként kezdték kezelni a tudományos mezőt, és az átalakulóban lévő tudománytermelés egyik fontos eleme éppen e tevékenység monopolizálása, vagyis különféle, immár „amatőrnek” tekintett csoportok kizorítása volt.

Pedig a tudomány mindig is sokat köszönhetett a hobbitudósoknak. A tudományművelés valójában különféle tevékenységek együttese, s ezek közé tartozott az „amatőrök” – például a 18–19. századi természetbúvár plébánosok vagy a növényeket és fossziliákat lelkesen gyűjtögető nők – passziója is. Egy darabig mégis úgy tűnt, mintha a tudomány végleg lemondana e műkedvelők hozzájárulásáról, ám az elmúlt két évtized egyik izgalmas fejleménye rácsafolni látszik erre. Egyre több területen születik meg a felismerés, hogy a publikum bevonásával sokkal olcsóbban lehet sokkal nagyobb mennyiségű releváns adatot előállítani illetve gyűjteni, a technológiai, adatfeldolgozási vívmányok pedig gyakorlatilag bármilyen nagy mennyiségű információ feldolgozását lehetővé teszik: megszületett az amatőrök által összegyűjtött adatokkal dolgozó *citizen science*. E gyakorlat implicit feltevése szerint az „objektivitás” garanciája az adatok összeszedése során már nem valamiféle specializált tudás megléte, hanem az adatok pusztán mennyisége lesz.

Többek között Karin Knorr-Cetina tudományantropológiai kutatásának (1981) köszönhetjük azt a gondolatot, hogy a tudományos vizsgálódás első lépése, a megfigyelés sem más, mint egyfajta konstrukciós folyamat. De mi történik, ha delegáljuk ezt a feladatot, ha a megfigyelés és anyaggyűjtés lépései feletti ellenőrzést végképp kiengedjük a kezünk közül? Vajon kellőképp ellensúlyozza mindezt a pusztá adatmennyiség? Ítékezés helyett ismét érdekesebbnek tűnik, ha egyszerűen megvizsgáljuk, miképp működik az úgynevezett *citizen science*, a publikum lelkes tagjainak bevonásával, aktív közreműködésével művelt tudomány. Mund Katalin tanulmánya egy ilyen esetet dolgoz fel: bemutatja, miként jutottak el az etológusok ahhoz a felismeréshez, hogy a kutyák viselkedésének tanulmányozásakor jobban járnak, ha a kísérleti állatok laboratóriumi vizsgálata helyett magukhoz a kutyatartókhoz folyamodnak segítségért, s így jóval nagyobb mennyiségű és jóval kevesebb nehézség árán összegyűjtött adatot elemezhetnek. Milyen előnyökkel és hátrányokkal jár mindez, és milyen következményei vannak a közre építő, vagyis indirekt empirikus megfigyelésnek az előállított tudásra nézve? Jóllehet ismét konkrét esettanulmányról van szó, a cikkben felvetett kérdések általánosabb relevanciája nyilvánvaló.

Akkor tehát beszéljünk egyáltalán az objektivitásról vagy inkább ne is említsük többé? Talán nem kell elfelejtenünk ezt a fogalmat, de valószínűleg jobban járunk, ha alapvetően irreális elvárások közös megnevezéseként tekintünk rá, amely a tudományról alkotott elképzelésekben még ma is tovább él, a tudástermelés gyakorlatában azonban soha nem is létezett. Ám az a tudomány, amelyik a minket körülvevő világról nem végső igazságokat fogalmaz meg, hanem egy forgó kaleidoszkóphoz hasonlóan szüntelenül változó képet mutat, sokkal izgalmasabb.

Hivatkozott irodalom

- Daston, Lorraine és Peter Galison (2007): *Objectivity*. New York: Zone Books.
- Durkheim, Émile (2004 [1912]): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Durkheim, Émile (1978 [1894]): A szociológia módszertani szabályai. In uő *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 21–160.
- Durkheim, Émile és Marcel Mauss (1978 [1903]): Az osztályozás néhány elemi formája. In Émile Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 253–334.
- Fleck, Ludwik (1979 [1935]): *The Genesis and Development of a Scientific Fact*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hacking, Ian (2015): Positions on Objectivity in Contemporary Science and Technology Studies. In *Objectivity in Science. New Perspectives from Science and Technology Studies*. Flavia Padovani, Alan Richardson és Jonathan Tsou (szerk.). Heidelberg, Dordrecht, New York, London: Springer.
- Knorr-Cetina, Karin D. (1981): *The Manufacture of Knowledge. An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*. Oxford – New York: Pergamon Press.
- Kutrovácz Gábor, Láng Benedek és Zemplén Gábor (2008): *A tudomány határai*. Budapest: Typotex.
- Longino, Helen (1990): *Science as Social Knowledge*. Princeton: Princeton University Press.
- Longino, Helen (2002): *The Fate of Knowledge*. Princeton: Princeton University Press.
- Moore, James R. (1981): *The Post-Darwinian Controversies. A Study of the Protestant Struggle to Come to Terms with Darwin in Great Britain and America, 1870–1900*. Cambridge – London – New York: Cambridge University Press.
- Moore, James (1991): Deconstructing Darwinism. The Politics of Evolution in the 1860s. *Journal of the History of Biology* 24(3): 353–408.
- Pál Eszter (2015): *A viktoriánus Anglia. Tudomány és társadalom*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- Shapin, Steven (1994): *A Social History of Truth. Civility and Science in Seventeenth-Century England*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

Zemplén Gábor

Az elhúzódó tudományos viták és a véleménypolarizáció episztemikus megértése felé¹

Bevezetés

Az esszé az elhúzódó, polarizált tudományos vitákra összpontosít, ahol a vitatott kérdések bonyolultak, a véleménycsere során több résztvevő fejt ki komplex álláspontot, és a vita kiterjedt, akár generációkon át húzódhat. Ilyen például a társadalomtudományban a *Methodenstreit*, az észleléskutatásban a Hering–Helmholtz-vita (Turner 1994), vagy a tudományos világgépünkre is jelentősen ható viták Newton vagy Darwin nézeteiről. Ezekben az esetekben a viták visszatérő jellemzője a véleménypolarizáció, a tudományos tudás kialakulása kapcsán tehát joggal vethető fel és vizsgálható az a kérdés, vajon mi az episztemikus jelentősége a tudományos viták e visszatérő jellemzőjének.

Polarizáció során olyan antagonizmus jelenik meg, amely potenciálisan elválasztja a csoportokat valamilyen formában, többgenerációs vitákban gyakran alternatív lexikonok, módszertanok, világnézetek fejlődhetnek ki. A tudomány egyfajta specializációja és „speciációja”, szakterület-keletkezése (Kuhn 1990, 1993) kapcsolódik a véleménypolarizációs folyamatokhoz, vagyis itt egy nyilvánvalóan fontos *mereológiai* problémával állunk szemben.

A tanulmány az egyéni és társas ismeretelmélet perspektívái felől vizsgálja a kérdést, felhasználva a tudományos viták historiográfiájának eredményeit. A vitatott elméletek rekonstrukciója során ugyanis világossá válik, hogy egyáltalán nem egyértelmű a pontos érvelésszerkezet egy-egy forradalmi elmélet esetében. Darwin érve a fajok eredetéről is változatosan rekonstruálható (Morrison 2000: 192–196), éppúgy, mint a tanulmányban röviden vizsgált példa, Newton hasonlóan forradalmi (fényemissziós) elmélete.

---

1 A munkát az OTKA K 109456 pályázat támogatta (Integrált Érvelés Tanulmányok). Az esszé átdolgozott, kibővített változata „Polarisation in Extended Scientific Controversies. Towards an Epistemic Account of Disunity” címmel jelent meg (In *Paradoxes of Conflicts. Logic, Argumentation & Reasoning*. 12. kötet. Giovanni Scarafile és Leah Gruenpeter Gold [szerk.]. Cham: Springer, 47–69).

A konszenzusközösségek kialakulásában szerepet játszó folyamattípust vizsgálók, ez azonban episztemikusan potenciálisan káros, hiszen a polarizációval előtérbe kerülnek a dichotómiák, az ellentétpárok, amelyek nem csak a tudományos harciasságot jelzik, hanem a komplex álláspontok leegyszerűsítését is (Neurath 1983: 15). Azért is sürgető kérdés megvizsgálni, miért és hogyan hasznos vagy káros a tudástermelésre a polarizáció, mert az újabb kutatások azt mutatják, hogy belső és környezeti tényezők befolyásolják a viták dinamikáját, például az orvosi szakértői konszenzuskonferenciák időzítése hatással lehet eredményességükre (az amerikai példák elemzéséhez lásd Solomon 2006).

A véleménypolarizáció az elhúzódó tudományos viták során mind retorikai, mind társas episztemológiai kérdéseket felvet, vagyis egy olyan tulajdonságkomplexumról van szó, amely felé nem véletlenül fordul egyre növekvő figyelem. Társadalmainkban és közéletünkben is erősödnek a polarizációs folyamatok, és a szakértői közösségek működtetésével egyre több ismeretünk van arról, hogy milyen kontextusok erősíthetik, illetve gyengíthetik a polarizációt befolyásoló (például szociálpszichológiai) tényezőket. A tanulmány elsősorban érveléseméleti (retorikai és pragmatikai) szempontokat, valamint ismeretelméleti és szociológiai problémákat vizsgál.

A retorikai és pragmatikai szempontok alapján végzett elemzés végső célja az, hogy a tudománytanulmányok módszereihez kapcsolódva a polarizáció ismeretelméleti szerepét jobban körüljárjuk. A vitákat kiváltó tudományos közlemények nem csak „tudást” közvetítenek, hanem érvelések is, igazolási aktusok, és mint ilyenek, a meggyőző beszédekhez tartoznak. Ezek a – nem csak tényt közvetítő – közlések meghatározzák a későbbi generációk tudomány- és világméretét. A véleménypolarizáció a tudományban argumentatív kontextusokkal jár együtt, a tanulmány pedig a meggyőzési aktusoknak a tudományos tudás teremtésében betöltött lehetséges *funkcióit* vizsgálja.

A retorika eredeti funkciója az volt, hogy feltárja, a meggyőzésnek milyen eszközei állnak rendelkezésre egy konkrét esetben (Hohmann 2002), és eszköztárral segítse a meggyőző beszédek és szövegek generálását. A mereológiai probléma itt úgy jelenik meg, hogy két állásponttal is sikerült meggyőzni a közönség egy-egy részét a rendelkezésre álló eszközökkel (pl. adott tudományos módszertannal végzett kutatás eredményei), mindkettő hatásos érveket talált az egymásnak ellentmondó álláspontok mellett. Ma már alapvetően elemzői eszköztárként használják a retorikát, és nem csak az álláspont indoklását lehet vele rekonstruálni (Haskins 2004), így tehát érdekes kérdés, hogy műfaji korlátok és stilisztikai szempontok hatnak-e a polarizációra. Esettanulmányként a ma már domináns tudástermelési forma, a „tudományosfolyóirat-cikk” egyik legelső és elhúzódó vitát generáló példányát elemzem. Az értelmezés aluldetermináltságát belátva jobban körüljárható az a probléma, hogy ha az adott kérdésben legalább két nézet tekinthető meggyőzően támogatottnak, akkor hogyan is lehet episztemikus a polarizáció.

Lehet episztemikusan hasznos a véleménypolarizáció?

Számos nagy lépés, valószínűleg az összes drámai, forradalmi változás a tudományban vitatott volt. Ahogy egy kortárs, tudományos vitákkal foglalkozó kötet bevezetője megjegyzi: „Ez olyan jól ismert, hogy triviális” (Pera, Machamer és Baltas 2000: 3). A tudományos viták a tudomány történetében köznapiak, jelenlétük ugyanakkor nem tájékoztat bennünket

az újra és újra felerősödő ellentétek episztemikus szerepéről. Bizonyos körülmények között az új nézet expozícióját követően fellángol a vita, de az üzenet címzettjeit meggyőzi a *protagonista*. A kommunális igazolási folyamat során ezekben az esetekben ki lehetett fejteni egy pozíciót oly módon, hogy az részévé váljon a tudományos közösség konszenzusgyakorlatának. Ezek azonban csak a szívdertítő szituációk, hiszen nem mondanak ellent a tudományról alkotott képünknek.

Érdekesebb körülmények között akadnak ugyan, akik követik az új állítások képviselőjét, az elfogadás azonban csak részleges: az üzenetet címzettjei részben elutasítják, vagyis a *protagonista* nemcsak rábeszélte a közönséget, hanem (egy részét) le is beszélt. Ezekben az esetekben a vita lezárása (*closure*) az egész közösség tekintetében részleges, és legalább két közönség nem ért egyet, amikor számot kell adni a vitáról. Messze nem egyértelmű, hogy a széthúzás, vagy akár a közösség szakadása episztemikusan *lehet-e* pozitív jellemzője a tudományok fejlődésének.

A kora modern korban még nem az ellenséget, hanem a természetet győzte le a helyes álláspont képviselője (Bacon 1860 [1620]: 42), a konstruktivista keretben azonban dialektikus győzelemre van szükség, és a viták nemcsak az álláspontok közötti döntéshez kellenek, hanem gyakran az elfogadható válasz kialakításáért is felelősek (Pera 2000: 52). Bár az utóbbi években egyre több megközelítés vizsgálja hangsúlyosan az egyéni és társadalmi szempontok kapcsolását (Giere és Moffatt 2003; Gorman 2005), a társadalmi *disszenzus* fontosságát azonban, vagyis azt a nézetet, hogy az egészséges deliberatív közösségekben a *dissoi logoi* elengedhetetlen, csak kevesen képviselik (Sunstein 2003). Ha John Stuart Mill nem is, de Paul Feyerabend hasonló gondolatokért számos kritikát kapott (Farrell 2003), és az utóbbi években Steve Fuller is pórul járt, amikor egy kreacionizmusperben a „rossz oldalra” állt. Ez részben azzal a közvélekedéssel is összefügg, hogy a polarizált tudományt általában nem tartjuk jó tudománynak, és többnyire úgy véljük, az elhúzódo tudományos viták károsak, mert akadályozzák a tudomány sikeres alkalmazását az egyéb társadalmi alrendszerekben.

Ahogy azt sokan megjegyezték, a *véleménypolarizáló* vitákat lehet akár a tudástermelésre károsnak tekinteni. Egy visszaemlékezésben Schumpeter például így ír a társadalomtudósok generációit érintő *Methodenstreit* kapcsán:

Az első figyelemre méltó dolog, amit az összes vitában szereplő tudományos felekkel kapcsolatban észre kell vennünk, az a vitákban megjelenő rengeteg kölcsönös félreértés ... így a harcok nagy része a harcok képzeletében ellenséges várnak tűnő építmények ellen irányul, amelyek azonban a figyelmesebb vizsgálat után ártalmatlan szélmalomoknak bizonyulnak. Másodsor, ezt a helyzetet tovább súlyosbítja az a tény, hogy a módszertani összecsapások gyakran vérmérsékletet és szellemi beállítottságok összecsapásai. ... Harmadszor, soha nem szabad elfelejteni, hogy az igazi iskolák szociológiai valóságok – élő lények. Struktúrával – vezetők és követők közötti kapcsolatokból kialakuló szerkezetekkel –, saját lobogóval és harci kiáltással rendelkeznek, s megvannak hangulataik és túlságosan is emberi érdekeik (Backhaus és Hansen, hivatkozva Schumpeter 1954: 814–815).

Míndezek fényében a vitákat tekinthetjük a pozíciók torzulásáért felelős folyamatnak, és még a „szociológiai valóság” is hozzájárulhat a különbségek eltúlzásához. Lehet-e hasznos az ilyen állapot a tudományban, és ha igen, milyen módon? Vagy, másképpen fogalmazva, hogyan lehet egy adott kérdés tekintetében a közösségek polarizációja *kedvező* a tudás előállítása szempontjából? A kérdés nem az, hogy a vita lehet-e funkcionális a tudás termelése tekintetében, mint egy adott célra irányuló eszköz, egy olyan időszak, amely után egy új kon-

szenzus (végre) megszülethet, hanem az, hogy a polarizáció időszakát magát lehet-e a tudományban hasznos állapotként felfogni. Ez az egyik problematikus kérdés, amit vizsgálunk kell ahhoz, hogy megértsük, milyen az episztemikus szerepe ennek a „triviális” és visszatérő fázisnak a tudományos fejlődés és a tudásnövekedés folyamatában.

Ehhez először megvizsgálom a kérdést az individualista és a kontextualista hagyományok felől, és az *episztémé* kérdését összekötöm az érvelők céljaival, majd dedichotomizálom az ellentétet. Az esszében felvetett kérdésre a véleménykülönbség-terek és menekülési fák felvázolásával egy társas-diskurzív holizmus keretében válaszolok.

Individualizmus és kontextualizmus

Kezdjük a hagyományos és vitathatatlanul „természetes” kiindulási ponttal, az episztemológiai individualizmussal. A modern tudomány 17. századi születésekor is már gyakori volt, és ez maradt elterjedt (ha nem is általánosan elfogadott) a 20. században is. Descartes – a kora modern korra jellemző módon – úgy gondolta, hogy amikor két személy ellentétes ítéleteket fogalmaz meg ugyanabban a dologban, biztos, hogy legalább egyikük téved, és legalábbis úgy tűnik, hogy egyikük sem rendelkezik tudással. Mert ha az egyikük érvelése bizonyosságra épülne és nyilvánvaló lenne, képes lenne azt a másikkal úgy bemutatni, hogy idővel meggyőzze (CSM I,11; Machamer 2000: 95).

A kortárs filozófusok többsége ugyancsak az individualista megközelítést tekinti magától értetődőnek. Ez az álláspont azt sugallja, hogy várjuk meg, amíg az egyik fél meggyőzi a másikat, és a vita közben függesszük fel döntéseinket a megfelelő tudásjelöltekről. De vajon ez lenne-e a teendő hosszabb viták során is? Az egységes racionalitás tételezése azzal a kockázattal jár, hogy a számos elhúzódo tudományos vitával jellemezhető modern tudományt sokszor irracionális egyet nem értések (és irracionális tudósok?) történeteként kellene leírnunk.

Az individualizmus nem tűnik könnyen tarthatónak, ha egységes döntéseket várunk el a tudósoktól. Józan belátásnak tűnik, hogy az egyének nem azonosak, és még a tudósok – akár ugyanazokkal az adatokkal szembesülve – is okoskodhatnak eltérően. Ami az egyik tudóscsoportot meggyőzi bizonyos hipotézisek elfogadásáról, az nem *kell*, hogy meggyőzzön egy másikat is. Ronald Giere az egyike azoknak, akik javasolták, hogy – figyelembe véve a „képzés és tapasztalat baleseteit” (R. Giere 1988: 277) – továbbra is individuális keretben, immár az individuum pszichológiájára építsen a tudományfilozófia:

A legigéretesebb megközelítés egy általános tudományelmélet számára az, amelyik a tudóst, mint egyént tekinti az alapvető elemzési egységek. Ebből következik, hogy a kognitív tudományok adják a legalapvetőbb modelljeinket, mert ezek azok a tudományok, amelyeknek jelenleg a legjobb oksági modelljeinket köszönhetjük az egyes humán ágensek kognitív tevékenységével kapcsolatban (Giere 1989: 8).

Ez a kevésbé szigorú individualizmus feltételez bizonyos mértékű heterogenitást, és a különböző gondolkodási stílusok elfogadásával normatív modellekben is lehetővé teszi, hogy a polarizáció időszakait ne tekintsük irracionálisnak. A szakértői nézeteltérések így egyfelől hosszan fennálló polarizációval járhatnak együtt, másfelől pedig ez nem feltétlenül implikálja valamelyik fél irracionálisát. A kognitív munkamegosztás individualista modelljeiben például az empirikus döntési vektorok *megosztása* esetén racionális stratégia lehet a véleménykülönbség fenntartása (Solomon 2001).

Amint azonban a szakértők nem értenek egyet, a polarizáció megjelenhet a nem szakértői közegben is, sőt felerősödhet. Ahogy azt egy tanulmányában Mercier részletesen elemzi, a „partizán” közösségek nem egyformán súlyozzák a bizonyítékokat, és még gyenge érveket is elfogadnak, ha azok előzetes álláspontjukat támasztják alá (Mercier 2011: 323). Nehéz azonban azt gondolnunk, hogy amikor a közösségek tudását próbáljuk jellemezni, akkor egy megosztott közösség az előnyösebb állapot. Könnyebb a tudást érintő kérdésekben a polarizációt valamilyen *hibának* betudni, és nehezebb úgy tekinteni a polemizáló vitára, mint a kognitív munkamegosztás ideális állapotára.

A tudományban a racionális meggyőzés a közösségi igazolás folyamatában valósul meg, vagyis egy felfedezés akkor számít tudásnak, ha a társak – a megfelelő közönség, szakmai közösségek – az eredményeket elfogadják. A meggyőzés szükséges lépése az igazolás folyamatának, hiszen a tudomány társas vállalkozás. A tudomány közösségei azonban nem egységesek, a kutatócsoportok szintjén eltérő következtetési gyakorlatokat követnek (Dunbar 2002), történetileg és területileg változóak (Crombie 1995), sőt az empirikus tudomány sikerének egyik velejárója az, hogy gondolatközösségei – *Denkkollektiven* (Fleck 1980) – *specializáltak és diverzifikáltak*.

Lehet, hogy a polarizáció több vélemény egyidejű konfirmáltságát jelenti és nem a konfirmáció hiányát? Ha feltételezzük, hogy a hosszabb tudományos viták egy területen azt mutatják, hogy a szemben álló főszereplők egyaránt sikeresen tudták a nézeteiket meggyőzően kifejtetni, akkor ezekben az időszakokban legalább két nézet tekinthető meggyőzően támogatottnak az adott kérdésben. A szociálkonstruktivista keretekben ez a lehetőség legalább elvileg vizsgálható. Ahogy Longino megfogalmazza kritikai kontextuális empiricizmusát:

A mi javaslatunk ... egy sokkal átfogóbb kontextualizmus, mint az, amelyik egyszerűen emlékeztet bennünket arra, hogy a tudományos kutatás társas környezetben valósul meg, sőt hogy a tudósok társadalmi szereplőknek tekinthetők, akiknek az érdekei ösztönzik a tudományos munkát. Javasolom, hogy kontextualizmusnak azt az álláspontot tekintsük, amely megérti, hogy a tudományos kutatás kognitív folyamatai nem állnak a társadalmi folyamatokkal szemben, hanem maguk is társadalmiak. Ez azt jelenti, hogy ha egyáltalán lehetséges értelmezni a normativitást, akkor azt a társas folyamatok és interakciók szintjén kell megtenni, vagyis az igazolás szabályai és normái, amelyek a tudást (vagy indokolt hipotéziselfogadást) a véleményektől megkülönböztetik, az egyéni kognitív folyamatokkal szemben társadalmi szinten működnek (Longino 1992: 201).

Első megközelítésre a legkézenfekvőbbnek tűnő társadalmi folyamatok szorosan kapcsolódnak valamilyen (de mindenképpen változó) intézményi korlátokhoz és diszkurzív gyakorlatokhoz. Ha vannak meggyőző érvek egy bizonyos állítás mellett, amit a megfelelő szakértői csoport elfogad, akkor a társas igazolás folyamatában definíció szerint a legmeggyőzőbb érv az igaz álláspontot alátámasztó érvvé válik. Így jutunk a tanulmány látszólag egyszerű retorikai kérdéséhez: Hogyan episztemikus a retorika² olyan esetekben, ahol a közösségek nem egységesen ítélik meggyőzőnek az egyik oldal érveit?

Nem túl egyértelmű a kapcsolat a tudás és a polarizált véleménykülönbség között, még ha egy konstruktivista keretben mozogva a tudományos igazságok keletkezésének egy módjaként is tekintünk a retorikára (Gross 2000). Chaïm Perelman szóhasználatával élve lehetséges, hogy az elhúzódozó véleménypolarizációs időszakok során sok *ideális közönség* van egy helyett? Vagy esetleg ilyenkor nincs is ideális közönség?

2 Robert L. Scott a legismertebb képviselője az álláspontnak, miszerint a retorika episztemikus (Scott 1967), de igazán azóta sem világos, hogy ezt hogyan kell pontosan érteni (Harpine 2004).

Kollektív episztémék és argumentatív célok

A „kollektivista” hagyomány eredetileg antropológiai, etnometodológiai és szociológiai munkákban jelent meg. E hagyomány fontos alapító figurái közé sorolható Durkheim és Mauss, akik a „kollektív tudat” feltételezésével vizsgálhatóvá tették, hogy a csoportok társadalmi kategorizálási gyakorlatai hatnak a természeti jelenségek osztályozására is. Ez a megközelítés informálta az edinburghi „erős program” (D. Bloor 1976) nézeteit is, radikalizálva a tudásszociológia eredetileg Karl Mannheim (1936) által kidolgozott, még gyengébb létezhőköttséget (*Seinsverbundenheit*) feltételező programját.

Ezek a szociológiai megközelítések részben az „ideológiai” tudáselemek rekonstruálását tűzték ki célul, s Mannheim még a társadalomtudományokra korlátozta a megközelítést, melyet később kiterjesztettek a természettudományok, sőt a matematika területére is (Barnes, Bloor és Henry 1996, 2002). Az a tény, hogy ideológiai elemek vannak minden szövegben, ma már sokaknak világos, de ez nem jelenti azt, hogy a szövegeknek *csak* ideológiai elemeik vannak. Elméletileg lehetséges, hogy a tudomány minden ismeretelméleti sikere visszavezethető szociológiai tényezőkre (többnyire érdekekre, erőviszonyokra, ideológiákra és intézményi struktúrára hivatkozva), de vegyük észre, hogy egy vitát kiváltó új álláspont, amelyben a szerző „talált valamit”, amit eddig nem ismert a közösség, valószínűleg nem magyarázható kizárólag a már ismert kulturális tényekkel.

A kommunális perspektívák a csoportok közös hiedelmeit rekonstruálják, de persze pont a tudomány esetében a hiedelmek folyamatosan változnak. Első látásra nem triviális, hogy a törzsi társadalmak tanulmányozására kialakított módszerek, amelyek egységes és stabil hiedelmek gyűjtését segítették, lennének a leginkább alkalmas elemzési módok az új tudományos tudást előállító intézményrendszer számára.

Az új tudások előállítói – az utóbbi századig – tipikusan *egyének* voltak, a polarizáció vizsgálata tehát a tipikusan *egyéni* nézetek felől vezet az elterjedés vizsgálatán át a megosztottság feltárásáig. A feladat nem egyszerű, a tudósok interakciójának vizsgálata Pandóra szelencéjét nyitja ki (Gilbert és Mulkay 1984), és a kizárólagosan társadalmi megközelítés megkerüli a problémák egy részét.

A közösségi megközelítések radikális lépésként igyekeztek szakítani a nyugat-európai filozófiai hagyománnyal, amely általában az egyénhez tartozóként kezeli a tudás kérdését. Ahogy azonban az „igazolt igaz hit” hagyománya tipikusan egy stabil, egyéni, felnőtt elmét feltételezett, úgy a legtöbb szociológiai, konstruktivista megközelítés fókuszában a változó, de nem a meghasadó közösség áll. A mai tudományos munka megértéséhez a *labor* megértése a legfontosabb Knorr-Cetina szerint (1981: 8–9), aki a nagyenergiás fizika kutatásakor már az egyén, mint episztémikus (vizsgálati) tárgy eltörlésének szükségességéről beszél (Knorr-Cetina 1999). De az ilyen kutatások, amelyek inskripciók eszközöket vagy episztémikus tárgyakat (Rheinberger 1997) vizsgálnak, tipikusan közösségek konszenzuszgyakorlatait tárják fel, nem pedig a disszenzus polarizáló folyamatait, az új episztémék kialakulását. A polarizáció gyakran eredményez szembenálló táborokat, elkülönüléseket, így egyben tudományos szubkulturák kialakulásáért is felelős lehet.

A teljesen individualista perspektíva sok területen lassan eltűnik: a tanulási folyamat társas (Csibra 2009), sem egyedfejlődési, sem filogenetikai beszámolóknak nem kihagyható a kulturális beágyazottság kérdése (Donald 1991, 2001; Tomasello 1999), a hagyományos (és gyakran félreértett) természet-neveltetés (nature-nurture) dichotómia elavult (Pléh, Csibra

és Richerson 2014). Az emberi kultúra, beleértve a következtetési, igazolási hagyományokat is, nem lehet szinte kizárólag veleszületett (Richerson és Boyd 2005), a kulturális újítások pedig, mint a modern tudomány és technológia, már beágyazzák a megismerő ágenst egy technikai, *nem biológiai* tudástermelési rendszerbe. Már Giere is elismeri: „Az elmúlt években a kognitív tudományokban néhányan arra a következtetésre jutottunk, hogy a megismerésben redukálhatatlan a külső és társadalmi komponens” (Giere 2008: 262). A tudományos megismerés ma már emberek és nem humán ágensek közös termékének tekinthető, és a párhuzamos elosztott feldolgozás vagy neurális hálózatok modelljeivel is elemezhető (Magnus 2007), vagyis a modern tudományban az egyének csupán a kognitív rendszerek összetevői (Hutchins 1995).

Ha megnézzük az egyéni és társas/kollektív ismeretelméleti modelleket, azt látjuk, hogy a két hagyomány szorosan összefonódik, miközben a felszínen sokszor ádáz harcot vívnak. Metaforák, analógiák és megközelítések viszonylag könnyen és gyakran utazzák át a drámainak hitt szakadékot. Jól ismert a „*gestalt switch*”, Thomas Kuhn egyéni észlelésváltozásának alkalmazása a tudósok „paradigmatikus” perspektívakülönbségeinek érzékeltetésére (Kuhn 1970), a tudásszociológiai erős program sok vitát kiváltott szimmetriafogalma szintén egyéni, pszichológiai gyökerű: a cambridge-i pszichológus Bartlett kutatása egyéni emlékezetmintákról adta az alapötletet Bloor számára (Bloor 1997: 379). A fiatal Karl Popperre is erősen hatott kora pszichológiája (a bécsi Karl Bühler), és módszertani individualizmusából mind szigorúan individualista programok (például J. W. N. Watkinsé, aki feltételezte, hogy csak az emberi lényeknek tulajdoníthatunk ágenciát), mind pedig intézményi ágenciát is vizsgáló, a szociológiára erősebben támaszkodó programok ki tudtak fejlődni (pl. Joseph Agassi, ld. Udehn 2009: 212). Olyan sokszor inspirálta az egyéni megközelítés a társadalmi megfontolásokat és fordítva, hogy néha nehéz megérteni a köztük lévő feszültséget és a *polarizálódást*, hiszen valójában egybefonódott a két terület problémateretere. Például Bloor, aki a tudást közösséginek tekinti – az, „amit az emberek hisznek” –, számos filozófiai kritikát kapott e társas perspektíváért, miközben ugyanúgy az egyéni hitek tételezésén keresztül tudja rekonstruálni a közösségi hiteket (pl. Newton és Boyle esetében, Bloor 1982) vagy az észlelések eltérő csoportosítását vitatott kérdésekben (Bloor 1999a, 1999b).

Véleménykülönbségek és menekülési fák

A tudományos viták leggyakrabban bonyolult, komplex nézeteltérések, amelyeket az álláspontok írásbeli kifejtése mellett ábrák, grafikonok, szakértőkre tett tömeges hivatkozások kísérnek és támogatnak. Ez kevésbé látványos az olyan, tipikusan rövid cikkeket publikáló lapokban, mint pl. a *Nature*, ahol néhány központi állítást lehet csak a terjedelmi és stiláris korlátok közt jól védeni. A dinamika könnyebben tanulmányozható a hosszabb (30–50 oldalas) tudományos közlemények esetében, ahol, mint például a *Behavioral and Brain Sciences* (BBS) esetén, a rövid kritikai válaszközleményeket és a szerzők viszontválaszát ugyanabban a számban közlik. A szerzők általában optimalizálják a bizonyítási terhet, amikor egyszerre sok kritikára reagálnak, és többnyire engedményeket is tesznek.

A tudományt gyakran ábrázolják úgy, mint ami *vitathatatlanul* tényeken alapul (Nature-stílusú), de az elméletfejlődést vizsgálva a (BBS-stílusú) tudomány ellentmondásossága tűnik ki, ahol a tudományos érvek gazdag és bonyolult szerkezetei feszülnek egymásnak.

A nézeteltérés a sokszereplős vitákban nagyon gazdag véleménykülönbséggé fejlődhet, s a folyamat formalizálásának gátat szab, hogy ezek a viták kiterjedtek, gyakran az adatokról, a módszerekről és a magyarázati sémákról folyó vitákká válnak (a későbbiekben bemutatott vita is példa erre).

A rekonstrukció tehát szükségszerűen elliptikus, csak részleges lehet, így bármely vállalkozás jóindulatát meg lehet kérdőjelezni. A vita a beszédaktusok szintjén diskurzuselemek kusza hálózata. Egy egyszerű kérdés implicit módon megkérdőjelezheti az elméletet, a válasz lehet kitérő: a megnyilatkozások feladatokat látnak el a vitákban, értelmezésük pedig további viták tárgyát képezheti. A retorikai megközelítést ritkán kapcsolják a pragmatikai elemzéshez (Dascal és Gross 1999: 107), és az argumentációelméletek leggyakrabban, némileg leegyszerűsítő módon, alapvetően diadikus szituációkat modelleznek. Gyakoriak az alábbi egyszerűsítések:

- A komplex társas forgatókönyvek elemezhetőek a diadikus szituációk elemzésére kidolgozott eszközökkel (véleménykülönbség két fél között).
- A vita „tétje”, a (vélemény, perspektíva stb.) különbség problémamentesen megragadható propozicionális formában.
- Rekonstrukció adható a megnyilatkozások szintjén.
- Az érvek normatív elemzése és értékelése lehetséges, sőt kívánatos.

Az értékelés alapjai lehetnek univerzális vagy konvencionális, a szituációtípushoz rendelt standardok, vagy pedig a dialógus során kialakított „lokális” szempontok. Ahhoz, hogy teljesen részletes képet alkothassunk, s hogy az egyetértés és az egyet nem értés mezőjét fel tudjuk térképezni, mindhárom szintre szükség lehet.

A vita konkrét lefolyása során rendre vitatottá válnak bizonyos elvek, módszerek, és még a racionális érvelési modellek esetén is fenn kell tartanunk némi helyet az egyeztetésnek, amikor a felek saját álláspontjuk figyelembevételével igyekeznek meghatározni a véleménykülönbség feloldásának lehetséges útjait. Ha jelentős újításról kezdődik meg a vita, az gyakran a megszokott „tudományos módszer” alkalmazhatóságának kérdéseit is felveti, sőt a forradalmi tudomány gyakran hat a már intézményesített normákra is, új diszciplínák, szakértői területek születhetnek, amelyek kialakíthatják saját értékelési normáikat:

Ez az a pont, ahol a dialektikai és retorikai elemzés rugalmasabbnak és megfelelőbbnek bizonyul a módszertaninál. A módszerrel, legalábbis a modernitás kezdetén elképzelttel szemben, az érvelési stílusokat időben változónak kell tekintenünk; az idők folyamán még a logika maga is megváltozott. Bizonyos módszerek bizonyos körülmények között hatékonyak, más esetekben azonban nem azok, sőt akár alkalmazhatatlanok is lehetnek. Például a deduktív érvelés „nyilvánvaló elvek alapján” hatékony eszköz egy vita során, ha a kutatók közössége számára a tudomány paradigmája a geometria, de elég hatástalan egy másik, baconiánus standardok szerint működő közösség esetén (Pera 2000: 12).

Versengeni nem lehet valamilyen szintű koordináció nélkül, és a racionális deliberáció sem elképzelhető, ha a vitázó tudósok bizonyos gyakorlatai nem közösek. Mivel az objektivitás nem kultúrafüggetlen, a tudományos vitákban is keveredik a racionális érvelés és a teljes polarizációt csökkenteni hivatott tárgyalási folyamat. Társadalmainkban a viták szabályozott, intézményesült terei is kialakultak (úgy mint tárgyalóterem, szakértői panel, tudományos folyóiratok), a konkrét viták során pedig rendre találkozunk a dialektikus folyamat lokális normageneráló hatásával. Egy komplex, sokszereplős vita normatív elemzése ezért igen

bonyolult, és a finomabb elemzés a propozíciók hálózatában sokkal kevésbé ad homogén olvasatot, mint a klasszikus, koherenciát és konzisztenciát maximalizáló racionális rekonstrukció (Zemplén és Demeter 2010).

Vitatható rekonstrukciók adhatók, és már a „nézeteltérés” egyértelmű propozicionális megragadása is nehézségekbe ütközhet. Ahhoz, hogy a polarizáció ismeretelméleti szerepét jobban körül tudjuk járni, követhetjük azokat a társadalmi folyamatokat, amelyekben az egyéni vélemények a közösség egy része által elfogadott kollektív reprezentációkká válnak. Az egyéni és a társas perspektívák kapcsolatához kiindulópontként valamilyen viszonyt kell tételeznünk:

A módszertani individualizmus körüli vita újabb fejleményei azt sugallják, hogy a doktrína erős változata tarthatatlan, míg a gyengébb változat ígéretesebb. A történeti tárgyak ontológiája kapcsán sokkal nehezebb konklúziót levonni. Míg az intézmények és struktúrák létezése melletti érvek elég meggyőzőek, a kollektív szándékokra és közösségi alanyokra vonatkozó elképzelések már kevésbé azok, legalábbis amennyiben azt sugallják, hogy ezen entitásokat nem lehet az egyének hiedelmeire és szándékaira visszavezetni. A szupervenienca ígéretesebb megfogalmazása lehet a két szint kapcsolatának (Udehn 2009: 217).

A következőkben egy vita néhány kiragadott passzusa segít bemutatni a tudományos viták rekonstrukciójának nehézségeit. A rövid esettanulmányban azt elemezem, hogy egy szint (a reprezentációk halmaza) hogyan szupervenial egyéni cselekvéseken (komplex beszéd- és képi aktusokon), miközben egy újító tudós tudományos álláspontot akar kiépíteni és elfogadtatni.

Egy szerkesztői rövidítés

Newton első tudományos cikke az akkoriban épp születőfélben lévő tudományos folyóiratok egyik első elhúzódo vitáját provokálta ki, és ez volt az első, ma is jelentősnek tartott elmélet, amely először tudományos cikk formájában jelent meg (*Philosophical Transactions of the Royal Society*, 1671–1672). A szöveg így vezette be az olvasót:

Új elmélet a fényről és a színekről, amelyben a fényt nem hasonlónak vagy egyneműnek nyilvánítják, hanem difform sugarakból állónak, melyek közül egyesek törékenyebbek, mint mások, a színek pedig nem a fény módosulásainak bizonyulnak, amelyek a természetes testek fénytöréseiből származnak (ahogyan az általánosan elfogadott), hanem eredeti és veleszületett tulajdonságoknak, amelyek a különböző sugarakban különbözőek. Egyben számos megfigyelés és kísérlet bizonyítja az elméletet (Newton 1671–1672: 3075).

Newton ellene ment a *közvélekedésnek*, amikor egy *endoxont* tagadott. Közvélekedésen per-se sokan sokfélt értettek, sőt többeknek már volt is saját színelmélete, amelyek egymással is részben konfliktusban álltak (mint Descartes, Hooke, vagy Huygens elképzelései), de ezek is mind a közvélekedéshez tartoztak, amitől Newton fundamentálisan eltért. Annak ellenére, hogy a tartalom több száz éve elfogadottá vált, és ma is tanítják az iskolákban, az elemzők mindmáig vitatkoznak azon, hogy a pozíciót, a támadásokat hogyan kell rekonstruálni és a vitát hogyan is kellene értékelni. Az úttörő elmélet meggyőző sikert aratott, tankönyvi tudássá vált, miközben első megjelenésekor erősen polarizálta a véleményeket, és az elemzőket mind a mai napig megosztja (Gruner 1973; Schaffer 1989; Shapiro 1996).

A „menekülési fa” (*escape tree*) rekonstrukciója hallatlanul komplex. Newton más-más kritikusanak más-más engedményeket tett, ezek egymásnak ellentmondó módon (át)értelmezték az eredeti publikáció kijelentéseit, a kísérleti bizonyításokat és magát a módszert. Már a legelső tudományos vitában többszörös lezárásokat találunk: bizonyos válaszok megjelenhettek nyomtatásban, mások publikussá tételét Newton megakadályozta, illetve a magánlevelezési hálózatokra korlátozta.

A folyóiratcikk megjelenésekor Newton leveléből csak néhány mondatot távolított el a szerkesztő, s a leginkább figyelemre méltó változtatás valószínűleg ez volt (nyomtatott szöveg kurziválás nélkül, kéziratkihagyások *kurziválva*):

A továbbiakban pedig beszámolok Önnek a fénysugarak egy másik nevezetes difformításáról, amely egyúttal a színek eredetét is megmagyarázhatóvá teszi; *Egy természetbúvár aligha várná, hogy ez utóbbiak tudománya matematikaivá váljon, én azonban merem állítani, hogy annyi bizonyosság nyerhető itt is, mint az optika bármely más területén. Mivel amit velük kapcsolatban közlök, az nem egy hipotézis, hanem a legszigorúbb következtetés, nem feltevés, miszerint így, mert nem úgy, vagy mert így megmentjük az összes jelenséget (a filozófusok állandó témája), hanem a kísérletek közvetítésével közvetlenül és a kétely bármi gyanúja nélkül bizonyított. A történeti beszámoló további folytatása a diskurzust túl fáradalmassá és zavarossá tenné, tehát úgy járok majd el, hogy először az elméletet fejtem ki, azután annak alátámasztására megismertetem Önt egy-két kísérlettel, amelyet az említettekén kívül elvégeztem.*

Lehet, hogy Newton kérte Oldenburgot, törölje a megnyilatkozást? Esetleg meggondolta magát? Meglehető, ez annak a jele, hogy elképzelései időben fejlődtek? Oldenburg, a szerkesztő is dönthetett a kiszerkesztés mellett. Lehet, hogy úgy vélte, túl merész, vagy a bizonyítási teher csökkentésével segítette Newton *találmányának* (a tükrös teleszkópnak) az *elfogadásában*. A levél megírására Newtont azért kérték fel, hogy a Társaság az új típusú távcső prioritását megvédhesse, Newton azonban nem a szabadalmi leírásra helyezte a hangsúlyt, hanem kifejtette saját elképzeléseit a fény és a színek természetéről – kijelentette, hogy minden kortársa tévesen vélekedik, és ráadásul azt is állította, hogy az elmélete módszertanilag a lehető legstabilabb alapokon áll, hiszen olyan biztos, mint a matematika igazságai. A levél az ismeretelméleti felsőbbrendűségen túl igen radikális ontológiai tézist is képviselt: a fény szubsztancia.

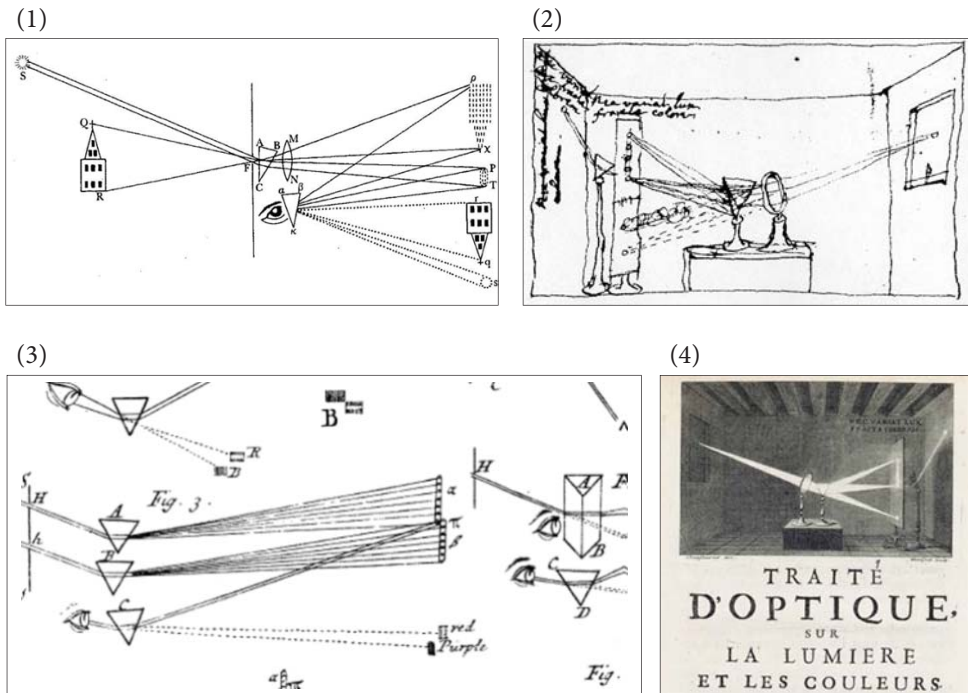
Ha ezt a szöveghelyet elemezzük, sok úton indulhatunk el, amelyek más-más szerepet szánnak a passzusnak az érvelési hálóban. Tekinthejtjük konvencionálizálódott, hagyományos trópusnak (Lehoux 2003) vagy pusztán a meggyőzést segítő retorikai formulának, de mivel a „matematikai” stílus kezdett divatba jönni a Társaságban (Gross, Harmon és Reidy 2000), lehet komolyan végiggondolt módszertani elköteleződés is.

Egy korábbi levelében Newton úgy jellemezte felfedezését, mint „a legfurcsább, ha nem a legjelentősebb felismerés, ami mostanáig valaha történt” (Turnbull 1959: 83), és valószínűnek tűnik, de nem biztos, hogy az újdonság értéke kapcsolódott a kihagyott passzushoz. Hogyan rekonstruálható egyértelműen a központi tartalom? A vita későbbi szakaszában a matematikailag kevésbé képzett ellenféllel, Hooke-kal szemben Newton így fogalmazott:

...fölteszem (suppose), hogy a színek tudománya elfogadható matematikaként és éppoly bizonyosként, mint az optika bármely területe (Turnbull 1959: 187).

Ez vajon ugyanannak a prezentációs eszköznek a tisztázott, kifejtett formája? Ez a megfogalmazás esetleg valamelyest gyengíti az állítást?³ Mind Newton diszkurzív gyakorlata, mind a képi ábrázolások sok értelmezést engedtek meg (Zemplén 2014, 2015a, 2015b). Nincs kétségbevonhatatlan értelmezési keret,⁴ amikor arról kell döntenie, hogyan kell érteni egy bizonyos lépést, vagy hogy milyen funkciót tulajdonítsunk egy megnyilatkozásnak egy vitában. Mivel az összes közismertté váló tudományos újdonságot sok szakterület közössége olvassa, mind a megértés, mind az értékelés heterogén lehet. Van, aki így érti a kifejtést, van, aki pedig úgy, attól függően, hogy milyen olvasó (esetünkben pl. inkább baconiánus, matematikus, epikureus avagy arisztoteliánus). És van, aki egyik értelmezésében elfogadja az üzenetet, a másikban viszont nem, vagy akár épp fordítva. Sokféle mentalitás számára kell egy új tanak meggyőző erővel rendelkeznie, ám a tan terjedésével a jelentése megsokszorozódhat, az analízis indeterminált (Darling 2002: 522).

- 1–4. ábra. A prezentációs eszközök heterogenitása. (1) A torony fordítva képeződik le a sötétkamrában, a Nap sugarai párhuzamosak a fénytörés előtt (Optical Lectures, kézirat, 1670–72). (2) A második prizma után párhuzamos nyalábok (Newton ábrája a Francia kiadás címlapjához [1721–22]). (3) „Angol” párhuzamos nyalábok (Desaguliers newtoniánus kísérletei [1714–16]). (4) A francia kiadás címlapja párhuzamos nyalábok nélkül (1722)

3 Oldenburg egy későbbi levélből (1672.9.11) hasonló matematizálásra tett utalást törölt ki (Turnbull 1959: 237).

4 A keretek elegánsan minimalista elméletéhez lásd Wohlrapot (2014).

A tudós nem tudja teljes mértékben ellenőrizni a jelentés-hozzárendelés folyamatát, miközben heterogén közönséget nyer meg magának az üzenete. Sok esetben világosabb, hogy ki nyerte meg a vitát, mint az, hogy mi is volt a győztes álláspont, hiszen egy tudományos elmélet nem csak néhány propozíciót tartalmaz, hanem egy komplex érvelési szövetet adatokkal, kísérletekkel, feltevésekkel és cáfolatokkal. Az előző rész a rekonstrukció aluldeterminált-ságát mutatta meg, és ez alapján érthető, hogy ha sokan elfogadják az új nézetet, a „nézet” megsokszorozódik – a követővé válás aluldeterminált, hiszen részleteiben nem egyértelmű, hogy pontosan mivel is ért egyet az egyetértők tábora. És természetesen az elutasítás ugyanígy aluldeterminált.

Feltételezhető, hogy minél heterogénebb közönséget sikerül meggyőzni, annál kevésbé lesz egyértelmű az elmélet jelentése. A hosszú tizennyolcadik században rengetegen hirdették magukat Newton követőjének, és tudjuk, hogy nem ugyanazokat a propozicionális tartalmakat vallották igaznak. A kémia fejlődését alapvetően meghatározta a sokféle newtoniánus és egymással ádáz harcban álló hagyomány (Shapiro 1993). Persze többféleképp lehet úgy is érteni egy tant, hogy az nem elfogadható, így a heterogenitás segít értelmezni a széthúzást, a lázadást, a polarizációt is.

A polarizációra lehet úgy tekinteni, hogy az nem a probléma része, hanem a problémára adott megoldásé: a vitázó táborok kialakulásának folyamata *valahogyan* hozzájárulhat a tudástermeléshez. A dialektikai folyamatban a *pró* és *kontra* oldalon meglehetősen stabil, rövidített és konvencionalizálódott jelentése lesz az elméletnek, amely így segíti csökkenteni a nézetek heterogenitását egy-egy közösségen belül, interpretációs paradigmákat létrehozva.

Ahhoz, hogy megértsük, milyen episztemológiai jelentősége van a polarizációnak, az itt felvázolt kontextuális megközelítés a hagyományos egyéni tudáskonceptió mellett a társas ismeretelmélet „közös hit” fogalmát is vizsgálta. A társadalmi folyamatok alapvető fontosságúak, amikor komplex fogalmi hálók és érvelési struktúrák mentén kialakuló véleménykülönbségeket vizsgálunk. Az elemzés kiindulópontjai nem ugyanazok, mint az egyszerű nézeteltérések feloldását alapul vevő modelleké, hiszen:

- A vita többféle közönség előtt játszódik (nem egy és elfogulatlan bíró előtt).
- A vita tétje aluldetermináltan rekonstruálható propozicionális formában, és olvasatai a terjedéssel szaporodhatnak.
- Egymásnak ellentmondó elemzések és normatív értékelések adhatók az álláspontokról.
- Az érvelésszerkezet rekonstrukciója szükségképpen kreatív, így néhány megnyilatkozás és érv értelme többféle lehet (*fuzzy*) (Dascal 2003; Wroblewski 1983).

A kontextualizmus a propozicionális szinten azt mutatta, hogy a tudományos fejlődés során reprezentációk elmosódott halmaza szupervenial egy meghatározatlan érvelési struktúrán. A közösségek polarizációja bizonyos kérdésekben azt eredményezi, hogy legalább két jól értelmezhető olvasat kínálkozik (Mamiani 1991), és a megosztottság olyan társadalmi vagy kognitív attraktor, mely korábbi megosztottságok mentén is szerveződik. A polarizáció egyik funkciója generatív, a szakadások az iskolák között gyakran állandósulnak, alternatív lexikonok által (is) elválasztott közösségek jönnek létre. Az attraktor ugyanakkor egységesítő hatással is bír, a fejekben változatosan képviselt komplex álláspont helyébe a polarizáció során rövidített és egyszerűsített csatakiáltások, zászlók és transzparenszek kerülnek, harsog-

va a frakció saját igazságát. Episztemikusan azért is releváns a polarizáció, mert kettős képet ad egy kérdésben, és azért is, mert torzítja az egyszerűsített kollektív reprezentációk révén az elméleteket, miközben közösségformáló hatása van.

Az elemzett példa kihagyott bekezdése időlegesen csökkentette a már a cikk megjelenése előtt meglévő polarizációt a baconiánus természettudósok (ideértve Hooke-ot is), és az inkább matematikai orientáltságú természetfilozófusok (például Wren) között. Mivel a vitatott álláspont a színek matematizálhatóságát hirdette, a vita során nem csak a tézis, hanem Newton matematikafelfogása is megkérdőjelezhetővé vált. Newton filomatematizmusa igen egyéni volt (Guicciardini 2009: 21), de érdekes módon a vitát nem a metamódszertani álláspont igazolása döntötte el, hanem a véleménykülönbség „ténykérdéssé” válása.

Newton tanítványai a kísérletek reprodukcióival bizonyították az elmélet „igazságát”, megszületett a *Nature* típusú tudomány, miközben háttérbe kerültek azok a kérdések, amelyek a módszertan legitimitását érintették. A fény tovább nem redukálható alkotórészekre bontható lett (Ducheyne 2012: 193), annak ellenére, hogy a módszertani véleménykülönbségeket nem oldották fel. Az eredeti polarizációt a sikeres kutatás nem eltüntette, hanem csak átalakította, a közösség normatív kánonjai változtak, de a tizenharmadik századi Newton-háborúk részben a régi tétekért folytak. A modern tudomány heves viták tüzeiben kovácsolódott ma ismert formájára, miközben az új és új viták uszadék formájában hordozták a korábbi dichotómiákat és feloldatlan problémákat, mint például azt a kérdést, hogy hogyan kell a legjobban művelni a tudományt.

Hivatkozott irodalom

- Bacon, Francis (1860 [1620]): *Novum Organum*. In uó *The Works of Francis Bacon, Volume 1*. James Spedding, Robert L. Ellis és Douglas Denon Heath (szerk.). London: Longman.
- Backhaus, Jürgen és Reginald Hansen (2000): Methodenstreit in der Nationalökonomie. *Journal for General Philosophy of Science* 31(2): 307–336.
- Barnes, Barry, David Bloor és John Henry (1996): *Scientific Knowledge. A Sociological Analysis*. London: Athlone.
- Barnes, Barry, David Bloor és John Henry (2002): *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Budapest: Osiris.
- Bloor, David (1976): *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge – Kegan Paul.
- Bloor, David (1982): Durkheim and Mauss Revisited. Classification and the Sociology of Knowledge. *Studies in History and Philosophy of Science* 13(4): 267–298. (Magyarul: Durkheim és Mauss újraolvasása. Az osztályozás és a tudásszociológia. In *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Fehér Márta és Békés Vera [szerk.]. Budapest: Typotex, 2005, 185–223.)
- Bloor, David (1997): Remember the Strong Program? *Science, Technology, and Human Values* 22(3): 373–385.
- Bloor, David (1999a): Anti-Latour. *Studies in History and Philosophy of Science* 30(1): 81–112.
- Bloor, David (1999b): Reply to Bruno Latour. *Studies in History and Philosophy of Science* 30(1): 131–136.
- Crombie, Alistair Cameron (1995): *Styles of Scientific Thinking in the European Tradition. The History of Argument and Explanation Especially in the Mathematical and Biomedical Sciences and Arts*. London: Duckworth.
- Csibra Gergely és Gergely György (2009): Natural Pedagogy. *Trends in Cognitive Sciences* 13(4): 148–153. Interneten: http://www.cbcd.bbk.ac.uk/people/scientificstaff/gergo/pub/index.html/csibra_gergely_2009.pdf.
- Darling, Karen Merikangas (2002): The Complete Duhemian Underdetermination Argument. *Scientific Language and Practice. Studies in History and Philosophy of Science* 33(3): 511–533.
- Dascal, Marcelo (2003): *Interpretation and Understanding*. Amsterdam: John Benjamins.
- Dascal, Marcelo és Alan G. Gross (1999): The Marriage of Pragmatics and Rhetoric. *Philosophy and Rhetoric* 32(2): 107–130.
- Donald, Merlin (1991): *Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Donald, Merlin (2001): *A Mind so Rare. The Evolution of Human Consciousness*. New York: Norton.

- Ducheyne, Steffen (2012): „*The Main Business of Natural Philosophy*”. *Isaac Newton’s Natural-Philosophical Methodology*. Dodrecht – Heidelberg – London – New York: Springer.
- Dunbar, Kevin N. (2002): Understanding the Role of Cognition in Science. The Science as Category Framework. In *The Cognitive Basis of Science*. Peter Carruthers, Stephen Stich és Michael Siegal (szerk.). Cambridge, MA: Cambridge University Press, 154–170.
- Farrell, R. P. (2003): *Feyerabend and Scientific Values. Tightrope-walking Rationality*. (Boston Studies in the Philosophy of Science, 235.) Dodrecht: Kluwer.
- Fleck, Ludwik (1980): *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Giere, Ronald N. (1988): *Explaining Science. A Cognitive Approach*. Chicago: University of Chicago Press.
- Giere, Ronald N. (2008): Cognitive Studies of Science and Technology. In *The Handbook of Science and Technology Studies*. Edward J. Hackett, Olga Amsterdamska, Michael E. Lynch és Judy Wajcman (szerk.). Cambridge, MA: The MIT Press – Society for Social Studies of Science, 259–278.
- Giere, Ronald N. és Barton Moffatt (2003): Distributed Cognition. Where the Cognitive and the Social Merge. *Social Studies of Science* 33(2): 301–310. Interneten: <http://www.tc.umn.edu/~giere/DC-WCSM-PRE.pdf>.
- Gilbert, G. Nigel és Michael J. Mulkey (1984): *Opening Pandora’s Box. A Sociological Analysis of Scientists’ Discourse*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Gorman, Michael E. (2005): Levels of Expertise and Trading Zones. Combining Cognitive and Social Approaches to Technology Studies. In *Scientific and Technological Thinking*. Michael E. Gorman, Ryan D. Tweney, David C. Gooding és Alexandra Kincannon (szerk.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 287–302.
- Gross, Alan G. (2000): Rhetoric as a Technique and a Mode of Truth. Reflections on Chaim Perelman. *Philosophy and Rhetoric* 33(4): 319–335.
- Gross, Alan G., Joseph E. Harmon és Michael S. Reidy (2000): Argument and 17th Century Science. A Rhetorical Analysis with Sociological Implications. *Social Studies of Science* 30(3): 371–396. Interneten: <http://www.tc.umn.edu/~agross/AlanGross/pdf/files/17cargum.pdf>.
- Gruner, S. M. (1973): Defending Father Lucas. A Consideration of the Newton-Lucas Dispute on the Nature of the Spectrum. *Centaurus* 17(4): 315–329.
- Guicciardini, Niccolò (2009): *Isaac Newton on Mathematical Certainty and Method*. Cambridge, MA – London, UK: The MIT Press.
- Harpine, William D. (2004): What Do You Mean, Rhetoric is Epistemic? *Philosophy and Rhetoric* 37(4): 335–352. Interneten: http://scholarcommons.sc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1007&context=aiken_communications_facpub.
- Haskins, Ekaterina H. (2004): Endoxa, Epistemological Optimism, and Aristotle’s Rhetorical Project. *Philosophy and Rhetoric* 37(1): 1–20.
- Hohmann, Hanns (2002): Rhetoric and Dialectic. Some Historical and Legal Perspectives. In *Dialectic and Rhetoric. The Warp and Woof of Argumentation Analysis*. Frans H. van Eemeren és Peter Houtlosser (szerk.). Dodrecht: Kluwer, 41–52.
- Hutchins, Edwin (1995): *Cognition in the Wild*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Knorr-Cetina, Karin (1981): *The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*. Oxford – New York: Pergamon Press.
- Knorr-Cetina, Karin (1999): *Epistemic Cultures. How the Sciences Make Knowledge*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Koyre, Alexandre és I. Bernard Cohen (1961): The Case of the Missing Tanquam. Leibniz, Newton and Clarke. *Isis* 52(4): 555–566.
- Kuhn, Thomas S. (1970): *The Structure of Scientific Revolutions*. (2. kiadás.) Chicago: University of Chicago Press. (Magyarul: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris, 2000.)
- Kuhn, Thomas S. (1990): The Road Since Structure. *PSA* 2: 3–13. Interneten: http://www.philosophy.ox.ac.uk/___data/assets/pdf_file/0005/38615/KuhnPSA.pdf.
- Kuhn, Thomas S. (1993): Afterwords. In *World Changes. Thomas Kuhn and the Nature of Science*. Paul Horwich (szerk.). Cambridge, MA: The MIT Press, 311–341.
- Lehoux, Daryn (2003): Tropes, Facts, and Empiricism. *Perspectives on Science* 11(3): 326–345.
- Longino, Helen E. (1992): Essential Tensions – Phase Two: Feminist, Philosophical and Social Studies of Science. In *The Social Dimensions of Science*. Ernan McMullin (szerk.). Notre Dame: University of Notre Dame Press, 198–216.
- Machamer, Peter K. (2000): The Concept of the Individual and the Idea(l) of Method in Seventeenth-Century Natural Philosophy. In *Scientific Controversies. Philosophical and Historical Perspectives*. Marcello Pera, Peter K. Machamer és Aristides Baltas (szerk.). New York: Oxford University Press, 81–99.

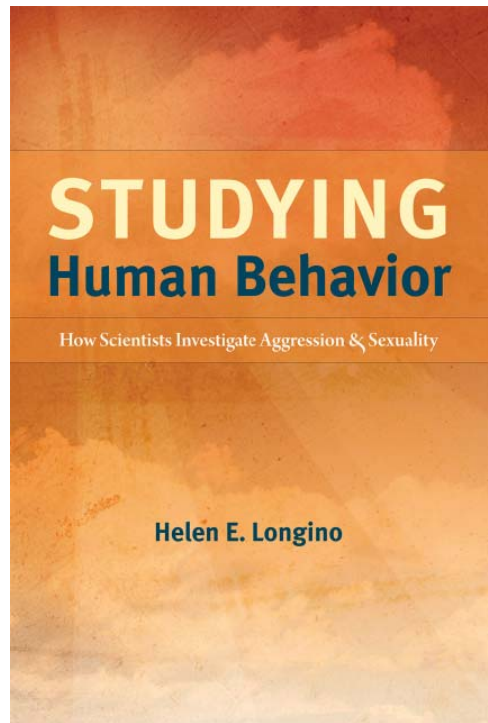

- Magnus, P. D. (2007): Distributed Cognition and the Task of Science. *Social Studies of Science* 37(2): 297–310.
- Mamiani, Maurizio (1991): The Rhetoric of Certainty. Newton's Method in Science and in the Interpretation of the Apocalypse. In *Persuading Science. The Art of Scientific Rhetoric*. Marcello Pera és William R. Shea (szerk.). Canton: Science History Publications, 157–172.
- Mannheim, Karl (1936): *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*. New York: Harcourt Brace. (Magyarul: *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz, 1996.)
- Mercier, Hugo (2011): When Experts Argue. Explaining the Best and the Worst of Reasoning. *Argumentation* 25(3): 313–327.
- Morrison, Margaret (2000): *Unifying Scientific Theories*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Neurath, Otto (1983): *Philosophical Papers, 1913–1946*. Dordrecht: D. Reidel.
- Newton, Isaac (1671–1672): New Theory about Light and Colors. *Philosophical Transactions* (80): 3075–3087.
- Pera, Marcello (2000): Rhetoric and Scientific Controversies. In *Scientific Controversies. Philosophical and Historical Perspectives*. Marcello Pera, Peter K. Machamer és Aristides Baltas (szerk.). New York: Oxford University Press, 50–66.
- Pera, Marcello, Peter K. Machamer és Aristides Baltas (szerk.) (2000): *Scientific Controversies. Philosophical and Historical Perspectives*. Marcello Pera, Peter K. Machamer és Aristides Baltas (szerk.). New York: Oxford University Press.
- Pléh Csaba, Csibra Gergely és Peter J. Richerson (szerk.) (2014): *Naturalistic Approaches to Culture*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rheinberger, Hans-Jörg (1997): *Toward a History of Epistemic Things. Synthetizing Proteins in the Test Tube*. Stanford: Stanford University Press.
- Richerson, Peter J. és Robert Boyd (2005): *Not by Genes Alone. How Culture Transformed Human Evolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schaffer, Simon (1989): Glass Works. Newton's Prisms And The Uses Of Experiment. In *The Uses of Experiment. Studies in the Natural Sciences*. David P. Gooding, Trevor Pinch és Simon Schaffer (szerk.). Cambridge, MA: Cambridge, 67–104.
- Schumpeter, Joseph A. (1954): *History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press.
- Scott, Robert L. (1967): On Viewing Rhetoric as Epistemic. *Central States Speech Journal* 18(1): 9–17.
- Shapiro, Alan E. (1993): *Fits, Passions, and Paroxysms. Physics, Method, and Chemistry and Newton's Theories of Colored Bodies and Fits of Easy Reflection*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Shapiro, Alan E. (1996): The Gradual Acceptance of Newton's Theory of Light and Color, 1672–1727. *Perspectives on Science* 4(1): 59–140.
- Shapiro, Alan E. (2006): Groupthink versus The Wisdom of Crowds. The Social Epistemology of Deliberation and Dissent. *The Southern Journal of Philosophy* 44(1): 28–42.
- Solomon, Miriam (2001): *Social Empiricism*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Sunstein, Cass R. (2003): *Why Societies Need Dissent*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tomasello, Michael (1999): *The Cultural Origins of Human Cognition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Turnbull, Herbert Westren (szerk.) (1959): *The Correspondence of Isaac Newton I, 1661–1675*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Turner, R. Steven (1994): *In the Eye's Mind. Vision and the Helmholtz-Hering Controversy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Udehn, Lars (2009): The Ontology of the Objects of Historiography. In *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*. Aviezer Tucker (szerk.). Chichester: Wiley – Blackwell, 209–219.
- Wohlraup, Harald R. (2014): *The Concept of Argument. A Philosophical Foundation*. Dordrecht: Springer.
- Wroblewski, Jerzy (1983): Fuzziness of Legal System. *Essays in Legal Theory in Honour of Kaarle Makkonen*. Oikeustiede–Junsprudentia XVI, 315–319.
- Zemplén Gábor Áron és Demeter Tamás (2010): Being Charitable to Scientific Controversies – On the Demonstrativity of Newton's Experimentum Crucis. *The Monist* 93(4): 638–654.
- Zemplén Gábor Áron (2014): Newton's Strategic Manoeuvring with Simple Colours, Categories and Descriptions. In *Conflicting Values of Inquiry. Ideologies of Epistemology in Early Modern Europe*. Demeter Tamás, Kathryn Murphy és Claus Zittel (szerk.). Leiden: Brill, 223–245.
- Zemplén Gábor Áron (2015a): *Törékeny spektrum. Newton érvei és az autoritás képződése hálózatokban*. Budapest: Typotex.
- Zemplén Gábor Áron (2015b): Newton párhuzamos nyálábjai és a perspektivista hagyomány. In *Perspektíva és érzékelés a kora újkorban*. Schmal Dániel és Pavlovits Tamás (szerk.). Budapest: Gondolat, 190–213.

Studying Human Behavior

**How Scientists Investigate
Aggression and Sexuality**

by Helen E. Longino

“A fascinating book. ... Longino has clearly articulated the methodological plurality of research on human behavior.” — Erika Lorraine Milam, *Science*

“Longino has done the philosophy of science a service by providing a nonpartisan assessment of the many scientific approaches that study the nature and nurture of human behavior. She convincingly shows that we need not pick winners and losers among the approaches, but rather can think constructively about the relationship between those approaches.”
— James Tabery, *Metascience*

“Worth reading for anyone interested in feminist philosophy of science, philosophy of biology, or social epistemology.” — Sarah Weaver and Carla Fehr, *Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy*

Published by The University of Chicago Press
available at: <http://press.uchicago.edu/index.html>

Helen E. Longino

Elméleti pluralizmus és a viselkedés tudományos vizsgálata

Óriási elbizakodottságában a kvantitatív viselkedésgenetika a molekuláris és a pszichológiai szinteket egyetlen hatalmas inferenciális ugrással kívánja összekötni (Wahlsten és Gottlieb 1997: 166).

Az apróbb mozzanatok millióiból felépülő bonyolult fejlődési folyamatok sok-sok évet ölelnek fel, ezért egyik jelenleg ismert mikroszintű elemzési eljárással sem vizsgálhatók... Így tehát a belátható jövőben semmiképp sem valószínű, hogy a mechanisztikus tudomány (pl. a fejlődési rendszerelmélet) hasznos információval szolgáljon a komplex viselkedési problémákról (Scarr 1995: 155).

A tudományos tudás társadalmi megközelítése szerint a kritikus hangvételű eszmecsere döntő jelentőségű a tudományos tartalom episztemikus elfogadhatósága szempontjából. A jelen tanulmányban a viselkedés tudományos vizsgálatán belül mutatkozó módszertani különbségekkel, valamint azokkal a kritikákkal foglalkozom, amelyeket a különféle irányzatok képviselői egymással szemben megfogalmaznak. Elemzésem alapját több tucat tanulmány vizsgálata adja, amelyek a viselkedéskutatás négy különböző irányát, a viselkedésgenetikát, a fejlődési rendszerelméletet, a neurofiziológiát és -anatómiát, valamint – amennyiben a viselkedésgenetika alternatívájaként jelenik meg – a társadalmi/környezeti tényezők vizsgálatát képviselik. Elemzésem középpontjába a viselkedések két típusára – az agresszióra és a szexuális orientációra – vonatkozó kutatás került. Először a folyamatban lévő empirikus kutatásokat tekintettem át, majd megvizsgáltam az elméleti és polemikus írásokat, ami e kutatások intellektuális kontextusa felől igazít el.¹

Forrás: Theoretical Pluralism and the Scientific Study of Behavior. In *Scientific Pluralism. Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Volume XIX*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press, 102–131. Copyright © 2006, University of Minnesota Press. A fordítást szakmailag ellenőrizte: Berger Viktor.

1 Korábbi tanulmányaimban (Longino 2001, 2002b) tárgyaltam azt a társadalmi-politikai légkört, amelyben a viselkedések kutatása zajlott, és írtam a viselkedéskutatás néhány általános jellegzetességéről, valamint a vizsgált viselkedések meghatározásának nehézségeiről is. A társadalmi környezetre fókuszáló említett megközelítésről bővebben lásd Longino (2002a).

Azok a kritikus hozzászólások, amelyeket a kutatók a viselkedéskutatás sajátjukétól eltérő megközelítéseinek képviselőivel szemben fogalmaznak meg, meghazudtolják a viselkedés interakcionista magyarázatai iránti állítólagos elköteleződésüket. Mindenki egyetért abban, hogy a hajlam és a nevelés *egyaránt* hozzájárul a viselkedés alakításához, illetve annak okaként játszik szerepet. Ám úgy tűnik, a legtöbben arról is meg vannak győződve, hogy kizárólag az ő megközelítésük képes az interakció valós természetét megfogalmazni, s ezáltal igazi tudást termelni. Az efféle megállapítások és az irodalomban sokféle fellelhető hasonló gondolatok azt a meggyőződést fejezik ki, hogy a viselkedés tanulmányozásának csupán egyetlen iránya a helyes, mégpedig magáé a szerzőé.² E polemikus szövegegyüttes elemzésével nem célozom részt venni az arról szóló vitában, hogy kinek van igaza, hanem az eltérő megközelítések keretét adó feltevések és alapok azonosításához szeretnék hozzájárulni. Amint ezek világossá válnak, a viták is új fényben jelennek meg: sokkal kevésbé látszik majd valamifajta megoldás szükségessége, miközben egyértelműek lesznek a pluralista filozófiai megközelítés előnyei e kutatási terület értelmezésében.

Bár a négy kutatási programban közös a viselkedés megértésének szándéka, a viselkedés kutatását másképp képzik el. A következőkben bemutatom az alkalmazott módszereket és áttekintem az eltérő irányzatok képviselői között zajló kritikai interakciót. Ezt követően kiemelem az elemzett kutatás alapjául szolgáló közös és sajátos feltevéseket. Az irányzatokat megkülönböztető legérdekesebb feltevések nem a viselkedés okaira vonatkoznak közvetlenül, hanem az oksági terek szerkezetére, amelyek a kutatási stratégiák keretét adják. Az oksági terek inkongruenciája e programok integrációjának vagy egységesítésének célját elérhetetlenné teszi, s minden olyan értékelési stratégiát aláás, amely a helyes megközelítés kiválasztását szolgálná.

Vizsgálati módszerek

Az egyik döntő módszertani különbség a viselkedések, valamint az azok megnyilvánulásában szerepet játszó oksági tényezők azonosítása és definíciója terén mutatkozik. A következők szempont az, hogy miként mérhető és állapítható meg a vizsgált jelenségek összefüggése. Az előbbivel kapcsolatos kérdéseket az agresszió kutatásának vonatkozásában egy korábbi tanulmányomban már tárgyaltam (Longino 2001). Itt most csak röviden áttekintem a négy megközelítés kutatói által alkalmazott eltérő megfigyelési és kísérleti stratégiákat.

Viselkedésgenetika

A viselkedésgenetika hagyományosan a populációgenetika alkalmazását jelenti a viselkedésre. Bár elfogadja, hogy mind a gének, mind pedig a környezet okságilag hatnak a szervezetek viselkedésére, a viselkedésgenetikus arra keresi a választ, hogy egy adott viselkedéshez mennyiben járulnak hozzá a genetikai tényezők. A klasszikus viselkedésgenetika képes volt megállapítani, hogy egy adott környezetben és populációban megfigyelt tulajdonság szó-

---

² Ezen általánosítás alól két kivételt is meg kell említeni: néhány kutató kísérletet tesz arra, hogy a neurofiziológiai megközelítést összekapcsolja a viselkedésgenetikai kutatásokkal, egyes fejlődési rendszerelméleti szerzők és környezeti kutatók pedig kölcsönösen hivatkoznak egymásra. Lásd Coccaro et al. (1997).

rásának mekkora része hozható összefüggésbe a genetikai különbségekkel. A molekuláris viselkedésgenetika a viselkedéseket konkrét allélikus konfigurációkhoz igyekszik kötni. A viselkedésgenetikusok operacionalizálták az agressziót, és a kriminalitás, az engedetlenség, az ellenkezés, valamint a verbális erőszak és fizikai agresszió (mások megütése) megnyilvánulásait azonosítják. Ezeket a jellemzőket azután egyéneknek tulajdonítják bírósági iratok, szülői és pedagógusi beszámolók, kérdőívek vagy önbevallás alapján.

A klasszikus humán viselkedésgenetikusok hagyományos módszereket, iker- és adoptációs kutatásokat alkalmaznak az örökletesség megállapítására. E kutatások egy adott V viselkedés gyakoriságát mérik és hasonlítják össze külön nevelt, egypetéjű és kétpetéjű ikrek (illetve édes-testvérek), örökbefogadott gyerekek és biológiai és örökbe fogadó szülők, valamint mostoha- és biológiai testvérek között. A mérések lehetővé teszik az agresszivitás vagy egy adott szexuális orientáció relatív gyakoriságára vonatkozó becsléseket a különböző fokú biológiai rokonság által összekapcsolt populációk esetében. Az a feltevés, hogy a különböző családok különböző (tényleges) környezetet alkotnak, megerősíti azt az értelmezést, hogy a biológiai rokonság és a viselkedés hasonlósága közötti korreláció az utóbbi örökletességének bizonyítéka.

A nagyobb magyarázóerővel bíró kísérleti módszerek, mint például a muslicák klasszikus genetikai vizsgálatakor alkalmazott tenyésztés, a humán vizsgálatokban – etikai és nagyságrendi korlátok miatt – nem alkalmazhatók. Bár a genetikai kutatások körébe sorolják őket, az iker- és adoptációs kutatások egy bizonyos tulajdonság örökletességének mértékét a legjobb esetben is csupán egy adott környezetben és populáción belül képesek kimutatni, vagyis annyit tudnak megállapítani, hogy egy tulajdonság megjelenésének eltérései egy adott környezetben mennyiben tulajdoníthatók a genetikai eltéréseknek (vagy esetleg csak a pusztán összefüggést állapítják meg). A többváltozós elemzés ugyancsak segíthet az összetett jellegzetességek elemekre bontásában. E vizsgálatok azonban nem alkalmasak a poligenikus és monogenikus tulajdonságok megkülönböztetésére, ahogyan a méhen belüli és a genetikai hatásokat sem tudják elválasztani egymástól, s nyilvánvalóan nem képesek géneket sem azonosítani. Nem érhet minket meglepetésként tehát, hogy még az agresszió viselkedésgenetikai kutatásával rokonszenvező áttekintés is csupán annyit állapít meg, hogy *némi* alátámasztást nyert az az állítás, mely szerint az öröklődés jelentős szerepet játszik a (súlyos) antiszociális viselkedés kialakulásában (Mason és Frick 1994). E kedvező következtetéstől eltekintve az áttekintés módszertani hiányosságokra is rámutat, amelyek némelyike a tényleges adat alulbecsléséhez, mások pedig túlbecslésükhöz vezethetnek. Amit a genetikai kutatások kimutathatnak – miután leküzdötték a módszertani akadályokat –, az az, hogy milyen korlátok között mozog a születés után kialakuló variabilitás különböző megadott környezeti feltételek mellett. Longitudinális elemzéssel kiegészítve ki tudják továbbá mutatni, hogy mely időszakokra jellemző a viszonylagos rugalmasság és melyekre a rugalmatlanság, megállapíthatják a posztnatális hatások időtartamát és hasonlókat, de minden esetben a meghatározott környezeti feltételek mellett.

A klasszikus és a molekuláris genetika közötti különbség elsősorban abból ered, hogy milyen eszközöket használnak az örökletes vagy genetikai variáció meghatározására és annak megbecslésére, hogy az milyen mértékben járul hozzá a fenotipikus variációhoz. Az úgynevezett reverz genetika meghatározott mutációkat vezet be a genom meghatározott helyein. A muslicák viselkedésére alkalmazva e kutatási stratégia lehetővé teszi azon allélikus változatok azonosítását, amelyek a viselkedési változatokkal szoros összefüggést mutatnak (Hall 1994). Bár az emberi gének efféle manipulálása nem lehetséges, a kapcsoltsági cso-

portok vizsgálatával (*linkage analysis*) utólag azonosíthatók egy fenotipikus tulajdonsággal összefüggésbe hozható helyek. Így például férfiak egy csoportjánál a Q28-as helyen található allélikus variációt összefüggésbe hozták anyai ágú homoszexuális rokonok meglétével (Hamer et al. 1993).

Társadalmi-környezeti megközelítések

A társadalomra vagy a környezetre irányuló kutatások annak megállapítására törekcszenek, hogy a szocializációs minták, a családi környezeti tényezők és/vagy a szülői attitűdök és a gyermekekkel folytatott interakciók milyen szerepet játszanak a viselkedési hajlamok meg-alapozásában és kifejeződésében. A társadalmi-környezeti megközelítések az agressziót a viselkedésgenetikusok által használtakhoz hasonló eszközökkel mérik, attól eltekintve, hogy néhány kutatás – ahelyett, hogy az antiszociálisra korlátozódna – a társas viselkedés mérés-ekor az antiszociálistól a proszociálisig terjedő skálát alkalmaz. A proszociális viselkedé-sek (vagyis a szociabilitás) körébe tartozik a segítőkészség, a szívélyes csevegés, valamint a szeretetelli gesztus is. Az agressziót sokszor fizikai megnyilvánulásokban (mások megütése, verekedés kezdeményezése) és verbális kifejeződéseiben (dühkitérés) ragadják meg, aminek alapjául önértékeléseket és másokról készített jellemzéseket használnak. Olykor bűnözés-ként azonosítják bírósági iratok alapján, máskor pszichológiai kategóriákat alkalmaznak, mint amilyen az „antiszociális személyiségzavar” vagy a „gyermekkori magatartászavar”, amelyeket pszichiátriai diagnózisok formájában rögzítenek, néha pedig ellenséges, konfrontatív interakciók közvetlen megfigyelésével tanulmányozzák.

A társadalmi-környezeti megközelítések a pszichológiában az előbbi mérések valame-lyike szerint megállapított eloszlás alapján az agressziót összefüggésbe próbálják hozni egy változó környezeti tényezővel: szülői viselkedéssel, oktatási intézményben szerzett tapasztalattal vagy kortárs kapcsolatokkal. A beszámoló alapján a legtöbb olyan kutatás, amely kérdőívet vagy interjúkat használ, egynél több mérési eljárást együttesen alkalmaz – például az önértékelést és mások által készített jellemzést vagy az önértékelést és a bírósági iratokat is felhasználja –, hogy növelje az egyéneknek tulajdonított viselkedési kategóriák megbízha-tóságát. Az alkalmazott módszerek között vannak múltbeli és jövőbeli viselkedésekre vonat-kozó egyaránt.

A retrospektív eljárások az olyan populációk körében használatosak, amelyek releváns paramétereit interjúval, kérdőívvel vagy közvetlen megfigyeléssel határozzák meg. Idetartozik egy vagy több megállapított oksági tényező (abúzus, elhanyagolás, nevelőszülőknél elhelyezés, társadalmi-gazdasági státusz, az otthoni környezetben jellemző fegyelmezési gyakorlatok) célcsoporton belüli eloszlásának összehasonlítása a kontrollcsoportban meg-figyelttel. Néhány kutatás útelemzést használ több tényező közötti kapcsolat szorosságának megállapítására.

A prospektív eljárások során valamilyen változást eszközölnek a célcsoport egy bizonyos részénél, majd meghatározzák annak hatását. Idetartozik például a szülőknél tartott tréning a fegyelmezés különféle formáiról, majd annak megfigyelése, hogy miként változnak a szü-lő-gyerek interakciók, illetve hogy milyen változás mutatkozik a gyerekeknel az agresszió valamely mért értékében.

A viselkedés neurofiziológiai és neuroanatómiai megközelítései az idegrendszeri alapok vonatkozásait igyekeznek meghatározni és leírni. Az agresszióval kapcsolatos számos neurobiológiai kutatás klinikailag korábban antiszociálisként azonosított csoportokkal dolgozott. Mindazonáltal, amikor a pszichoaktív szerek viselkedésre gyakorolt hatásait tanulmányozzák, e kutatások is a többi irányzatéhoz hasonló kategóriákat alkalmaznak a fizikai vagy verbális agresszivitás meghatározására. A szexuális orientáció esetében önértékelést vagy kérdőíves, illetve interjú válaszok alapján meghatározott Kinsey-értékeket használnak. A kutatási módszerek retrospektívek, jelen idejűek illetve prospektívek.

A retrospektív módszerek körébe tartozik az egyének tulajdonított viselkedési mintázatok neurostrukturális összefüggéseinek azonosítása boncolási anyagok alapján csakúgy, mint a büntetés-végrehajtási és kórházi dokumentumok vizsgálata, melynek célja az agysérülések vagy egyéb traumák (pl. születéskor fellépő komplikációk) és a későbbi bűnözői magatartás közötti összefüggések feltárása. A jelen idejű módszerekhez tartozik az agyi képalkotás, amellyel a meghatározott gondolatokkal és ingerekkel összefüggő agytevékenység területeit igyekeznek meghatározni. Prospektív módszer az állatokon végzett kísérlet (s az azt követő klinikai vizsgálat embereken), mellyel azt vizsgálják, milyen hatással van a viselkedésre a bioaktív és pszichoaktív anyagoknak való szervezeti vagy aktivációs kitettség.

Fejlődési rendszerek

A fejlődési rendszerelmélet az embriológián és a fejlődésbiológián alapszik. Ennek központi kérdése, hogy a szervezet miként fejlődik egyetlen megtermékenyített sejtből érett egyénné, akit összetett és specializált szervek, szövetek és viselkedési megnyilvánulások jellemeznek. A rendszerelméleti megközelítésben a fejlődés genetikai és környezeti vonatkozásai nem szétválaszthatók. Az úgynevezett fejlődési rendszerelmélet teoretikusai szerint a teljes organizmust kell tanulmányozni, mivel az egy összetett és összefüggő, elemeire nem bontható egész. Az alkotórészek közötti kapcsolatok se nem kumulatívok, se nem lineárisak. Úgy tűnik, a fejlődési rendszerelmélet képviselői nem tanulmányoznak egyedi viselkedéseket, bár egyes kutatók szerint az általában vett emberi viselkedés és konkrét viselkedések vizsgálatakor egyaránt ez a helyes megközelítés (Byne és Parsons [1993] például ezt állítják a szexuális orientáció esetében). Nem vetődik fel tehát a viselkedések meghatározásának vagy mérésének a kérdése. A többi, itt tárgyalt megközelítéshez hasonlóan, sőt valójában azoknál még inkább, a figyelem ebben az esetben az egyének vonásaként vagy tulajdonságaként értelmezett viselkedés felé fordul(na). Az e megközelítésre jellemző holizmust tekintve nem világos, mennyiben volnának elkülöníthetők vagy elválaszthatók a konkrét viselkedések (mint „ok nélkül verekedni kezd”, „ok nélkül üt” stb.) az egész emberi szervezet működésétől, vagy hogy a kutatók milyen eljárásokkal ragadnák meg és mérnék az egyedi viselkedéseket. Az állatok esetében ezzel szemben a kísérleti módszereknek alávethető különféle viselkedéseket tanulmányoztak. Mindamellet úgy tűnik, a viták során alkalmazott legfontosabb érv elméleti síkon mozog, illetve a többi megközelítés hiányosságainak feltárását és adataik újraelemzését célozza. A közvetlen kísérleti módszerek itt a beavatkozást jelentik

egy fejlődési rendszerbe, hogy egy adott tényezőről kimutathassák, az elengedhetetlen egy tulajdonság vagy viselkedés normális fejlődéséhez (szemben azzal, amit egy másik megközelítés fényében várnánk). Az egyik ilyen kísérlet során megakadályozták, hogy a még tojásban lévő kiskacsák testvéreik hangját hallják (Gottlieb 1991). Miután kikeltek, ezek a kiskacsák nem adtak fajspecifikus válaszokat az anyai hangokra. Állítólag ez azt mutatja, hogy a tapasztalat hozzájárul a fajspecifikus viselkedés kanalizációjához (s így azt is, hogy a kanalizáció nem genetikusan meghatározott folyamat, vagy legalábbis nem mindig az). Egy másik kísérlet, amelyben magas vérnyomású patkányanyák kölykeinek szopási viselkedését tanulmányozták, azt hivatott demonstrálni, hogy a fejlődés több tényező kölcsönhatásából áll, amihez a prenatálisan ható tényezők és a későbbi környezeti hatások egyaránt szükségesek (Gottlieb 1995). A többi irányzattal szemben, ahol számos hasonló kutatás támasztja alá a központi elképzeléseket, a fejlődési rendszerelmélet esetében néhány kiténtett kísérlet hivatott valamely alapelvet demonstrálni, s ezáltal igazolni a többi megközelítés, különösen a viselkedésgenetika kutatásainak újraértelmezését.

Kritika

E különféle irányzatok képviselői között zajló kritikai interakciókban több sarkalatos kérdés jelenik meg a konkrét módszertani eljárásokban rejlő problémák mellett: az oksági környezet leírása, a kauzális hatás/kölcsönhatás természete, valamint a fontosnak ítélt kérdések köre. Három irányzatot kritikus hangvételű eszmecsere kapcsol össze, a negyediket, a neuroanatómiai/neurofiziológiai megközelítést pedig gyakran a viselkedésgenetikai megközelítés természetes szövetségeseként állítják be. E kapcsolat azonban inkább retorikai, semmint tényleges.

A viselkedésgenetikusok iker- és adoptációs kutatásait általában amiatt bírálják, hogy nem veszik figyelembe a génkörnyezeti kölcsönhatásokat az örökletességre és a genetikai hatásokra vonatkozó számítások és következtetések levonása során.³ A szülő-gyerek közötti hasonlóság konkrét mértéke, amelyet egy adott tulajdonság szempontjából, egy adott környezetben állapítanak meg, a kritikusok szerint nem feltétlenül érvényes más környezeti feltételek mellett. S ha egy tulajdonság poligenikus (több génhez köthető), akkor az egytetűjű ikrek kutatásai felülbecslik az adott tulajdonság örökletességének mértékét a teljes populációra vonatkozóan. Mivel az egytetűjű ikrek minden génje azonos, az összes olyan génjük is értelemszerűen azonos lesz, amely egy poligenikus tulajdonság adott környezeten belüli megjelenéséhez szükséges. S ha csak a gének nem kapcsolódnak össze, annak a valószínűsége, hogy nem egytetűjű iker testvérpárok tagjainál egyszerre jelennek meg, sokkal kisebb, mint a kérdéses géncsoport bármely egyedi génjének önálló megjelenéséé.

A külön nevelt ikrek vizsgálataival szemben néhányan azt hozzák fel, hogy a kutatók itt módszertani szempontból nem voltak kellőképp körültekintők, amikor az ikerpárokat újraegyesítésüket követően tanulmányozták. Ebben az esetben érvényét veszti az a feltevés, hogy a kérdéses vizsgálat spontán, nem szándékolt hasonlóságokat tár fel. Ám a bírálóknak az iker- és adoptációs kutatások módszertanával szemben elvi kifogásuk is van, mivel szerintük

---

³ Ennek az érvnek a *locus classicus* Lewontin (1974). További változatai megtalálhatók: Gould (1981), valamint Lewontin, Rose és Kamin (1984). Az érvet megismétli Gottlieb (1995).

e metódus mindenképp a környezetet illető két problematikus feltevésen alapul (Billings, Beckwith és Alper 1992; Lewontin 1991; Haynes 1995). Azt a feltevést, hogy a külön felnövő ikrek jelentős mértékben *eltérő* környezetben nevelkednek, annak ellenére fenntartják, hogy egyrészt nincs elfogadott eszköz a környezetek hasonlóságának és eltérésének mérésére, másrészt pedig, hogy a gyermekelhelyezési gyakorlatban hangsúlyt fektetnek arra, hogy az ikrek számára hasonló családokat találjanak, az örökbe adott gyerekek születési környezetéhez pedig általában is hasonló otthonokat keresnek. E feltevés továbbá figyelmen kívül hagyja azt a lehetőséget, hogy a környezeti hatás mértéke annak is a függvénye lehet, hogy milyen életkorban fogadják a gyermeket örökbe, és átsiklik a méhen belüli és a posztnatális környezet hasonlósága felett is. A második, ezzel összefüggő feltevés az, hogy az örökbe fogadott és az édestestvérek hasonló környezetben nőnek fel. A környezetet ez az otthoni feltételek összesített (közös) jellemzőiként kezeli, nem pedig egyedi (nem közös) szempontok alapján. A fejlődésemélet hívei továbbá előszeretettel hívják fel a figyelmet arra, hogy az ikerkutatások és az adaptációs vizsgálatok egyelőre nem tudták a viselkedéssel összefüggésbe hozható egyedi gént azonosítani. Állításuk szerint a viselkedésgenetikusok a legjobb esetben is csupán azt képesek kimutatni, hogy egy vizsgálati populáció tagjainál a viselkedés mekkora része átörökíthető, ám arról semmit nem tudnak mondani, hogy miként jelenik meg. E kifogás azonban talán többet elárul a fejlődésemélet feltevéseiről, mint a viselkedésgenetikáéről, s a viselkedésgenetika és a molekuláris genetika kapcsolata, mely utóbbinak éppenséggel ez az azonosítás a célja, rá is cáfol.

A molekuláris genetikát nem annyira a megközelítés módja miatt bírálják, mint inkább azt a feltevést, illetve reményt kérdőjelezi meg, hogy egyáltalán bármilyen megvilágító erejű eredmény született az eddigi kutatások során. A kapcsoltsági csoportok vizsgálata (*linkage analysis*) Billings, Beckwith és Alpar (1992) szerint csak az olyan tulajdonságok esetében bizonyult hasznosnak, amelyek az egyszerű Mendel-törvény szerint vagy az X-kromoszómához kapcsolódva öröklődnek (például az XQ-28 és a homoszexualitás megjelenésének kapcsolata az anyai ágú férfirokonok körében, melyet talán csak egy kisebb csoportnál mutattak ki). A viselkedéssel összefüggő legtöbb tulajdonság többtényezős vagy poligenikus, így nehéz lesz alátámasztani bármely egyedi gén összefüggését egy viselkedéses jelenséggel. A bipoláris személyiségzavar, az alkoholizmus és a skizofrénia genetikus hátteréről szóló első eredményeket nem produkálták újra, s tekintve, hogy e kutatások többnyire kis mintán dolgoznak, ez általában véve is nehézségekbe ütközhet. A kis minták amiatt is problematikusak, hogy már egy vagy két tévesen azonosított allél is (pozitívan vagy negatívan) befolyásolhatja egy vizsgált összefüggés szignifikanciáját. Ezért még ha van is genetikai komponens, elképzelhető, hogy a kapcsolat túl gyenge vagy túl összetett ahhoz, hogy a jelenlegi eszközökkel ki lehessen mutatni.

A környezeti hatások primátusának híveit azzal vádolják, hogy a politikai korrektséget a tudás elébe helyezik, és hagyják, hogy a társadalmi igazságosság iránti elköteleződésük befolyásolja tudományos tevékenységüket (Scarr 1994).⁴ Ez állítólag arra vezeti őket, hogy feltételezett manipulálhatóságuk alapján válasszák ki a lehetséges okokat vizsgálatuk tárgyául, s társadalmi jelentésüktől tartva figyelmen kívül hagyják a genetikai kérdéseket. Mintáikban nem különítenek el vagy szerepeltetnek genetikailag releváns információkat, mivel

---

4 Weinrich (1995) szerint a szexuális beállítottság esetében a biológiai kutatások ellenfeleinek politikai aggályai alaptalanok, s e kritikusok félreértik a biológiai megközelítést.

vagy eleve csak biológiai rokonokból álló családokat használnak, vagy pedig nem tesznek különbséget a biológiai és az örökbe fogadó családok között (Di Lalla és Gottesman 1991). E stratégia következtében egybemosódhat a genetikai átörökítés és a szocializáció. A környezeti tényezők híveivel szemben a viselkedésgenetikus úgy véli, hogy ahol a biológiai okok a társadalmiaktól elválaszthatók, ott a biológia jobban előrejelzi a viselkedésbeli hasonlóságokat és különbségeket, mint a társadalmi tényezők. (Ez természetesen azt feltételezi, hogy az oksági tényezőket el lehet egymástól különíteni.)

Ennek demonstrálása céljából számos szerző végez másodelemzéseket a társadalmi-környezeti kutatásokból. McGue (1994) elutasítja azt a hipotézist, mely szerint a szülők válása fontos környezeti tényező az utódok körében mutatkozó válási arány alakulásában. A minnesotai ikeradatbázis alapján összehasonlítja az egypetéjű ikrek válási gyakoriságát a kétpetéjű ikrekével. Ezek az adatok azt mutatják, mondja McGue, hogy a szülők és az utódok közötti hasonlóság a genotípus függvénye, nem pedig a szülők abbéli kudarcáé, hogy stabil házastársi kapcsolati mintát adjanak. Scarr (1997) olyan kutatások eredményeit elemzi újra, amelyek a szülők nevelési stílusának és a gyerekek iskolai teljesítményének kapcsolatát vizsgálják, s kimutatja, hogy a gyerekek teljesítményével az összes tényező közül legerősebben a szülők intelligenciahányadosa és iskolai végzettsége korrelál. Mindkét szerző (és mások⁵) tanulmányának egyértelmű implikációja az, hogy a szocializáció további kutatásai ugyanezt a hiányosságot mutatják: a vizsgált változók korlátozása a környezeti tényezőkre azzal jár, hogy a legvalószínűbb oksági tényező – a gén – rejtve marad.

A környezeti tényezők kutatóihoz hasonlóan a fejlődésemélet híveit is a tudománytalanság vádjával illetik. Állítólagos tévedésük azonban nem a társadalmi vagy politikai korrektség, hanem a vitalizmus felélesztése (Scarr 1993). A lényegi bírálatok (1) azt firtatják, hogy egyáltalán lehetséges-e tudásra szert tenni a fejlődésemélet keretén belül, valamint (2) a fejlődéseméleti megközelítés többszintű antiredukcionizmusával foglalkoznak. Az első vád megfogalmazása során Scarr (1997) kifejti, hogy nem lehet olyan kutatásokat tervezni, amelyekkel a fenotípus szintjén bekövetkező hatások okai azonosíthatók, ha a kutató ragaszkodik ahhoz, hogy minden okot egymást kölcsönösen befolyásoló tényezőnek tekintsen, és hogy ezért ne válasszon ki egyet konkrét vizsgálatra tárgyául. Azt is állítja továbbá, hogy a fejlődési rendszerelmélet *hogyan* kérdése a viselkedésgenetikus *milyen mértékben* kérdéséhez képest alig vagy egyáltalán nem produkál tudást. Ami az antiredukcionizmust illeti, Burgess és Molenaar (1995) úgy vélik, hogy a redukcionizmus nem összeegyeztethetetlen a többszintű szerveződés elismerésével. Ennek elismerése ellenére azt állítják, hogy mivel a legáltalánosabb és így a magyarázat szempontjából legalapvetőbb tényezők a szervezet legalacsonyabb szintjén találhatók, végső soron minden magyarázatnak utalnia kell a génekre, tehát minden magyarázat redukcionista. Világos, hogy itt a redukcionizmus különböző értelmezéseivel van dolgunk. A fejlődéseméletek híveinek adott kritikai válasz egy része defenzív jellegű, s azokra a kifogásokra vonatkozik, amelyeket a viselkedésgenetikai programmal szemben fogalmaznak meg. Scarr (1995) azt állítja, hogy nincs szükség mechanisztikus tudásra, vagyis a fejlődés (vagy akár a genetikai történet) folyamatainak ismeretére ahhoz, hogy egy jelenség okait azonosítsuk. A *milyen mértékben* kérdése a viselkedés eloszlásainak oksági ismeretét generálhatja. Arra is utal, hogy a fejlődésemélet hívei valójában deterministák, ha nem is vállalják ezt fel. E vád elég különös annak fényében, hogy a szóban forgó

---

5 Lásd például: DiLalla és Gottesman (1991).

kutatók mennyire kitartanak az interakció kontingens jellege mellett. Scarr talán úgy véli, a fejlődés mechanizmusának, *hogyanjának* kísérleti megértése a szükséges és elégséges feltételek meghatározását is jelenti, s hogy a fejlődéstudomány hívei azért utasítják el a viselkedésgenetikát, mert az csak valószínűségeket fogalmaz meg. Ez azonban a fejlődéstudomány vagy a mechanizmusok egyszerű félreértésének tűnik. A visszafogottabb kritikusok, mint amilyen Turkheimer és Gottesman (1991), azt hangsúlyozzák, hogy a viselkedésgenetikusok és a fejlődéstudomány képviselői eltérő kérdéseket tesznek fel: a fejlődéstudomány a közvetlen mechanizmusok megértésére törekszik, míg a viselkedésgenetikusok a populációban megjelenő eloszlást akarják megismerni.⁶ Azzal pedig, hogy bírálatukat kizárólag az egyváltozós genetikai elemzésre irányítják, a fejlődéstudomány hívei alulértékelik a viselkedésgenetikusok által előállított információt.

E viták két eleme látszik a leginkább kiélezni az ellentéteket. Az egyik az a (Turkheimer és Gottesman konszenzuskereső álláspontjától eltekintve) közös elképzelés, hogy a megközelítések ugyanazt a kérdést teszik fel. Egy ezzel összefüggő gondolat a másik, nevezetesen, hogy annak az oksági területnek, amelyen belül s amelyre vonatkozóan a kérdést felteszik, vagyis a tárgy megjelenítésének egyetlen helyes módja létezik. Nagyon általános szinten persze *valóban* ugyanazt kérdezik: mi okozza a viselkedést? E kérdés azonban egyszerre túl tág és túl homályos ahhoz, hogy egyetlen választ lehessen rá adni. A „viselkedés” fogalmán például vajon egy adott populáción belüli tendenciákat értünk, esetleg egy egyéni történet konkrét epizódjaira vagy viselkedési mintázatokra utalunk vele, vagy azokat a hajlamokat értjük rajta, hogy bizonyos helyzetekben inkább bizonyos válaszokat adunk? S ahhoz, hogy ezt oksági kérdésként meg lehessen fogalmazni, a viselkedéseket meg kell különböztetni egymástól, meg kell adni az azonosítás kritériumait, és el kell dönteni, hogy ezek mikor teljesülnek. E követelmény előfeltételezi, hogy a viselkedések, legalábbis azok, amelyekre oksági magyarázat adható, ha nem is természetes típusokat (*natural kinds*), de olyan jelenségeket alkotnak, amelyek legalább elég stabilak ahhoz, hogy újbóli azonosításuk lehetséges legyen. Az oksági kérdések vonatkozhatnak egy populációra vagy egy fajra (miért teszik az X-nek β -t?), vagy egy egyénre (miért teszi/tette X β -t?), s lehetnek evolúciós jellegűek (miként vált X β -t cselekvő szervezetté?), vagy vonatkozhatnak a hajlamra/adott epizódra (miért teszi az X-ek β -t S esetén?), és mechanikus jellegűek is lehetnek (hogy teszik az X-ek β -t?). A különböző fajok esetében a konkrét mozgássorok eltérő módon integrálódnak viselkedési vagy fiziológiai folyamatokká. Így az effajta kérdéseket csak egy adott faj vagy egy adott faj egyede adott viselkedésének (vagy hajlamának) viszonylatában van értelme feltenni. Amint azt korábban megjegyeztem, az okság kérdése már rég túllépett az egyszerű hajlam/nevelés dichotómián, mivel általánosan elfogadott, hogy a hajlam és a nevelés is közrejátszik a konkrét viselkedések evolúciójában és megjelenésében egyaránt. S bár a megközelítések eltérnek a tekintetben, hogy ebből mit vonnak le a kutatásra nézve, abban egyetértenek, hogy bármely oksági tényező esetében csakis az lehet a kérdés, hogy a többi tényezőhöz viszonyítva mekkora a hozzájárulása a viselkedéshez. A viták tehát a tényezők egy típusának a többiekhez viszonyított súlyáról és hatásáról, s arról folynak, hogy bizonyos tényezők milyen mértékig hagyhatók figyelmen kívül, és így persze a különböző típusú tudások relatív értékéről is szólnak.

---

6 Ha a viselkedésgenetikusok valóban ilyen állítások megfogalmazására szorítkoznának, aligha képzelhető el, hogy viták alakulnának ki. A vita a génekre vonatkozó következtetések és azon egymásnak ellentmondó elképzelések körül zajlik, hogy mik is az igazi kérdések.

Lokális episztemológiák

Bármilyen hasznosak is a látványos viták abban a tekintetben, hogy megvilágítják a kutatási programok tartalmi és módszertani feltevéseit, egyúttal el is fedik e programokat struktúráló episztemológiák specifikus és lokális jellegét. Más szóval, a különböző oksági tényezők relatív fontosságáról folytatott viták arra utalnak, hogy létezik egy konkrét kérdés, a helyes válaszra vonatkozóan pedig egymásnak ellentmondó állítások fogalmazódnak meg. Bizonyos értelemben ez igaz, azonban mindegyik megközelítést eltérő kérdések, módszerek, előfeltevések és kontextuális kapcsolódások is jellemzik. Ahelyett, hogy ezek közül bármelyiket alapvetőnek vagy elsődlegesnek tekinthetnénk a többivel szemben, én úgy látom, a négy összetevő egyszerre alakul és kölcsönösen formálja, megerősíti egymást. Amikor például a viselkedésgenetikusok azt kérdezik, hogy az agresszív viselkedés szórásából mennyi magyarázható genetikai tényezőkkel, olyan módszerek kidolgozása mellett kötelezik el magukat, amelyek az örökletes tényezőket elválasztják a környezettől függőktől. A környezeti hatásokat kutatók, amikor azt kérdezik, hogy a lehetséges különböző környezeti tényezők melyike felelős az antiszociális vagy agresszív viselkedésért, olyan módszerek kidolgozása mellett köteleződnek el, amelyek az egyes környezeti tényezőket különböztetik meg egymástól. Azzal szemben, amit a felsorolt vádak és ellenérvék alapján gondolhatnánk, az egyes csoportok kutatási módszerei nem relevánsak a többiek által feltett kérdések szempontjából. A kérdések és azok megválaszolására kidolgozott módszerek finomítása közben az egyes irányzatok egyúttal olyan saját területet is konstruálnak, amelynek feltárására e módszerek alkalmasak. E konstrukciós folyamat a különböző kutatási programokban szerepet játszó feltevésekben és magyarázati céljaikban is tetten érhető.

Viselkedésgenetika

A viselkedésgenetikai megközelítés talán legsajátosabb feltevései a következők:

- A gének hatásai elkülöníthetők más tényezők hatásaitól.
- A gének viselkedésben játszott oksági szerepe elkülöníthető az ugyanazon viselkedésre ható egyéb oksági tényezőktől.
- Az örökletesség a genetika szerepének megfelelő mércéje.

A kevésbé nyilvánvaló feltevések azok, amelyek a viselkedésgenetikai módszerek alkalmazását segítik a kérdések megválaszolásában, valamint azok, amelyekkel a többi megközelítés állításainak cáfolatakor élnek. Mi mindent kell a klasszikus kvantitatív viselkedésgenetikának feltételeznie ahhoz, hogy az iker- és adoptációs kutatások révén válaszoljon a viselkedésgenetikának tulajdonított kérdésekre? A többi megközelítés felől érkező bírálatok részben meg is mutatják e feltevéseket. Az egyik gyakori félreértés a viselkedésgenetikai megközelítéssel kapcsolatban az, hogy az egyéni viselkedés (genetikai) okait, nem pedig egy tulajdonság csoporton belüli szórásának alapját próbálja azonosítani.⁷ E félreértés el-

---

⁷ Az egyik kutatócsoport valóban elképzelhetőnek tartja, hogy viselkedésgenetikai módszerek alkalmazásával egyénekre vonatkozó következtetéseket lehessen levonni. Burgess és Molenaar (1993) szerint az eljárás azzal egyenértékű, amikor faktoranalízist használnak a személyiségtesztek eredményeinek értelmezéséhez.

sősorban a tudománynépszerűsítés csatornáin terjed, de néha maguk a kutatók is hirdetik, amikor a kutatás potenciális hasznáról esik szó. Az egyik gyakori kritika ezért éppen arra mutat rá, hogy az egyéni tulajdonságok okai és a populáció szintjén a tényezők eloszlásában megfigyelt együttjárások nem ugyanazok, amely bíráló az ellen a feltevés ellen irányul, hogy egy adott környezetben megfigyelhető szórás okainak azonosítása megegyezik a tulajdonságok okainak azonosításával. Egy másik feltevés a többi hatás természetére, vagyis az oksági tér természetére is vonatkozik. Azok a hatások, amelyekkel a viselkedésgenetikusok génjei versenyeznek és kölcsönhatásba lépnek, a családi és társadalmi környezet hatásai, mivel ezek azok, amelyeket szándékosan megváltoztatnak vagy rögzítenek az iker- és adoptációs kutatásokban. Minthogy ezek posztnatális környezeti tényezők, az öröklődés (és a gének) végül felöllelnek minden olyan prenatalis hatást is, mint a méhen belüli környezet, az anya egészsége és így tovább. A kutatók néha nem tulajdonítanak külön figyelmet az ilyen prenatalis (de nem genetikai és nem örökletes) tényezőknek, és a zavaró hatások közé sorolják őket, ahova a mérési hiba, a tulajdonság instabilitása és bármi egyéb is bekerül, ami befolyásolhatja a megfigyelt szórást. A viselkedésgenetika tehát két fő területre – a prenatalisra és a posztnatalisra – osztja az oksági teret, s kevés helyet hagy a zavaró tényezőknek. (Amint azt korábban megjegyeztem, a kétpetéjű és egypetéjű ikrek összehasonlításának felhasználása azt is jelenti, hogy az egész genomról, nem pedig egyedi génekről van szó, hiszen az egypetéjű ikreknél az összes epiztatikus kölcsönhatás is azonos, ugyanúgy, ahogy minden egyes gén. Ez, valamint az a tény, hogy az egypetéjű ikrek esetében a méhen belüli környezet is azonos, az alapja azoknak a bírálóknak, melyek szerint e megközelítés felülbecsli az örökletesség mértékét.)

Az iker- és adoptációs kutatások alkalmazása a (posztnatális) környezet értelmezésére vonatkozó feltevéseket is implikál. A környezetet itt a közös családi jellemzőket jelenti. Az egyik ilyen jellemző a gazdasági-társadalmi státusz, amely tartalmazza a szülők iskolai végzettségét és jövedelmi szintjét, a környezet városi, vidéki vagy szuburbánus jellegét és más hasonló tényezőket. Egy másik jellemző a szülők által kinyilvánított attitűd az oktatás, a fegyelmzés és a gyerekkori tapasztalat szempontjából releváns egyéb tényezők vonatkozásában. A nem közös környezeti tényezők, mint az életkor és a születési sorrend, valamint a személyiségek egymásra hatásainak egyedi kombinációi, kihívást jelentenek az oksági tér effajta felosztása számára.

A viselkedésgenetikusok különbözőképp válaszolnak e kihívásra. Az efféle jelenségeket egyesek figyelmen kívül hagyható zavaró tényezőnek tekintik. Ez bizonyos fókig Scarr (1987) javaslatának köszönhető, amely szerint a kutatásokat egy „átlagosan elvárható környezet” fényében kell értelmezni. Scarr a környezet két típusát különbözteti meg: a károsat és a nem károsat (vagy „átlagosan elvárható”-t). A káros környezetek azok, amelyek beavatkozhatnak az egyén genetikailag meghatározott fejlődésének menetébe, vagyis oksági hatás tulajdonítható nekik. Bármilyen különbségek legyenek is az átlagosan elvárható (vagy nem káros) környezetben, ezek olyan ingadozások, amelyek kioltják egymást és lehetővé teszik a „humán” egyéniség (amely a genetikai egyéniség függvénye) kifejeződését. Scarr (1992) még ennél is tovább megy a nem közös tényezők kiiktatásában az oksági térről. Azt állítja, hogy az „átlagosan elvárható környezet”-ben kialakuló egyéni változatok valójában azon egyének genetikai fölépítésének a hatásai, akiknek a viselkedése a kutatás tárgya. Az egyének saját, egyedi környezetet alakítanak ki, mivel genetikailag meghatározott különbségeik eltérő vá-

laszokat váltanak ki.⁸ Másfelől viszont Robert Plomin (Plomin, Owen és McGuffin 1994) a gének és az iker- és adoptációs kutatásokban kontrollált makrokörnyezeti tényezők közötti rést kauzális hatással bír, nem közös környezetnek tekinti, és a viselkedésgenetikai módszerek egyik erényének tartja, hogy a genetikai hatás korlátait és az egyedi környezet hatásainak mértékét egyaránt kimutatják. A feltevés itt az, hogy a makroszintű tényezőket a kísérlet felépítése kiiktatta, vagyis a genetikailag nem magyarázott szórást a mikro- vagy egyedi környezetnek kell tulajdonítani.

A molekuláris genetikai módszerek alkalmazása a viselkedésre ugyancsak feltevéseken alapszik, amelyek közül néhány ellenőrizhető, mások pedig nem. A kapcsoltsági csoportok vizsgálata (*linkage analysis*) során talált bármely összefüggés szignifikanciája a tulajdonság teljes populáción belüli apeloszlására vonatkozó feltevésektől függ. Az apeloszlás megbízható becsléséhez szükség van az azonosítás világos kritériumaira. Bár számos olyan fizikai és mentális rendellenesség apeloszlására vonatkozóan léteznek becslések, amelyekre a molekuláris módszereket rendszerint alkalmazzák, az olyan rendellenességek, mint például a hajlam a különféle rákbetegségekre vagy a skizofrénia és az agresszió, még nincsenek eléggé pontosan meghatározva ahhoz, hogy rendelkezessünk egy apeloszlással, s viták folynak a szexuális orientáció típusairól, és e típusok megoszlásáról is (lásd Longino 2001). Ráadásul – noha a gének és allélikus variációik azonosításának technikai szüntelenül fejlődnek – azt már jóval bonyolultabb meghatározni, hogy azok miképp járulnak hozzá egy adott fenotípushoz. Ez különösen igaz az olyan viselkedés esetében, ahol az allélikus változat a csoporton belüli szórásnak csupán egy kis részével hozható összefüggésbe. Az apeloszlásra és az adekvát mintanagyságra vonatkozó feltevések végül számos feltárni kívánt összefüggést – például az alkoholizmus vagy a bipoláris személyiségzavar és bizonyos allélok közötti kapcsolatot – ástak alá, amelyeket nem sikerült újabb vizsgálatok során ismét kimutatni. Ahhoz, hogy a kísérleti állatokat, például rágcsálókat vagy ecetmuslicákat használó molekuláris (vagy hagyományos) megközelítéseket az emberek szempontjából is relevánssá tegyék, azt is fel kell tételezni, hogy a tanulmányozott viselkedések kellő párhuzamosságot mutatnak az emberi viselkedésekkel ahhoz, hogy indokolt legyen az egyik faj megfigyeléséből a másikra vonatkozó következtetés.⁹

A klasszikus és a molekuláris genetikai megközelítéseknek egyaránt fel kell tételezniük, hogy jól meghatározott tulajdonságokkal foglalkoznak. A molekuláris genetika egyfajta fogalmi finomítást sürget az „egy gén, egy rendellenesség” megközelítéssel, amely a komplex (vagy összetett) tulajdonságot, mint amilyen a szellemi fogyatékoság, egymástól elkülönülő (de hasonló) tulajdonságokra bontja le egyedileg eltérő eredetük alapján.¹⁰ Az „egy gén, egy rendellenesség” elvét egészíti ki az ikerkutatások többváltozós elemzése, amelyet olyan együttjáró tulajdonságok azonosítására lehet használni, melyek részben vagy egészben egy tágabban azonosított tulajdonságot alkotnak. Ezekből kiindulva azonosítják az impulzivitást alacsonyabb szintű hajlamként, amely az agresszivitás egyik örökölhető és genetikai

---

8 A környezeti tényezők kutatója vagy a fejlődési rendszerelmélet képviselője gáncoskodhatna a „különbség” fogalmának homályban hagyása miatt: a viselkedésgenetikai eljárásokkal vizsgálható különbség egy tulajdonságnak a populáción belüli megjelenésében megfigyelhető különbségeket jelenti, míg ebben a kontextusban úgy tűnhet, hogy egyéni tulajdonságokra vonatkozik.

9 E feltevést tárgyalja és bírálja Schaffner (1998).

10 Plomin a „komplex” kifejezést használja az olyan tulajdonságok jelölésére, amelyekről kimutatták, hogy hasonló tünetekkel, de eltérő repertoárral rendelkező és eltérő eredetű tulajdonságcsaládokhoz tartoznak. Ilyen például a szellemi fogyatékoság számos formája (Plomin, Owen és McGuffin 1994).

alapú összetevője lehet. Az a feltevés tehát, hogy a viselkedés háttérében genetikai hatások is állnak, a hagyományos és a molekuláris genetikai kutatókat arra ösztönzi, hogy finomítsanak a fogalmaikon, és olyan konstrukciókat hozzanak létre, amelyek megbízhatóbb módon kapcsolhatók a génekhez. Vagyis az általános feltevés olyan eszközök keresésére ösztönöz, amelyekkel a tulajdonságok elkülönítésére és azonosítására vonatkozó alárendelt feltevés igazolható.

Társadalmi-környezeti kutatás

Míg a viselkedésgenetikusok általában úgy vélik, kutatásuk cáfolja vagy megkérdőjelezi a gazdasági-társadalmi státuszhoz tartozó fontosabb faktorok és más olyan hatások szerepére vonatkozó állításokat, amelyek egy háztartás minden tagja esetében közösek, a társadalmi tényezőkre irányuló számos kutatás vizsgálja az – egyedi – környezet finomabb eltéréseit. Kutatásaikat úgy építik fel, hogy a környezeten belüli potenciális oksági tényezőket el tudják különíteni, nem pedig úgy, hogy a viselkedés genetikai és környezeti háttérét különböztessék meg. A társadalmi és családi interakciókat vizsgáló és azokba beavatkozó kutatók, bár nem szükségképpen, de élhetnek azzal a feltevésével, hogy e tényezők okságilag függetlenek azoktól a vizsgálati alanyoktól, akiknek a környezetét alkotják. Minthogy a beavatkozások többnyire a szülői magatartás megváltoztatását célozzák, a nem közös környezetet ténylegesen függetlenként kezelik. Diana Baumrind (1991, 1993) szerint ez a kutatási fókusz azért indokolt, mert a szülő-gyerek kapcsolatokra a felnőtteknek mindig nagyobb a hatásuk. Ez természetesen azt feltételezi, hogy a felnőttek nem reagálnak tudattalanul a gyerekek viselkedésének vagy személyiségének egyes vonásaira, mely feltevés pontosan az ellenkezője annak, amit Sandra Scarr állít, amikor azt mondja, hogy a nem közös környezet, vagyis ezek az eltérő szülői magatartások genetikai hatásként kezelhetők. Miközben a genetikára koncentrálnak fel kell tételezniük, hogy a tényleges környezetek sok tekintetben egyformák (ezt mutatja pl. az „átlagosan elvárható környezet” koncepciója), addig a környezetet vizsgáló kutatóknak el kell tekinteniük kutatási alanyaik genetikai eltéréseitől, és elég nagy mértékű endogén uniformitást kell köztük feltételezniük, vagy pedig azt az álláspontot kell elfoglalniuk, hogy az alanyok körében a genetikai eltérés kiegyenlítődik és nem kerül szisztematikus kölcsönhatásba a tanulmányozott környezeti/tapasztalati változókkal.¹¹ A nem és a gazdasági-társadalmi státusz alapján kiválasztott nagy minták és kontrollcsoportok segítenek néhány zavaró változó kiiktatásában, ezek azonban többnyire ugyanazok az oksági hatások, mint például a családi gazdasági-társadalmi státusz, amelyeket a genetikai kutatók kontrollálnak. Sem a genetikai, sem pedig a környezeti aspektusok kutatóinak nem áll rendelkezésükre elég forrás ahhoz, hogy azokat a hatásokat kontrollálják, amelyeket a másik tanulmányoz.

Neurobiológia

A neurobiológiai megközelítésekben alkalmazott módszerek egy sor feltevést tartalmaznak. A képző eljárások feltételezik, hogy azok az agyterületek, amelyek egy adott gondolatmenet során az intenzívebb glükózanyagcsere jeleit mutatják, kauzális szerepet játszanak a gon-

¹¹ Sesardic (1993) világosan kimutatja ezeket a feltevéseket, s ezzel is megkísérli a viselkedésgenetikával kapcsolatos széles körű fenntartások alaptalanságát bizonyítani.

dolatmenetben (és nem járulékos következményként vagy véletlenül kerülnek a hatása alá). A feltevés szerint az agyterület glükózaktivitást mutat, ha részt vesz a gondolati folyamatban. Ha további következtetéseket (pl. hogy az aktivitás okozza a folyamatot) vonnak le az adott területnek a gondolatmenettel összefüggő viselkedésekben játszott szerepére vonatkozóan, akkor további feltevésekkel élnek. Ezek közé tartoznak a folyamat és a viselkedés közötti kapcsolat jellegére vonatkozó feltételezések (kauzális vagy egyszerűen asszociatív), valamint ezeken keresztül az aktív agyterület és a kérdéses viselkedés kapcsolatát is érintő feltételezések. Így például az agytevékenység egyes területeit ellenséges gondolatokkal, illetve ezek révén az agresszív viselkedéssel összekapcsoló kutatások eredményeit összefüggések vagy oksági kapcsolatok kimutatásaként is érthetjük – attól függően, hogy milyen feltevéseken alapszik az eredmények bemutatása. Az az állítás, hogy a boncolás során azonosított idegi struktúrák oksági kapcsolatban állnak egy viselkedéssel, azokon a feltételezéseken nyugszik, hogy az anatómiai korrelátumok rendelkeznek az adott viselkedéssel összefüggő funkcióval, s hogy ezek az anatómiai korrelátumok a releváns viselkedések megjelenését megelőzően, nem pedig azt követően alakultak ki. Amennyiben állatkísérleteket is felhasználnak ezek alátámasztására, akkor mind a fajok közti strukturális és funkcionális uniformitást, mind pedig az emberi és állati viselkedés párhuzamosságát feltételezik.¹² Azoknak a klinikai vizsgálatoknak, amelyek a neuroaktív gyógyszerek fiziológiai és viselkedési hatásait próbálják feltárni, nem szükséges ugyanazokkal az oksági feltevésekkel élniük, mint a képalkotáson és boncoláson alapuló kutatásoknak. Annak megállapításában érdekeltek, hogy bizonyos kémiai anyagok szervezetbe juttatását bizonyos elérni kívánt állapotok követik, nem kívánatos állapotok pedig nem következnek be.¹³ Amennyiben azonban a kutatás pszichiátriai betegségek osztályozásán alapszik, akkor azt feltételezi, hogy a kategóriák valódi típusokat jelölnek (Coccaro 1993; Coccaro et al. 1994). E terület néhány kutatója az örökletesség és a genetika kutatási irányzatával is kapcsolatot keres, s így implicit módon elköteleződik a viselkedésgenetika számos korábban tárgyalt feltevése mellett (Coccaro et al. 1997).

A fejlődési rendszerek

A fejlődési rendszerelmélet feltevése szerint az okok közötti kölcsönhatás miatt különválasztásuk soha nem lehetséges. A megközelítés azt is feltételezi, hogy az emberek és a nem emberi élőlények közötti hasonlóság a főbb fejlődési folyamatokat tekintve eléggé nagy mértékű ahhoz, hogy az állatkísérletekből levont következtetések átvihetők legyenek az emberekre is. Az irányzat végezetül azt is implikálja, hogy a fejlődés megértéséhez az egyénben zajló folyamatok megértése alapvető jelentőségű. Mindehhez jön még a polemikus írásokban megfogalmazódó állítás is, mely szerint az egyedül érdekes biológiai kérdés a fejlődés kérdése. Érveiket nem a genetikai (vagy környezeti) tényezők szerepére vonatkozó állításokra irányítják. Ezeket a megközelítéseket ehelyett olyan gondolatmenetekkel utasítják el, amelyek sarokköve, hogy egy bizonyos eljárás nem alkalmas a fejlődés megértésére, vagyis azoknak a folyamatoknak a megvilágítására, melyek során egy adott faj egyedében egy bizonyos tu-

---

12 LeVay kutatása (1991) esetében e feltevés gyengítette azt a következtetést, hogy a homoszexuális férfiak agyának szerkezeti jellemzői kapcsolatban vannak szexuális orientációjukkal, mivel a patkányok hipotalamuszmagja, amely befolyásolni látszik a szexuális párválasztást, nem ugyanaz, mint azok az emberi hipotalamuszok, amelyek között LeVay méretbeli eltéréseket talált.

13 Ez a helyzet Heiligenstein (Heiligenstein et al. 1992) esetében, akiknek a kutatását az Eli Lilly szponzorálta.

lajdonság, legyen az szemszín vagy intellektuális képesség, megjelenik. Ha az efféle érvelés célja, hogy megkérdőjelezze a szóban forgó módszerek (mint például az ikervizsgálatok) érvényességét a viselkedéskutatásban, akkor azt is fel kell tételezniük, hogy a (szűken definiált) fejlődés kérdése az egyedül érdekes kérdés. A viselkedésgenetikusok azonban számos olyan kérdéssel foglalkozhatnak, amely nem a fejlődésre vonatkozik.¹⁴ A fejlődési rendszerelméletnek még ki kell dolgoznia az empirikus módszerek teljes tárházát ahhoz, hogy olyan adatokkal állhasson elő, amelyek felhasználhatók saját elméleti állításai alátámasztására. Ezért számos olyan feltevés, amely az empirikus anyagok bizonyítóerejének megítélését tenné lehetővé, egyelőre nem kerül elő. Gottlieb stílusa (1991, 1995) azt mutatja, hogy inkább a kísérleti logikára hagyatkoznak, nem pedig a statisztikai adatgyűjtésre. A fent bemutatott kísérletek jól mutatják, hogy konkrét esetekben számos különböző tényezőt kell figyelembe venni, ahhoz azonban már nem elég nagy a magyarázóerejük, hogy a faktorok közötti kölcsönhatás jellegére vonatkozó meglátásokat támasszanak alá.

Pluralizmus

A különböző irányzatokhoz tartozó kutatók nem különböznek a tekintetben, hogy miként azonosítják az általuk vizsgált viselkedési jelenségeket. E jelenségeket mindannyian az egyéneknél benne rejlő hajlamok megnyilvánulásainak tekintik.¹⁵ Mindannyian nyitottak lennének valamilyen alapkomponeens vagy előzmény azonosítására, amely elemibb annál a viselkedési hajlamnál, melynek eredetét kutatják.¹⁶ A szexuális beállítódás viselkedésgenetikai és neurobiológiai kutatói pedig a fejlődéselméletek képviselőivel osztoznak abban a pragmatikus célban, hogy semlegesítése révén normalizálják a homoszexualitást.¹⁷ A megközelítéseket elválasztó feltevések némelyike mindazonáltal olyan jelentős különbségeket implikál, hogy az irányzatok nem integrálhatók, és az sem lehetséges, hogy egyetlen közös kompatibilis hipotéziskészlet elfogadásával és a többi kiiktatásával egyesüljenek.

A feltevések egyik ilyen csoportja a bevont oksági kapcsolatok értelmezésére, a másik pedig a vizsgálati terület szerkezetére vonatkozik. Jóllehet elvileg mindegyikük támogatja az okság komplexebb, interaktív felfogását, három megközelítés esetében a kutatások az okság lineáris, egytényezős koncepciójára épülnek. E kutatások valamely meghatározott viselkedés és egy azt megelőző és attól független állapot vagy tulajdonság (illetve a tulajdonság egy indikátora) közötti korrelációkat igyekeznek kimutatni. E (statisztikailag ellenőrizhető) korrelációk képezik az empirikus alapját annak, hogy a kérdéses állapotnak vagy tulajdonságnak oksági szerepet tulajdonítanak. A környezeti kutatások egy része többváltozós koncepciókat is alkalmaz, amikor az útelemzés alapján úgy tűnik, hogy több (társadalmi vagy környezeti) változónak lehet szerepe egy adott viselkedés megjelenésében. Az egyes változók és a kérdéses hatás kapcsolata azonban továbbra is lineáris, a köztük lévő kapcsolatok

14 Mindezek alól kivételt jelent Scarr 1991-es elnöki tevékenysége a Society for Research in Child Developmentben.

15 A szocializáció egyes kutatói a viselkedést inkább a kapcsolatok felől közelítik meg, ám ők is visszaesnek egy internalista, individualista felfogás kereteibe, amikor vitába keverednek a genetikai megközelítést képviselő kollégáikkal.

16 Az agresszió esetében ilyen az impulzivitás, a homoszexualitásnál pedig a gyerekkori cross-gender viselkedés.

17 Abban azonban már természetesen eltérnek egymástól, hogy mit értenek semlegesítésen.

pedig additívak. E három irányzat mindegyike tehát a többitől különböző oksági rendszert tanulmányoz. Ezek az oksági rendszerek a bonyolult organizmusokban (az ecetmuslicától az emberekig) keresztezik egymást, s ily módon megváltoztatják egymás hatásait. Ám az egyes oksági rendszerek megértésének szentelt irányzatokat nem úgy alakítják ki, hogy az oksági rendszerek interakcióit vizsgálják. A fennmaradó fejlődéseméleti megközelítésben a kauzalitást nemlineáris összefüggésként kezelik: a tényezők mindegyike nem egyszerűen együtt fejt ki hatását, de egy rendkívül bonyolult visszajelzési folyamat során alakítja is a többit. Ez az irányzat ragaszkodik a tényezők kölcsönhatásának koncepciójához, de egyetlen rendszer, a fejlődési rendszer részeként tekint rájuk, nem pedig egymást keresztező különböző rendszerek elemeiként. A fejlődésemélet perspektívájából tehát a többi kutatási program, amely egymástól független tényezők szerepét igyekszik megállapítani, kudarcra van ítélve.

A feltevések második csoportja további biztosíték arra, hogy az egyik irányzat keretében folytatott kutatásnak kevés vagy semmi hatása nem lesz a többiek kutatásaira. E feltevések a kutatási terület szerkezetére, vagyis az adott módszertan alkalmazásával feltételezett lehetséges okok terére vonatkoznak. Az 1. ábra a szerkezet meghatározását megelőző lehetőségeket mutatja. Mindegyik megközelítés olyan módszereket alkalmaz, amelyek az oksági tér meghatározott felfogását követelik meg. Az egyik megközelítésben kauzálisan aktívnak tekintett jelenségek némelyike egyszerűen nem is szerepel a másikkban. Ezek az eltérő választások össze nem illő oksági tereket eredményeznek.

A kvantitatív viselkedésgenetika a gének és a közös családi környezet, azaz olyan átfogó családi jellegzetességek között osztja fel a teret, mint a gazdasági-társadalmi státusz, mivel ezeket akarják szembeállítani egymással az iker- és az adoptációs kutatásokban. A genotípus eltéréseit egy stabilnak tekintett makrokörnyezeti háttér fényében vizsgálják, vagy pedig egy közösnek tekintett genotípust vizsgálnak egy sor különböző környezetben. A nem közös környezet, mint amilyen például a szülők eltérő hozzáállása a testvérekhez, csupán zavaró tényezőként jelenik meg, vagy a környezeti eltérést magát is genetikai hatásként kezelik. Míg a klasszikus viselkedésgenetikában (2. ábra) genotípusokról is lehet szó, a molekuláris genetikai kutatás (3. ábra) egyedi gének azonosítására törekszik. Ha a klasszikus viselkedésgenetikai eljárások egy tulajdonság jelentős mértékű örökletességét mutatják ki, akkor ez azt jelzi, hogy érdemes a releváns gén(ek) keresésébe fogni molekuláris módszerekkel. Ezen a ponton az a lényeg, hogy a szóba jöhető gének vagy génegyüttesek, nem pedig a gének és egyéb tényezők között teyenenek különbséget. Bár a fiziológiai és a méhen belüli tényezők a klasszikus viselkedésgenetikai módszerekben a genetika területére kerülnek, a molekuláris nézőpont alapján ezek környezeti hatásoknak minősülnek.

A környezeti megközelítés (4. ábra) másként kezeli a teret. A kutatók ebben az esetben is a genetikai és a környezeti tényezők között osztják fel, de náluk a genetikai oldalhoz tartozik a méhen belüli hatások köre, amelyet általánosan jellemzőnek vagy egyformának tekintenek, míg a környezeti oldal a tényleges eltérések helye. Ez mind az átfogó jellemzőket tekintve, mint amilyen a gazdasági-társadalmi státusz, mind pedig a finomabban meghatározottak vonatkozásában érvényes, mint amilyen a fegyelmezési gyakorlat, a gyengédség megnyilvánulási formái és a személyközi interakciók egyéb aspektusai, az anya által közvetített nemi sztereotípiák és attitűdök, s más hasonlók.

Mivel az organikus – anatómiai és fiziológiai – alapra összpontosítanak, a neurobiológusok (5. ábra) tevékenysége a gének és a környezet közé eső terület megnyitásaként is értelmezhető.

1. ábra. Az oksági tér

Genotípus 1 (allélpárok)	Genotípus 2 (teljes genom)	Méhen belüli környezet	Fiziológia (hormonkiválasztási minták; neurotranszmitter anyagszere) Anatómia (agyszerkezet)	Nem közös környezet (születési sorrend; eltérő szülői figyelem; kortársak)	Közös (családon belüli) környezet (a szülők fegyelmezési attitűdje; kommunikációs stílusok; abuzív/nem abuzív)	Gazdasági-társadalmi státusz (szülők jövedelme; iskolai végzettség; származás/etnikum)
--------------------------	----------------------------	------------------------	--	--	--	--

2. ábra. A viselkedésgenetikában lehetséges oksági tér. Az átlós vonalak aktív tereket jelölnek; bár elvileg ide tartozhatnának a közös (családon belüli) környezet jellemzői is, a gyakorlatban ezeket vagy nem veszik figyelembe, vagy a gazdasági-társadalmi státusz kategóriájába sorolják. A sötét cellák inaktív teret jelölnek (ha üres, akkor véletlenszerű eloszlást vagy a genotípus hatását jelenti)

Genotípus 1 (allélpárok)	Genotípus 2 (teljes genom)	Méhen belüli környezet	Fiziológia (hormonkiválasztási minták; neurotranszmitter anyagszere) Anatómia (agyszerkezet)	Nem közös környezet (születési sorrend; eltérő szülői figyelem; kortársak)	Közös (családon belüli) környezet (a szülők fegyelmezési attitűdje; kommunikációs stílusok; abuzív/nem abuzív)	Gazdasági-társadalmi státusz (szülők jövedelme; iskolai végzettség; származás/etnikum)

3. ábra. A molekuláris viselkedésgenetika oksági tere. Az átlós vonalak aktív teret jelölnek; a rácsmintha lehetőség kölcsönhatásokat jelöl az aktív tér tényezőivel; a sötét cellák inaktív terek

Genotípus 1 (allélpárok)	Genotípus 2 (teljes genom)	Méhen belüli környezet	Fiziológia (hormonkiválasztási minták; neurotranszmitter anyagszere) Anatómia (agyszerkezet)	Nem közös környezet (születési sorrend; eltérő szülői figyelem; kortársak)	Közös (családon belüli) környezet (a szülők fegyelmezési attitűdje; kommunikációs stílusok; abuzív/nem abuzív)	Gazdasági-társadalmi státusz (szülők jövedelme; iskolai végzettség; származás/etnikum)

4. ábra. A társadalmi/környezeti megközelítésben lehetséges oksági tér. A függőleges és átlós vonalak aktív tereket jelölnek; a sötét cellák inaktív terek (egyforma háttérként jelennek meg; véletlenszerűen eloszló különbségekkel)

Genotípus 1 (allél párok)	Genotípus 2 (teljes genom)	Méhen belüli környezet	Fiziológia (hormon-kiválasztási minták; neurotranszmitter anyagcsere) Anatómia (agyszerkezet)	Nem közös környezet (születési sorrend; eltérő szülői figyelem; kortársak)	Közös (családon belüli) környezet (a szülők fegyelmezési attitűdje; kommunikációs stílusok; abuzív/ nem abuzív)	Gazdasági-társadalmi státusz (szülők jövedelme; iskolai végzettség; származás/etnikum)

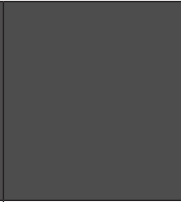
Bár számos neurobiológus vélekedhet úgy, hogy e szubsztrátum genetikailag meghatározott, a viselkedésgenetikusok pedig határozottan úgy tesznek, mintha a bőrfelületen belüli részt tekintve egy organizmus nem volna több a genom közvetlen kifejeződésénél, elég kísérleti anyag mutatja az idegi struktúrák plaszticitását ahhoz, hogy ezt pusztá feltevésnek tekintsük.¹⁸ A szerves, idegi szubsztrátumot az organizmus genotípusától független tényezőnek kell tekinteni, vagyis amikor a hatásait tanulmányozzák, a kutatóknak az azt létrehozó tényezőktől elválasztva kell vizsgálniuk. Ez azonban szükségképp azoknak a visszacsatolásoknak a figyelmen kívül hagyásával jár, amelyek a rendszert helyreállítják. Azok a próbálkozások, amelyek a szexuális beállítódás neuroanatómiai korrelátumait szignifikánsnak mutatják, az idegi struktúrákat potenciális okokként, nem pedig az adott beállítódás hatásaiként, vagy esetleg egy közös ok együttes hatásaiként kezelik. A neurobiológiai megközelítés aktív oksági terét idegi struktúrák, rendszerek és folyamatok töltik ki, míg a gének, a környezet és egyéb fejlődési tényezők egy alapvetően semleges háttérben hatnak egymásra. A figyelem itt a kifejlett struktúrák szerepére és funkciójára irányul, és nem azokra a folyamatokra, amelyek kifejlődésükhöz vezetnek. Ez utóbbiak figyelmen kívül hagyhatók, aminek következtében nem is játszanak szerepet a neurobiológusok által vizsgált térben.

A fejlődésemélet (6. ábra) hívei számára mindezek ugyanabban az oksági térben jelenhetnek meg, ahol a közöttük lévő kölcsönhatások is találhatóak. A finomabb környezeti hatá-

18 A szóban forgó különféle rendszerek közötti kölcsönhatások bonyolultságát jelzi az a kutatás, amelyik kimutatja, hogy változatlan inger mellett, megváltozott társadalmi vagy környezeti feltételek hatására a tesztoszteronelválasztás szintje módosulhat. Hasonló eredmények születtek a szerotonerg rendszerrel kapcsolatban is. Lásd Yeh, Fricke és Edwards (1996).

sok (mint a születési sorrend) másféle kölcsönhatásba kerülnek az endogén tényezők egyik csoportjával, mint egy másikkal, vagyis másképp lépnek kapcsolatba a különböző genotípusokkal. S e kölcsönhatások maguk is változnak egyéb faktoroktól függően, mint amilyenek a kulturális értékek, az eltérő jutalmazási rendszerek és hasonlóak. A környezethez, amelyben és amellyel a gének kölcsönhatásba kerülnek, a fejlődéseméletekben hozzátartozik a sejten belüli és a sejten kívüli fiziológiai környezet éppúgy, mint az egyén szempontjából külsődleges, társadalmi és egyéb hatások, míg a viselkedésgenetikusok és a társadalmi környezet kutatói a fiziológiai tényezőket gyakorlatilag a génekkel egyenértékűnek tekintik. Az oksági tér e heterogenitása miatt fogalmazzák meg a viselkedésgenetikusok azt a kifogást, hogy a fejlődéseméleti megközelítés módszertanilag irreális. Hogyan is volna lehetséges az intelligencia vagy a szocialitás eltéréseinek modelljét megalkotni, ha abba mindezen tényezőknek bele kell kerülniük? S valóban, a fejlődéseméletek képviselőit talán nem is érdekli az oksági térben szereplő összes tényező interdependenciájának általános modelljétől eltérő, az egyedi tulajdonságokra vonatkozó önálló modellek megalkotása. Vagyis kevésbé foglalkoztatja őket az egyedi viselkedések megértése, mint azé a mátrixé, amelyben a viselkedés kifejlődik. Ahogy korábban megjegyeztem, az irányzat empirikus programja mind ez idáig arra szorított, hogy egyedi tényezők bevonásának elégtelenségét demonstrálja, és a soktényezős megközelítés szükségességét hangsúlyozza. Nem teremtette meg azonban e tényezők kölcsön- (vagy együtt-) hatása vizsgálatának feltételeit. Egyes kritikusi szerint ez nem is lehetséges.

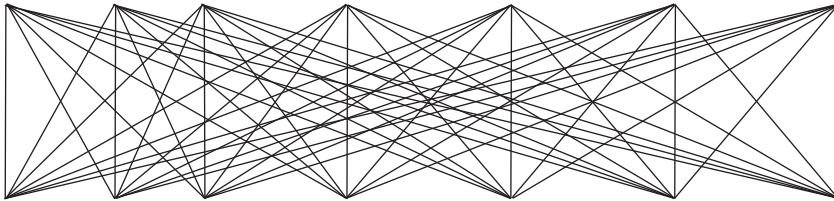
5. ábra. A fiziológiai és anatómiai kutatás potenciális oksági tere.
Az átlók aktív teret jelölnek, a rácsok az aktív tér lehetséges determinánsait jelölik, a sötét cellák inaktív terek, bár néhány kutatás kontrollált változóként bevonja a családon belüli és a különböző családok esetében közös környezetet

						
Genotípus 1 (allélpárok)	Genotípus 2 (teljes genom)	Méhen belüli környezet	Fiziológia (hormonkiválasztási minták; neurotranszmitter anyagcsere) Anatómia (agyszerkezet)	Nem közös környezet (születési sorrend; eltérő szülői figyelem; kortársak)	Közös (családon belüli) környezet (a szülők fegyelmezési attitűdje; kommunikációs stílusok; abuzív/nem abuzív)	Gazdasági-társadalmi státusz (szülők jövedelme; iskolai végzettség; származás/etnikum)

6. ábra. Fejlődési rendszerelmélet: az oksági kapcsolatok részleges ábrája. A tényezők mindegyik típusa hathat a többi típus mindegyikére, és arra is, hogy az összes többi típushoz tartozó tényező miként hat az organizmus magasabb szintű állapotaira

Genotípus 1 (allélpárok)	Genotípus 2 (teljes genom)	Méhen belüli környezet	Fiziológia (hormonkiválasztási minták; neurotranszmitter anyagcsere) Anatomia (agyszerkezet)	Nem közös környezet (születési sorrend; eltérő szülői figyelem; kortársak)	Közös (családon belüli) környezet (a szülők fegyelmezési attitűdje; kommunikációs stílusok; abuzív/nem abuzív)	Gazdasági-társadalmi státusz (szülők jövedelme; iskolai végzettség; származás/etnikum)
--------------------------	----------------------------	------------------------	--	--	--	--

Genotípus 1 (allélpárok)	Genotípus 2 (teljes genom)	Méhen belüli környezet	Fiziológia (hormonkiválasztási minták; neurotranszmitter anyagcsere) Anatomia (agyszerkezet)	Nem közös környezet (születési sorrend; eltérő szülői figyelem; kortársak)	Közös (családon belüli) környezet (a szülők fegyelmezési attitűdje; kommunikációs stílusok; abuzív/nem abuzív)	Gazdasági-társadalmi státusz (szülők jövedelme; iskolai végzettség; származás/etnikum)
--------------------------	----------------------------	------------------------	--	--	--	--

Noha egy bizonyos nézőpontból ugyanazt a jelenséget akarják megérteni – méghozzá a viselkedést, illetőleg inkább konkrét viselkedéseket vagy olyan magatartási mintákat, mint az agresszivitás vagy egy bizonyos szexuális orientáció –, a tárgyalt irányzatok mindegyike a kutatási terület előzetesen meglévő és megkülönböztethető reprezentációját hozza magával. Mindegyik a lehetséges változók különböző halmazait tekinti lehetséges okoknak, s ezek között próbál különbséget tenni, s mindegyik (a fejlődési rendszerelmélet kivételével) eltérő területeket jelenít meg inaktívként vagy okságilag irrelevánsként. Mindegyik más oksági területen kezd bele a kutatásba. Bár a kutatás céljainak megfelelően mindegyiknek úgy kell eljárnia, mintha saját favorizált oksági tere a terület teljes leírását adná, a valóságban mindegyik részleges. A részlegesség nem egyszerű rész-egész viszonyt jelent, mivel az irányzatokat nem lehet csak úgy egyetlen képbe integrálni. Minthogy a különböző irányzatok keretében kidolgozott módszerek úgy épülnek föl, hogy egy meghatározott, lehetségesnek tekintett kauzális téren belüli oksági hatásokat különítsenek el egymástól (biológiai úton közvetített tényezők vs. közös családi jellemzők; egy bizonyos genotípus vs. egy másik genotípus; egy bizonyos társadalmi hatás vs. egy másik társadalmi hatás; egy bizonyos agyterület vs. egy másik agyterület), s mivel a kauzális terek irányzatonként eltérnek, nem képesek különbséget tenni az eltérő irányzatoknak megfelelő okok között (G genotípus vs. T társadalmi hatás). Mindegyik meg tudja állapítani, hogy a neki megfelelő ok valamennyire hozzájárul

egy viselkedés megjelenéséhez (legalábbis bizonyos körülmények között), ám az oksági terek egymásra kényszerítése zavart okoz, ahelyett, hogy egy egységes képet alapozna meg.

A helyzet ezért hasonló ahhoz a példához, amelyet Nancy Cartwright hoz fel (1983), amikor a törvények *ceteris paribus* jellegéről beszél. Egy bizonyos kutatási területről származik az a törvényünk, hogy minél nagyobb a tengerszint feletti magasság, annál alacsonyabb a víz forráspontja, egy másik területről pedig az a törvény származik, hogy a víz sótartalmának növelésével nő a víz forráspontja is. Ám semmilyen törvény sem magyarázza el azt, mi történik, ha egyszerre kapaszkodunk föl egy hegyre, és közben növeljük is a víz sótartalmát, mivel mindkettő más magyarázati rendszerhez tartozik, és mindkettő csak annyiban érvényes, amennyiben a többi feltétel változatlanul fennáll. A valóságban persze a víz mindig valamilyen tengerszint feletti magasságon van, és valamilyen sótartalommal rendelkezik. A fizikában és a kémiában elkülönítjük a különféle oksági rendszereket, és kiemeljük őket abból az anyagi kontextusból, amelyet közösen elfoglalnak azért, hogy magyarázatokat tudjunk kidolgozni, vagyis hogy bármit is megtudhassunk ezekről a rendszerekről.

Konklúzió

Az egymással versengő viselkedéskutatási programok jellegzetességei, melyeket a közöttük zajló kritikai interakciók mutatnak meg, egy a pluralizmusra nyitott keretben jobban elhelyezhetők, mint egy olyanban, amely a monizmus mellett kötelezi el magát. A tudománykutatásban vagy tudományfilozófiában legalábbis a nézőpontok sokaságához tehát nem érdemes olyan komparatív értékelési szándékkal viszonyulni, amely az egyedül helyes kiválasztását célozza, hanem helyett el kell fogadnunk minden irányzat részlegességét. Ha beláttuk részlegességüket, mindegyik megközelítés esetében észrevehetjük, hogy sajátos kérdéseikre az ugyancsak sajátos módszereikkel felkínált válaszaikkal előállítanak valamilyen tudást a viselkedésről. Ám egyik megközelítés sem kínálhat teljes magyarázatot. Konfliktus akkor áll elő, ha a megközelítések egymás kiszorítására törekszenek, ez azonban inkább külső nyomások függvénye, semmint a kutatás belső sajátosságaié. Azt fogalmaztam meg, hogy az itt tanulmányozott irányzatok esetében a diverzitás részben a vizsgált oksági tényezők specifikumából, s főképpen pedig magának az oksági térnek a reprezentációjából ered. A kutatók kénytelenek felosztani az oksági teret ahhoz, hogy kutatási stratégiákat kezdhessenek kidolgozni.¹⁹ E felosztás, bármennyire önkényes is, egy sor olyan további megkülönböztetés kezdete, mely az előállított tudás és az azt megerősítő episztemológiák partikularitásához vezet. Mindegyik irányzat képes részleges tudást előállítani. Együtt pedig a részleges tudások nem egyesíthető pluralitását alkotják. Hogy vajon e viselkedések eredetének egységes reprezentációja lehetséges-e, az azon múlik, hogy a pluralitást létrehozó tényezők megváltoznak-e. A pluralitás miatt még nem szükséges ezektől megvonnunk a tudás státuszát, ám az, hogy a mai értelmezések olyan episztemológiai tényezőktől (mint például az oksági tér reprezentációja vagy a viselkedés osztályozása) vagy ontológiaiaktól (mint a társadalmi környezet) függenek, amelyek a jövőben megváltozhatnak, azt is jelenti, hogy részlegességük és pluralitásuk mellett egyúttal átmenetiek is.

¹⁹ Ez tehát igen hasonló ahhoz a helyzethez, amelyet Waters elemzése (1991) mutat be a szelekció szintjeire és hatásaira vonatkozó kutatás esetében. A pluralizmus változatainak leírásához lásd Longino (2002a).

Jóllehet az irányzatoknak nincsenek meg az eszközeik arra, hogy helyességüket a többivel szemben kimutassák, a képviselőik között zajló kritikai interakcióknak vannak következményeik a viselkedés értelmezésére nézve. Az egyik ilyen következmény, hogy a kérdések és kritikák hatására javulnak a kutatási eszközök. A második, hogy mindegyik irányzat korlátai világossá válnak az olyan kérdések megfogalmazásával, amelyekre felépítésüknél fogva nem adhatnak választ. Ahogyan a tudományos tudás társadalmi megközelítése mondja, a tudás a különböző perspektívák képviselői között zajló kritikai érintkezések során is termelődik, éppúgy, mint a vizsgált empirikus területekkel folytatott interakcióik során. Ezen érintkezések teszik lehetővé a módszertani eljárások finomítását, a fogalmak tisztázását, s olyan kísérletek és vizsgálatok tervezését, amelyekben a többiek által kimutatott oksági tényezők kontrollálhatók. Mindez több tudást jelent, amely ráadásul még jobb tudás is a nézőpontok saját mércéi szerint. Hogy ez vajon jó tudás-e vagy olyan tudás, amellyel egy általánosabb kontextusban is érdemes rendelkezni, az már egy másik szinten zajló értékeléstől függ. Ez pedig azon múlik, hogy (1) mennyire releváns más kutatási programok szempontjából, illetve mennyire tud azokhoz kapcsolódni, és hogy (2) mennyire tekinthető relevánsnak a társadalmi érdekek szempontjából, vagyis milyen haszonnal kecsegtet. E kérdéseket, amelyek egyszerre pragmatikusak, politikaiak és technikai jellegűek, más szempontok alapján kell eldönteni, mint amelyek a különböző irányzatok egymáshoz viszonyított empirikus adekvátságának, sőt helyességének a megítélése során érvényesülnek.

Köszönetnyilvánítás

Hálás vagyok Ken Watersnek, Pete McGee-nek, Steve Kellertnek és a Minnesotai Tudományfilozófiai Központ által 2002-ben, „Tudományos pluralizmus” címen rendezett műhely résztvevőinek az e dolgozathoz fűzött megjegyzéseikért. Hálás vagyok továbbá Steve Fifieldnek, aki segített a kutatásban, és a Minnesotai Egyetem graduális iskolájának azért a kutatási támogatásért, amely lehetővé tette, hogy kutatási asszisztensként alkalmazzam a projekt ideje alatt. A cikkhez szükséges további kutatás az Országos Tudományos Alap SBR9730188 számú ösztöndíjának segítségével készült.

Fordította Pál Eszter

Hivatkozott irodalom

- Baumrind, Diana (1991): Parenting Styles and Adolescent Development. In *Encyclopedia on Adolescence*. Jeanne Brooks-Gunn, Richard M. Lerner és Anne C. Peterson. New York: Garland, 746–758.
- Baumrind, Diana (1993): The Average Expectable Environment is Not Good Enough. A Response to Scarr. *Child Development* 64(5): 1299–1317.
- Bechtel, William és Robert Richardson (1993): *Discovering Complexity. Decomposition and Localization as Strategies in Scientific Research*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Billings, Paul R., Jonathan Beckwith és Joseph S. Alper (1992): The Genetic Analysis of Human Behavior. A New Era? *Social Science and Medicine* 35(3): 227–238.
- Burgess, Robert C. és Paul Molenaar (1993): Human Behavioral Biology. *Human Development* 36(1): 36–54.
- Burgess, Robert C. és Paul Molenaar (1995): Some Conceptual Deficiencies in „Developmental” Behavior Genetics. Commentary. *Human Development* 38(3): 159–164.

- Byne, William és Bruce Parsons (1993): Human Sexual Orientation. The Biologic Theories Reappraised. *Archives of General Psychiatry* 50(3): 228–39.
- Cartwright, Nancy (1983): *How the Laws of Physics Lie*. Oxford: Oxford University Press.
- Coccaro, Emil F. (1993): Psychopharmacologic Studies in Patients with Personality Disorders. Review and Perspective. *Journal of Personality Disorders* Supplement (Spring): 181–192.
- Coccaro, Emil F., Jeremy M. Silverman, Howard M. Klar, Thomas B. Horvath és Lary J. Liever (1994): Familial Correlates of Reduced Central Serotonergic System Function in Patients with Personality Disorders. *Archive of General Psychiatry* (51): 318–324.
- Coccaro, Emil F., C. S. Bergeman, Richard J. Kavoussi és A. D. Seroczynski (1997): Heritability of Aggression and Irritability. A Twin Study of the Buss – Durkee Aggression Scales in Adult Male Subjects. *Biological Psychiatry* 41(3): 273–284.
- DiLalla, Lisabeth Fisher és Irving I. Gottesman (1991): Biological and Genetic Contributors to Violence. Widom's Untold Tale. *Psychological Bulletin* 109(1): 125–129.
- Feldman, Marcus W. és Richard C. Lewontin (1975): The Heritability Hang – Up. *Science* 190(4220): 1163–1168.
- Gottlieb, Gilbert (1991): Experimental Canalization of Behavioral Development: Theory. *Developmental Psychology* 27(1): 4–13.
- Gottlieb, Gilbert (1995): Some Conceptual Deficiencies in 'Developmental' Behavior Genetics. *Human Development* 38(3): 131–141.
- Gould, Stephen Jay (1981): *The Mismeasure of Man*. New York: W. W. Norton.
- Hall, Jeffrey C. (1994): The Mating of a Fly. *Science* 264(5166): 1702–1014.
- Hamer, Dean H., Stella Hu, Victoria L. Magnuson, Nan Hu és Angela M. L. Pattatucci (1993): A Linkage between DNA Markers on the X Chromosome and Male Sexual Orientation. *American Journal of Human Genetics* 53(4): 844–852.
- Haynes, James D. (1995): A Critique of the Possibility of Genetic Inheritance of Homosexual Orientation. *Journal of Homosexuality* 28(1–2): 91–113.
- Heiligenstein, John H., Emil F. Coccaro, Janet H. Potvin, Charles M. Beasley, Bruce E. Dornseif és Daniel N. Masica (1992): Fluoxetine Not Associated with Increased Violence or Aggression in Controlled Clinical Trials. *Annals of Clinical Psychiatry* 4(4): 285–295.
- Jackson, Jacquelyne Faye (1993): Human Behavioral Genetics, Scarr's Theory és Her Views on Interventions. A Critical Review and Commentary on Their Implications for African American Children. *Child Development* 64: 1318–1332.
- LeVay, Simon (1991): A Difference in Hypothalamic Structure between Heterosexual and Homosexual Men. *Science* 253(5023): 1034–37.
- Lewontin, Richard (1974): The Analysis of Variance and the Analysis of Causes. *American Journal of Genetics* 26(3): 400–411.
- Lewontin, Richard (1991): *Biology as Ideology. The Doctrine of DNA*. Concord, Ontario: Anansi.
- Lewontin, Richard, Steven Rose és Leon J. Kamin (1984): *Not in Our Genes. Biology, Ideology, and Human Nature*. Harmondsworth, England: Penguin Books.
- Longino, Helen E. (2001): What Do We Measure When We Measure Aggression? *Studies in History and Philosophy of Science* 32(4): 685–704.
- Longino, Helen E. (2002a): *The Fate of Knowledge*. Princeton, NJ: Princeton University.
- Longino, Helen E. (2002b): Behavior as Affliction. Common Frameworks of Behavior Genetics and Its Rivals. In *Mutating Concepts, Evolving Disciplines. Genetics, Medicine, and Society*. Lisa S. Parker és Rachel A. Ankeny (szerk.). Dordrecht: Kluwer, 165–187.
- Mason, Dehryl és Paul J. Frick (1994): The Heritability of Antisocial Behavior. A Meta-Analysis of Twin and Adoption Studies. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment* 16(4): 301–23.
- McGue, Matt (1994): Why Developmental Psychology Should Find Room for Behavioral Genetics. In *Threats to Optimal Development. Integrating Biological, Psychological, and Social Risk Factors*. Charles Alexander Nelson et al. (szerk.). Hove, UK: Lawrence Erlbaum Associates, 105–119.
- Plomin, Robert, Michael J. Owen és Peter McGuffin (1994): The Genetic Basis of Complex Human Behavior. *Science* 264(5166): 1733–1739.
- Scarr, Sandra (1987): Three Cheers for Behavior Genetics. Winning the War and Losing Our Identity. *Behavior Genetics* 17(3): 219–28.
- Scarr, Sandra (1992): Developmental Theories for the 1990s. Development and Individual Differences. *Child Development* 63(1): 1–19.

- Scarr, Sandra (1993): Biological and Cultural Diversity. The Legacy of Darwin for Development. *Child Development* 64(5): 1333–1353.
- Scarr, Sandra (1994): Why Developmental Research Needs Evolutionary Theory. To Ask Interesting Questions. In *International Perspectives on Psychological Science, Vol. 1. Leading Themes*. Paul Bertelson és Paul Eelen (szerk.). Hove, UK: Lawrence Erlbaum Associates, 170–178.
- Scarr, Sandra (1995): Commentary. *Human Development* 38(3): 154–157.
- Scarr, Sandra (1997): Behavior – Genetic and Socialization Theories of Intelligence. In *Intelligence, Heredity, and Environment*. Robert Sternberg és Elena Grigorenko (szerk.). New York: Cambridge University Press, 3–41.
- Schaffner, Kenneth F. (1998): Genes, Behavior, and Developmental Emergentism. One Process, Indivisible? *Philosophy of Science* 65(2): 276–289.
- Sesardic, Neven (1993): Heritability and Causality. *Philosophy of Science* 60(3): 396–418.
- Turkheimer, Eric és Irving I. Gottesman (1991): Individual Differences and the Canalization of Human Behavior. *Developmental Psychology* 27(1): 18–22.
- Wahlsten, Douglas és Gilbert Gottlieb (1997): The Invalid Separation of Effects of Nature and Nurture. Lessons from Animal Experimentation. In *Intelligence, Heredity, and Environment*. Robert Sternberg és Elena Grigorenko et al. (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 163–192.
- Waters, C. Kenneth (1991): Tempered Realism about the Force of Selection. *Philosophy of Science* 58(4): 533–573.
- Weinrich, James D. (1995): Biological Research on Sexual Orientation. A Critique of the Critics. *Journal of Homosexuality* 28(1–2): 197–213.
- Yeh, Shih-Rung, Russell A. Fricke és Donald H. Edwards (1996): The Effect of Social Experience on Serotonergic Modulation of the Escape Circuit of Crayfish. *Science* 271(5247): 366–369.

Gárdos Judit

A szociológiai magyarázat és a szociológusok várakozási horizontja

Esztanulmány a magyar előítélet-kutatás területéről

Bevezető

Tudományelméleti, tudományantropológiai írásom megfigyelési tárgya (terepe) némiképpen szokatlan ezen fajta írások terepei között: a saját diszciplínámat, a szociológiát vizsgálom. Egy amerikai eredetű módszerrel dolgozó szociológiai-politológiai kutatás első, 2005-ös magyarországi meghonosításáról írok; ez a módszer a *deliberative poll*, amelyet magyarítva „gondolkodtató közvélemény-kutatásnak” szoktak nevezni.¹

Gazdag és fontos viták zajlanak a nemzetközi társadalomtudományokban a szociológiai módszerek jövőjéről, a módszertani választások relevanciájáról stb., de a magyarországi szociológia világára ezek a viták manapság talán kevésbé jellemzők. Saját munkám során az vezetett, hogy ne „jó”-nak s „rossz”-nak, „megfelelő”-nek vagy „alkalmatlan”-nak címkézzem fel az általam megfigyelt kutatást. Sokkal inkább az a célom, hogy a heideggeri értelemben vett *fakticitást* vizsgáljam: azt, hogy mi a története és a létrejötte annak, amit adottnak vesszünk, amit nem kérdőjelezünk meg, aminek létre általában nem reflektálunk. Úgy vélem, hogy a diszciplína hazai módszertani vitái erre mind ez ideig kevésbé tértek ki.

Az általam elemzett kutatás² az akciókutatásos módszerek családjába tartozik, amelyeknek egyidejű célja a kutatás és a „világ” megváltoztatása. Amerikai és magyar kutatók dolgoztak közösen a projekten. Az amerikai kutatók a módszer kitalálói voltak, a magyar

---

1 Nagyon köszönöm Németh Renáta, Wessely Anna, valamint Berger Viktor és Pál Eszter szerkesztők értékes javaslatait! Ez az írás nem jöhetett volna létre, ha a kutatás vezetői nagylelkűen és segítőkészen betekintést nem engednek munkájuk minden lépésébe. Örökké hálás leszek nekik ezért.

2 Hangsúlyozom, hogy írásomban semmiképpen sem az elemzett kutatás esetleges „hibáira” szeretnék rámutatni. A survey módszerű, előítéletekkel kapcsolatos kutatások egy példájaként ezek néhány jellemzőjére hívom fel csupán a figyelmet, és az eredményeimet a nemzetközi tapasztalatokkal vetem össze. Ezért nem is tartom feltétlenül lényegesnek, hogy írásomban a kutatást és a kutatókat pontosan megnevezzem.

kutatók pedig a magyarországi, előítéleteket kutató szociológia prominens szereplői, és pozícióik folytán jelentős intézményi hatalommal bírnak. A kutatás menetét három részre lehet bontani: az első egy ezerfős, Magyarországra reprezentatív kérdőív 2005. nyár eleji lekérdezése volt, amelyben a kutatók a roma kisebbséggel³ kapcsolatos kérdéseket vizsgálták. Ezt a lekérdezést követte néhány hónap múlva, ősszel, egy háromnapos „konferencia”, amelyen a korábban megkérdezett ezer fő körülbelül egyötöde vett részt, és ahol ez a mintegy 180 ember kiscsoportos beszélgetések során közös kérdéseket fogalmazott meg. A három téma, amelyekről szó esett ezeken a beszélgetéseken: a romák diszkriminálása, a szegénység és a szegregáció. A kérdéseket aztán plenáris üléseken tették fel politikusoknak, szakértőknek és tudósoknak, akik a kérdésekre felelve a résztvevőket a romákat sújtó egyenlőtlenségek okairól és mechanizmusairól, a diszkrimináció formáiról, a szociálpolitikai programokról, a többségi társadalom előítéleteiről stb. tájékoztatták. A konferencia résztvevői körében ezután másodsorra is lekérdezték az eredeti kérdőívet, és a két lekérdezés összehasonlításával próbálták következtetéseket levonni a konferencián elhangzottak hatásáról.

Jelen írásom tárgyát a kutatás *kérdőíves módszerű* szakaszának elemzésére korlátozom; a középpontban a kutatók gyakorlatai állnak – a kérdőív összeállítás, a változók létrehozása vagy a cikk megírása, különösképpen a magyarázati stratégiák kiválasztása. Céлом az implicit kutatói várakozási horizontnak, az ok-okozati kapcsolatok megállapításának és az értelmezési gyakorlatoknak az elemzése. Nem titkolt szándéka továbbá ezen írásomnak, hogy olyan, a magyar társadalomtudományok számára is életbevágó téma nemzetközi irodalmába is betekintést adjak, amely méltatlanul keveset szerepel a hazai tudományos közéletben: a modern szociológia magyarázati sémáiról szóló kortárs munkákba.

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan dolgoznak a kutatók, empirikusan fel kell derítenünk, miként történik praktikusán ez a munka. A lynchi ontográfiai megközelítésben, amely fontos alapja munkámnak (Lynch 2013: 444), a tudomány történeti és etnográfiai kutatása az egyes világcsinálási és világfenntartási gyakorlatok milyenségéről szól. Az ontográfia Lynch szerint nem indul ki egy általános világtépből. Ez a fajta kutatás nem választja el élesen egymástól az episztemológiát és az ontológiát, tehát nem azt vizsgálja, hogy a különböző kutatók, kutatói irányok, tudományágak, kutatói tradíciók, módszertani döntések mennyiben tudják jól vagy épp rosszul leírni a valóságot. Sokkal inkább azt, hogy a különböző kutatók, kutatói irányok stb. milyen világokat tételeznek fel; továbbá arra fókuszál, hogy a tudományos módszerek által és a tudományos munka eredményeképpen milyen valóságok jöhetnek létre, illetve milyen jellemzőkkel bíró valóság megismerése lehetséges egyáltalán. A szociológiai módszereket, a társadalomtudományok működésmódját kutatók általában nem vizsgálják azon kategóriák létrejöttét, amelyekben a tudósok gondolkodnak, és amelyek ezáltal kutatható jelenségekként definiálódnak. Az, hogy a használt kategóriák mögött milyen értelmezési stratégiák vannak, amelyek a fakticitást menedzselik (Mihic et al. 2005: 480), sokszor rejtve marad. A módszertani viták (mind „kvantitatív”, mind „kvalitatív”), amelyek kétségkívül szükségesek, általában nem érintik az adatok *létrehozásának* kérdését.

A szociológiai tudástermelés gyakorlataival foglalkozó kurrens tudományos munkák jelenthetik a saját munkám konkrétabb, tematikus kontextusát. A statisztikai módszerek

---

3 A magyar és a roma kifejezéseket a dolgozatomban következetesen az általam elemzett kutatók szóhasználatából vezetem le. Vélhetően minden olvasó tisztában van azzal, hogy ezek a kifejezések korántsem egyértelműek. Az elemezett kutatók azt a válaszadót nevezték romának, aki vagy romának vallja magát, vagy a kérdőívben beszámolt roma felmenőkről.

gyakorlati, empirikus vizsgálatával nagyon kevesen foglalkoznak,⁴ a nemzetközi tudomány terében sem találunk sok ilyesfajta munkát. Néhány kivétel azért akad (pl. Mair et al. 2015; Greiffenhagen et al. 2012): Mair és szerzőtársai (2015) statisztikusok munkáját elemezték te-repmunkájukban; hangsúlyozzák, hogy a kvantitatív-kvalitatív, vagy interpretatív-kalkulatív felosztása a tudománynak nem igazán releváns a kutatási gyakorlatok leírásánál, hanem az adott kutatás specifikus működésének megértése a fontos (Mair 2015: 4). Rámutatnak arra, hogy a földrajzilag eltérő vagy más és más korszakokban felvett statisztikai adatok elemzése során a változóba belekódolják a kutatók annak kulturális jelentéskontextusát, tehát hogy az interpretáció és a kvantifikáció kéz a kézben jár (pl. hogy mit jelentett egy adott korban egy bizonyos iskolai végzettség: átlagosnak, annál alacsonyabbnak vagy magasabbnak számított-e, ld. Mair 2015: 13).⁵

Leahey (2008) széleskörűen tipizálja és metaelemzi a szociológiai tudástermeléssel kapcsolatos irodalmakat. Úgy látja, hogy a társadalomtudományos gyakorlatokkal foglalkozó *science studies* még számos alapvető kérdéssel nem igazán foglalkozott. A kutatási gyakorlatokról szóló irodalmakat (ideértve a kutatás minden lépcsőfokát érintő vizsgálódásokat) úgy osztályozza, hogy megkülönbözteti azokat a kutatásokat, ahol a kutatási gyakorlat mint magyarázó változó jelenik meg, valamint ahol a kutatási gyakorlatot érdek-, illetve érdeklődésvezéreltnek tételezik (Leahey 2008: 36). Gender- és együttműködési mintázatok, konfliktusok is befolyásolják a társadalomtudományos tudástermelést (Grant et al. 1987; Moody 2004; Hargens 2000). Leahey az alábbi, kutatási gyakorlatokat, módszereket befolyásoló társadalmi tényezőket sorolja fel: személyközi interakciók (kérdező és válaszadó közötti interakció), affiliáció (intézményi, módszertani és diszciplináris kötődések), szakmai hálózatok, demográfiai tulajdonságok (kor, gender, etnikum, pszichés faktorok), társadalmi elvárások és egyéni feltételezések ezekről az elvárásokról,⁶ térbeli és időbeli pozíció,⁷ külső feltételek (technológiai fejlődés, finanszírozó szervezetek), valamint a domináns módszerekkel való egyet nem értés. Ezen írások számos fontos támpontot adnak, hogy hogyan érvelnek a mai szociológiai szövegekben, vagy hogy mik az elméleti előfeltevések az okságról és az empirikus bizonyítékokról (ehhez kiváló elméleti áttekintést ad magyarul Németh 2015); viszont ezen érvelési gyakorlatok, kutatási stílusok háttéréről, kategóriáiról, elméleti előfeltevéseiről kevesebb szó esik. Ebben az írásomban utóbbiakra fókuszálok.

A statisztikai módszerekre alapozó társadalomtudományok kritikai elemzése semmiképpen nem arra irányul, hogy alapjaiban megkérdőjelezze az ilyesfajta tudomány létjogosultságát vagy eredményeit; ha a kvantitatív elemzések retorikáját felderítjük, az nem egy negatív vagy leleplező hadjárat. Az ilyen retorikai elemzésekhez Breiger (2002) ad alapvető támpontokat. A statisztikai módszerekkel dolgozó társadalomtudományos munka retorikai analízise során rámutat arra, hogy számos kvantitatív kutató a locke-i realista felfogás alapján alakítja ki a módszertanát, de a valós munka során az interpretációnak van fontos szerepe;

4 Az etnográfia oksági érveléséről született már egy olyan tudományos munka, amelyben folyóiratcikkekkel elemeznék a szerzők (Abend et al. 2013).

5 Mair és szerzőtársai elkülönítik a számok és az értelmezés világát, ezért olybá tűnik, hogy ideáltipikusan hisznek valamiféle objektív kvantifikáció lehetőségében.

6 Például egy kutatás kimutatta, hogy a munkahelyi beosztás kódolását befolyásolták a kódolók nemi sztereotípiái (Conk 1981), vagy a publikációs lehetőségek is hatnak a kutatási beszámolók milyenségére, illetve arra, hogy egyáltalán lehetségesnek gondolnak-e a kutatók publikálni egy írást.

7 Sana-Weinreb (2008) kísérlete rámutat arra, hogy mennyire máshogy viszonyulnak a hiányzó adatokhoz egy kutatásban részt nem vevők és a résztvevők.

amikor modellek tesztelése folyik egy adatbázison, és a kutatók rájönnek, hogy több modell is illeszkedik az adatokhoz, akkor az adatok elemzése a Derrida-féle szövegelemzéshez válik hasonlatossá (Breiger 2002: 100–101), ahol a szöveg a be nem fejezett értelem komplex hálózatává válik (Birch 1989: 9). Erre a felismerésre nem csak az ún. interpretatív megközelítésű társadalomtudósok jutnak, hanem helytel-közzel, a társadalomtudományos mainstream gyakorlatokat nem igazán befolyásolva, kvantitatív módszerekkel dolgozó neves kutatók is. Pl. Hauser (1981: 576) szerint nem feltétlenül baj, hogy nem lehet az adatok alapján kiválasztani a megfelelő kauzális modellt (tehát hogy az adatok alapján nem lehet a hipotézisek közül a megfelelőt kiválasztani); szerinte egy modell heurisztikai ereje túlmutat a modellben szereplő változókon, mert egy modell az adatok, elméletek, számítások stb. konzisztens és átfogó értelmezéséhez járul hozzá.

Az etnostatisztika olyan kutatási irányzat, amely a statisztikai kutatásokkal foglalkozik; de ezt etnometodológiai módszerekkel teszi. Gephart és szerzőtársa (2009) az etnostatisztika három szintjét különbözteti meg. Az első a statisztika létrehozására és használatára, a különböző felhasznált tudásformákra és érvelésmódokra fókuszál, etnográfiai módszereket használva. A második szint számítógépes statisztikai szimulációkat, kvantitatív módszereket használ, hogy tesztelje azokat a technikai és praktikus feltételezéseket, amelyek szükségesek a statisztikák létrehozásához és interpretálásához. Pl. Gephart (1983) különböző típusú skálák viselkedését veti össze, és azt tanulmányozza, hogy a különböző skálamérési módok (amelyek háttérben más és más feltételezések állnak) mennyire eltérő eredményekhez vezetnek. A Gephart-féle harmadik szinthez tartozó kutatások pedig a statisztikai érvelés retorikai aspektusait elemzik. Itt tipikusan a tudományos közlemények retorikai elemzését végzik a kutatók, arra fókuszálva, hogy a közlemények szerzői hogyan próbálják a szövegükkel *meggyőzni* az olvasóikat; a tudományos közleményt nem igazságokat megállapító, racionális folyamatként definiálják (Gephart et al. 2009: 95). Ezen írásom szemléletmódjában – Gephartéktól némiképpen különbözve – nem két elkülönült szféraként határozom meg a mérést és az adatok prezentálását, hanem inkább azt elemzem, hogy e két terület gyakorlati hogyan függenek össze, és mely közös mintázatok határozzák meg őket.

Az adatok prezentálásához kapcsolódva: korábbi írásaimban (Gárdos 2007a, 2007b) elemeztem, hogy azok a diagramok, amelyek számtalanszor szerepelnek a társadalomtudományos argumentáció illusztrációiként és bizonyítékaiként, nem bírnak egyértelmű jelentéssel; a tudományban létrehozott és használt ábrák sokjelentésűek, mint minden kép, és ugyanúgy egy összetett folyamat eredményeképpen jönnek létre. Az adatfeldolgozó programok által létrehozott diagramok alapján véve szövegek fordításai, amelyeket kutatók által megírt számítógépes programok és az azokból létrejövő számadatok hoznak létre. Az a folyamat, amelynek végén egy diagram áll, számos lépésből áll: többek között elkészül egy kérdőív, az adatfeldolgozás során létrejönnek új és új változók, és néhányat később felhasználnak arra, hogy diagramokat készítsenek belőlük. A folyamat során számos fordításnak és transzformációnak lehetünk tanúi, és megfigyelhetjük, hogy az egyes transzformációk és fordítások nyomán előálló reprezentációk referensei nem ugyanazok. A kérdőív kérdéseit és az azokból létrehozott változókat elemezve arra mutattam rá, hogy nem egyértelmű, mire vonatkoznak, tehát mi a referensük a kérdőívben feltett *kérdéseknek*. Ugyanazon kérdést vagy változót egyaránt lehetett mozgósítani helyzetértékelésekre, attitűdökre vagy attribúciókra. *A mintavételi eljárás, a statisztikai módszerek körül kialakuló vita elemzéséből pedig arra*

következtettem, hogy homályos, *mire is vonatkozik* az, amit a diagramok megjelenítenek. Hol a mintabeli csoport attitűdjei, attribúciói és véleményei válnak referenssé, hol pedig az össznépszerűségé. A diagramok értelmezésének módja pedig szorosan összefügg azzal, hogy a vitapartnerek milyen narratívában akarják elhelyezni őket. A magyar és amerikai kutatók közötti, a kérdőív szövegezését érintő e-mailes és szóbeli vitáknak és a kérdőív és a kutatók által létrehozott változók létrejöttének az elemzése, valamint a diagramok vizsgálata rámutatott arra (Gárdos 2007a, 2007b), hogy a magyar kutatásvezetők abból indulnak ki, hogy a romák és a magyarok között alapvetően konfliktusos a viszony. Tehát korábbi tanulmányaim szerint a kutatók ezen kiindulópontja meghatározta mind a *változók létrehozását*, mind az adatmátrix értelmezését is.

Várakozási horizont

A korábbi kutatásaimban tehát az elemzett kutatás kérdőívének létrejöttét, a nemzetközi kutatócsapat tagjai közötti érveléseket és vitákat, az adatelemzés lépéseit és a diagramokat vizsgáltam. Most az elemezett kutatásból létrejött tanulmányt vizsgálva azzal foglalkozom, hogy mi az a várakozási horizont, amely a kutatók – az elemzett társadalmi szféráról szóló – világlátását jellemzi.

A kutatók többször meglepetésüknek adtak hangot egy-egy adat kapcsán, vagy kiderült, hogy egy másik, általuk valószínűbbnek vélt eredményre számítottak. Kigyűjtöttem minden olyan szövegrészt a cikkből, amelyekből feltérképezhető tehát a *kutatók várakozási horizontja*. E helyeken olyan szavak szerepelnek, mint a „meglepő”, „szokatlan”, „értelemszerűen” stb.

1. A romák esetében a legnagyobb csoportot azok képviselik, akik nem ismerik a diszkriminációellenes jogszabályokat, viszont a jogérzékük azt diktálja, hogy ezeknek a törvényeknek létezniük kellene. A roma minta mindössze 21 százaléka rendelkezik helyes jogismerettel, és értelemszerűen ezekkel a jogszabályokkal egyet is értenek. 6 százalék azok aránya, akik nem tudnak a diszkriminációellenes szabályozásról, ám úgy gondolják, hogy ezekre a szabályokra nincs is szükség, és pártolják a diszkriminációt.

2. Mindkét csoport [roma, nem roma] abban az esetben látja konfliktusokkal terhelve az együttélést, ha cigány többségű településen élnek. *Ez meglepő* módon a roma kérdeztettekre is igaz. [...]

3. Ezzel együtt *szokatlan*nak tűnik, hogy ha a romák többségi helyzetben lévőnek ítélik magukat egy-egy településen, akkor gyakoribb konfliktusról számolnak be.

4. [A] romák sokkal valószínűbbnek tartják, hogy valamiféle konfliktus kirobbanhat a két csoport között, mint a nem romák. Ez annál is *figyelemre méltóbb*, mert a konfliktusveszélyt jelző mérőszámunkban az a kérdés is helyet kapott, amely azt firtatta, hogy mennyire látják a válaszadók valószínűnek egy éhséglázadás kitörését. Ebben az értelemben tehát nem két csoport összeütközéséről van szó, hanem egy rendkívül hátrányos helyzetű csoport „lázadásáról”.

5. A romák többsége értelemszerűen elfogadhatatlannak tartja, ha egy romát nem engednek be egy nyilvános szórakozóhelyre, a nem romák viszont úgy vélik, hogy megengedhető a közönség illetén való szűrése.

6. *Sem az nem okoz különösebb meglepetést*, hogy a többségi társadalom mind a kompetencia, mind a moralitás tekintetében leértékeli a romákat, sem az, hogy a romák a többségi társadalomhoz hasonlóan vélekednek a nem romákról mindkét dimenzióban. Ami *meglepő*, az az, hogy a nem romák valamivel erősebben minősítik le a romákat kompetenciában, mint moralitásban. *Hiszen a hétköznapiokban inkább az tapasztalható*, hogy a többségi társadalom elsősorban morális deficit miatt ítéli el a cigányokat.

7. A magyarországi roma kisebbség erős asszimilációs törekvéseinek a fényében az *sem meglepő*, hogy a legkisebb távolságot éppen a magyarokkal szemben érzik.

8. *Figyelemre méltó*, hogy a roma válaszadók az iskolázottság és a munkanélküliség esetében kisebb különbséget észleltek a roma és a nem roma populáció között, mint a nem romák.

9. *Meglepő* módon a trend, azaz a tényezők fontossági sorrendje a romák szerint éppen olyan, mint a nem romák szerint, azzal a megszorítással, hogy akár a cigányok önerejéről, akár az államról, az önkormányzatokról (helyi és kisebbségi) vagy a kormányzatról lett legyen szó, mind-egyiktől viszonylag hasonló és aktív fellépést várnak.

10. A 6. táblázat egyértelműen bizonyítja, hogy a többségi társadalom tagjai úgy látják, a romák sokkal inkább ki vannak téve a hátrányos megkülönböztetésnek, mint a nem romák. A táblázat azonban abban az értelemben *meglepetést* hordoz, hogy a romák, amikor saját helyzetükről beszélnek, sokkal kedvezőbb képet festenek.

11. A harmadik dimenzió a romák belügyévé teszi a konfliktuskezelést. Értelemszerűen a többségi társadalom tagjai ez utóbbi megoldást pártfogolják a leginkább...

12. A romák esetében *nem meglepő*, hogy körükben az integratív megoldás a legkívánatosabb.

13. *Magától értetődően* a romák sokkal nagyobb arányúnak látják a szegénységet akár általában a magyarországi helyzetről, akár magukról a romákról gondolkodnak.

Ezekből az idézetekből kiderül, hogy a kutatók elvárási horizontja a kutatás előtt az alábbi tudáselemeket tartalmazta:

A romák ellenzik a diszkriminációt, és sok diszkriminációt tapasztalnak meg a saját bőrükön, de a magyarokhoz érzik magukat a leginkább közel. A romák akkor látják kevésbé konfliktusosnak a nem roma-roma együttélést, ha cigány kisebbségű településen élnek, és kevésbé tartanak valószínűnek egy jövőbeli konfliktust, mint a nem romák. A romák és a nem romák kölcsönösen leértékeli egymást, a nem romák főleg a morális dimenzióban értékeli le a romákat. A romák a saját felemelkedésükhöz vezető lehetséges utakat teljesen máshogy látják, mint a nem romák, és nagy különbséget észlelnek iskolázottság és munkanélküliségi arány tekintetében a romák és a nem romák között, valamint nagyobb szegénységet látnak Magyarországon, mint a nem romák

Fel szeretném hívni a figyelmet, hogy ezek nem a megkérdezettek, a surveyben részt vevők véleményei, hanem azok a megállapítások a tudósok elvárási horizontjáról, amelyeket a kutatók által megfogalmazott ok-okozati megállapításokat tartalmazó idézetekből leszűrtem.

Okok és értelmezések. A négy tézis

Hogyan tudnánk jellemezni az általam elemzett kutatás kérdőíves etapjának néhány eredményét bemutató szövegben fellelhető magyarázó diszkurzív elemeket? Azért írom, hogy „magyarázó diszkurzív elem”, mert számos, egymástól eltérő jellegű szövegrészt fogok jellemezni azzal, hogy azok a kutatók számára adatokat magyarázó erővel bírnak. Ehhez az elemzett kutatás survey-eredményeit bemutató tanulmány szövegéből indulok ki. Az alábbiakban kigyűjtöttem az elemzett cikk minden olyan részletét, amelyben a kutatók a munkájuk során létrejött survey-adatok közötti oksági összefüggésekről írnak. Két csoportba osztottam az idézeteket (az adott csoportra jellemző szófordulatokat, kifejezéseket kurzívan szedem). Az első csoportba (I.) az okkereséseket tartalmazó szövegrészeket gyűjtöttem, olyan hivatkozásokkal, mint pl. „*utal*”, „*az mutatja, hogy*”, „*magyarázható*” stb. A másik csoportban (II.) azok a szövegrészek szerepelnek, amelyekben a *survey eredményeinek értelmezése, kontextusba helyezése* történik. Ilyen kifejezésekkel találkozhatunk pl.: „*háritják*”, „*ellensúlyozzák*”, „*nem vállalják fel*”, „*látatni*”, „*sejtet*” stb.

I. Az okkereséseket tartalmazó szövegrészek

1. Az eredmények azt mutatják, hogy a nem roma és roma válaszadók egészen másképpen képzelik el azt az utat, ami a romák felemelkedéséhez vezethet. A romák bizonyos kiegyensúlyozottsággal három tényezőben látják a sikerhez vezető utat. Legfontosabbnak a többségi társadalom toleranciáját, előítélet-mentességét és szolidaritását látják. Majdnem ilyen fontos szerintük a romák személyes erőfeszítésének a szerepe és a roma közösség önszerveződése. Mindezt kiegészíti, hogy még a gyerekszám észszerű korlátozását is előkelő helyre teszik. Maximálisan elutasítják a szegregáció gondolatát, és semmiképpen nem hiszik üdvöztőnek a roma identitás feladását. *Mindez azt mutatja, hogy* a romák integrálódni, és nem asszimilálódni vagy szegregálódni akarnak, és ebben a roma társadalom erőfeszítéseit majdnem olyan fontosnak látják, mint a többségi társadalom fogadókészségét.
2. A romák szemmel láthatóan elutasítják a lakóhelyi szegregációt, a nem roma válaszadók viszont leggyakrabban a közbülső megoldást választanák, *ami részint arra utalhat*, hogy nincs kiforrott álláspontjuk a kérdésben, részint arra, hogy a konkrét eset ismeretében mérlegelnék, hogy elfogadják-e a romákkal szembeni lakóhelyi diszkriminációt. Természetesen a hezitáló válaszok rejtőzködő véleményeket is *tükrözhetnek*.
3. A roma társadalom belső polarizáltságára *utal*, hogy körükben sem talál teljes elutasításra ez az antiszolidáris beállítódás.
4. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy mind a szegregatív megoldás, mind a telepi cigányok támogatásának teljes elutasítása újra csak a roma társadalom belső polarizáltságára *utal*. Az asszimilált, viszonylag magasabb státusú romák egy része semmilyen közösséget nem vállal a telepen élő cigányokkal. A többségi társadalom tagjainál a legnépszerűbb álláspont a probléma háritása, vagyis szociálpolitikai megoldás helyett roma belügynek tekintik a cigánytelepek felszámolását.
5. A romák között a magasabb státusúak azok, akik a saját életútjukat tekintik példának, *tehát* beilleszkedést várnak a többi romától.

6. A többségi társadalom tagjai azonban *abban a pillanatban, hogy személyesen érintettek az ügyben, sokkal több érvet találnak a szegregált oktatás mellett, és ugyanez mondható el a kiemelkedett romákról is.*

7. A romák számára a munkavállalásnál tapasztalt diszkrimináció jelenti a legsúlyosabb következményekkel járó megkülönböztetést, *tehát a munkahely elvesztése (illetve meg nem szerzése) a létalapjukat veszélyezteti, és ebben az értelemben akár oka is lehet az összes többi típusban tapasztalt diszkriminációnak.*

8. A hatályos jogszabályokat, amelyek a diszkrimináló munkaadót büntetni rendelik, a nem roma válaszadók egyharmada ismeri, tehát a többség nem tud arról, hogy a magyar törvények tiltják és büntetik a munkahelyi diszkriminációt. A helyes jogismerettel rendelkező romák aránya mindössze 20 százalék. Ez a különbség *valószínűleg csak részben magyarázható* azzal, hogy a romák átlagosan alacsonyabb iskolázottságából alacsonyabb ismeretszint következik. Minden bizonnyal *fontos szerepe van annak is, hogy a romák mindennapi tapasztalataiban olyan gyakran szerepel a munkahelyi diszkrimináció, hogy azt a többség legálisnak véli.*

9. És minden bizonnyal *az okozza* az azonos megítélést, hogy mindkét alternatíva ingyenes lakáshoz jutást jelentene a romák számára.

10. Ráadásul a rendőrség diszkriminatív fellépése a jogállamiság alapjait veszélyezteti, és ennyiben a támogatása – még akkor is, ha a támogatók a nem roma társadalomban kisebbségben vannak – különösen veszélyesnek tűnik. Látszólag kisebb a jelentősége a szórakozóhelyeken elszenvedett diszkriminációnak, és *valószínűleg ennek tudható be, hogy a vélemények itt polarizáltabbak.*

11. ...minél kisebb településen él valaki, annál inkább híve annak a megoldásnak, amely központi erőforrások igénybevétele nélkül a telepi cigányokra hagyná a megoldást. *Ennek háttérben valószínűleg a szűkös erőforrásokért folytatott versengés áll, de szerepet játszhat az is, hogy a kisebb lélekszámú településeken a cigánytelepekről való beköltözés közvetlenül is érinti az emberek hétköznapi életszféráját. Ennek tudható be, hogy faluhelyen a már integrálódott romák is a többségi társadalomhoz hasonló véleményen vannak.*

12. A roma válaszadók szociálpolitikai preferenciáit a szegregációellenesség *mozgatja.*

13. Ugyanakkor a sikeres asszimiláció a romák körében *oda vezet, hogy véleményük a többségi társadalom véleményével egyezik meg, azaz cseppet sem szolidárisak a szegény cigányokkal.*

14. A többségi társadalom tagjai azonban *abban a pillanatban, hogy személyesen érintettek az ügyben, sokkal több érvet találnak a szegregált oktatás mellett, és ugyanez mondható el a kiemelkedett romákról is. Ennek köszönhető, hogy a kisebb településeken, ahol nincs iskolaválasztási lehetőség, illetve azoknál a válaszadóknál, akiknek iskoláskorú gyerekük van, kisebb az elfogadottsága az integrált oktatásnak.*

15. A *magyarázat valószínűleg abban rejlik, hogy a roma többségű települések közismerten leszakadóban lévő települések, ahol a szűkös erőforrásokért erős verseny folyik a roma és nem roma lakosok között, és ez a versengés lehet az alapja, [sic] a hétköznapiakban is megnyilvánuló konfliktusoknak.*

II. A survey eredményeinek értelmezése, kontextusba helyezése

16. A nem roma lakosság körében a lakóhelyi szegregáció fenntartása a legelfogadottabb, hiszen mind az elnéptelenedő településeken történő lakásvásárlás, mind a megüresedett lakások kedvezményes juttatása alacsony presztízű településeket, illetve lakókörnyezetet sejtet.

17. A romák esetében is megtapasztalható az a kompenzatórikus törekvés, amelyet már sok, kisebbségre vonatkozó empirikus kutatásokban [sic] tetten értünk, nevezetesen a romák kompetencia hátrányukat egyfajta morális felértékeléssel *ellensúlyozzák*. De még ez a *kompenzációs törekvés* sem vezet el addig, hogy a romák önmagukat morális fölényben lássák a többségi társadalomhoz képest.

18. A romák többsége a szegénység megszüntetésére irányuló szociálpolitikai intézkedéseket támogatja, ezzel is bizonyítva, hogy *nem akar látni különbséget* a roma és nem roma szegénység között. A romák körében a második legnépszerűbb álláspont az, hogy a demokratikus jogok biztosítása a legfontosabb, és ha ez biztosított, akkor a cigányoknak saját maguknak kell megoldania a problémáikat. Ez a hártó álláspont sokkal jellemzőbb az asszimilálódott romákra, vagyis azokra, akik nem vallják magukat cigánynak, jóllehet saját bevallásuk szerint vannak roma őseik.

19. A roma kérdezettek azon csoportjában, amely helyesli, ha a szórakozóhelyekre nem engednek be romákat, többségben vannak azok, akik *nem vállalják fel* roma identitásukat, bár – saját bevallásuk szerint – a felmenőik közül vannak cigányok.

20. Általánosságban elmondható, hogy bármilyen aktor szerepéről is legyen szó, a roma válaszadók sokkal inkább támaszkodnának a segítségükre. A nem roma válaszadók „*realistábbak*”, és mindegyik ágens szerepét kisebbre becsülik.

21. A fővárosban élő nem roma válaszadók körében a szegregatív álláspont a legnépszerűbb, *az itt élők látják, hogy* a probléma önerőből nem kezelhető, a központi erőforrásokat azonban úgy kívánják felhasználni a cigánytelepek felszámolására, hogy az a saját lakókörnyezetükre semmiféle hatással ne legyen.

22. A roma válaszadók tehát úgy próbálják a saját csoportjukat kevésbé különbözőnek *láttatni*, hogy az országos arányokat magasabbra becslik.

23. A nem romák vélekedését az jellemzi, hogy *hártják* a felelősséget, hiszen a legnagyobb szerepet a roma önkormányzatoknak és a romák személyes hozzájárulásának tulajdonítják. Ezt a *hártó* effektust bizonyítja az is, hogy a legkisebb szerepet (az egyház után) a többségi társadalom tagjainak tulajdonítják, aztán a hétköznapi életkörülményeiket jelentős mértékben meghatározó önkormányzatok következnek, és végül a központi akaratra *hártják* a legerőteljesebben a probléma megoldását.

24. Míg a nem romák úgy ítélik meg, hogy a pedagógusok munkája valószínűleg a vegyes osztályokban nehezebb, addig a romák *oly mértékben elkötelezettek a vegyes osztályok mellett*, hogy úgy gondolják, ez a pedagógusok számára is könnyebbséget jelent. A többségi társadalom felvilágosult gondolkodása azonban az integrált oktatás tekintetében valószínűleg annak is köszönhető, hogy a hivatalos oktatáspolitikai elkötelezett integrációpárti, és ezt a felfogást erőteljesen kommunikálja is.

25. A többségi társadalom általában véve rendkívül barátságtalan, antiszolidáris attitűdöket mutat a szegénységgel szemben, és *ennek köszönhetően* elsősorban magukat a szegényeket hibáztatja sorsuk alakulásáért.

Az első csoportban szerepelnek a szövegben az „ok” vagy hasonló rokon kifejezések. Ilyenkor a kutatók vagy az adataikban szereplő két változó közötti oksági kapcsolatról beszélnek, vagy egy olyan kapcsolatról, amely szerintük egy változó és egy másik, az empirikus elemzésbe nem bevont jelenség között áll fenn. A második csoportban is az adatok bemutatása történik, viszont olyan szóhasználattal, kifejezésekkel, amelyek a korrelációk bemutatásán túl egyidejűleg értelmezik is azokat. Itt az értelmezés nem válik el az adatok bemutatásától, és szinte feltűnés nélkül kap meg egy korreláció egy értelmezést.

Az I. és II. pontok alatt szereplő idézetek alapján szintetizálok *négy tézist*, amelyek mint magyarázatok működnek a szövegben (*kurzívan*). Az egyik tézist két, tartalmilag egymásra nagyon hasonló elemre (3a és 3b) bontottam. Huszonöt, a roma-magyar viszonyt taglaló, oksági összefüggést megállapító, illetve magyarázó idézetet találtam a szövegben, amiből huszonkettőt be lehetett illeszteni a négy tézis egyikébe (két olyan idézet van, amely két tézisbe is illik). Ezek a tézisek a többségi társadalom attitűdjeire, a romák attitűdjeire és a magyar-roma viszonyra vonatkoznak. Ezekkel az elemekkel magyarázzák a kutatók a kérdőíves kutatásuk eredményeiben található sokféle összefüggést.

1. *A magyar többségi társadalom nem akar romákkal együtt élni, szegregálni akarja őket, és előítéletes velük szemben:* 6. idézet, 8. idézet, 9. idézet, 11. idézet, 14. idézet, 16. idézet.

2. *Konfliktusok vannak romák és nem romák között:* 11. idézet, 15. idézet.

3. (a) *A romák integrálódni szeretnének a magyar társadalomba:* 1. idézet, 2. idézet, 5. idézet, 12. idézet, 13. idézet, 17. idézet, 18. idézet, 22. idézet, 24. idézet.

3. (b) *A romák annyira integrálódni szeretnének a magyar társadalomba, hogy olykor a romákkal is szembefordulnak:* 3. idézet, 4. idézet, 19. idézet, 21. idézet.

4. *A nem romák nem szeretnének a romák hátrányos helyzetének javítása érdekében tenni.* 4. idézet, 23. idézet, 25. idézet.

Itt is fontos hangsúlyozni, hogy ezek a tézisek nem expliciten jelennek meg a kutatók szövegében, és nem is a survey eredményeiből következtetnek rájuk a kutatók. Ezek a tézisek magyarázatkísérletek retorikai elemeként jelennek meg az elemzett cikkekben. Ki nem mondva, de rájuk hivatkoznak a kutatók, amikor értelmeznek bizonyos összefüggéseket.

Nem csak a publikált cikk szövegelemzése során tudjuk kimutatni azt a fenti négy tézist, amelyek magyarázó erővel bírnak a szövegben. Ha a kutatás más lépéseit is bevonjuk az elemzésbe, akkor még jobban alá lehet támasztani azt, hogy ez a négy tézis nemcsak az adatok elemzését, hanem a kérdőívkészítési folyamatot is befolyásolta.

Az első tézis (*A magyar többségi társadalom nem akar romákkal együtt élni, szegregálni akarja őket, és előítéletes velük szemben*) megjelenik az adatelemzés során is; erre sorok fel az alábbiakban több példát.

A kutatók ugyanazokat a válaszokat néha más- és másképp könyvelik el; például a „szakképzettség hiányát” (mint a szegénység egyik lehetséges okát) belső és külső okként egyaránt értelmezik; ha a romák hivatkoznak a szakképzettség hiányára, azt a kutatók *külső*

attribúcióként definiálják (amiért nem a romák a felelősek, hanem a többségi társadalom előítéletei és a romák diszkriminációja). Ha viszont a nem roma válaszadók hivatkoznak erre, akkor válaszaik mögött szerintük „a romák felelősségét is hangsúlyozó attitűd húzódik meg”, tehát *belső* okot vélnek tetten érni.

Azok a magyarok (értsd: a kérdőíves kutatás nem roma válaszadói), akik a romáknál kevésbé gondolják a többségi társadalmat felelősnek az interetnikus konfliktusokért, a kutatók szerint „háritják a konfliktusokkal kapcsolatos felelősségüket”.

A rendőrök által elkövetett diszkriminatív viselkedést elítélők aránya a survey adatok alapján 60%; viszont mindazokat is, akik szerint nincsen Magyarországon cigányellenes diszkrimináció a rendőrség körében, a kutatók a diszkriminációpártiak körébe sorolják. A cikkükben a translációs láncban egy tényítéletből (abból, hogy a megkérdezett szerint nem diszkriminatívak a rendőrök) következtetnek a kutatók egy diszkriminációt elfogadó, tehát előítéletes attitűdre:

[...] a nem roma válaszadók 15 százaléka úgy vélekedett, hogy a rendőrség soha nem diszkriminálja a romákat. Ha ezt is számításba vesszük, már azt kell mondanunk, hogy a nem roma válaszadók mindössze 60 százaléka nyilvánított határozott diszkriminációellenes véleményt ebben a kérdésben.

Ha a nem romák a romák szegénységének okát (többek közt) a sok gyerekben látják, az előítéletesnek számít a kutatók szerint. De ha a romák említik ugyanezt az okot (az állítás a kérdőívben így hangzott: kevesebb gyerek vállalása szükséges ahhoz, hogy javuljon a cigányság helyzete), akkor a tanulmány szövegében ez a következőképpen jelenik meg: „Mindezt kiegészíti, hogy még a gyerekszám ésszerű korlátozását is előkelő helyre teszik” [kiemelés tőlem, G. J.]. A szerzők beillesztik az „ésszerű” kifejezést, noha ennek semmi nyomát nem találni a kérdőívben. A gyerekszám csökkentését itt a racionális cselekvés indokolja; *pozitív* jelentésű lesz tehát az az állítás, ami a nem romáknál az *előítéletesesség* jele volt.

Az a kérdés, amellyel a hátrányos helyzet okaira kérdeznak rá a kutatók: míg a nem cigányok esetében a *szegénység* okaira kérdeznak rá, a cigányok esetében *hátrányos helyzetük* okaira. A válaszlehetőségek nagy része mindeközben megegyezik. A látens rasszizmus kimutatása volt az egyik visszatérő elem a tanulmányírás során; azokat például, akik a rendőrök cigányokkal szembeni szigorúbb fellépésének óhaját a rendőri munka hatékonyságának növelésével indokolták, az egyik kutató a látens előítéletesek csoportjába sorolta.

Két másik kérdés, amelyek a romák magyarországi arányára vonatkoztak: „Véleménye szerint ma Magyarország lakosságának hány százaléka cigány?”, és „Mit gondol, hús év múlva Magyarország lakosságának hány százaléka lesz cigány?” A válaszokat százalékban kellett megadni. A kérdőív magyar szerkesztői ezt a két kérdést *előítéletesesség-mérő kérdésnek* szánták. A gondolat egyszerű: a cigányok szaporasága közkeletű előítélet, és ezt ezzel a két kérdéssel jól lehet mérni. Tehát, ha úgy látják a megkérdezettek, hogy 20 év múlva több cigány lesz, mint most, akkor ők előítéletesnek számítanak a kutatók szerint.

Arra is találunk példát, hogy egy másik tézis (*konfliktusok vannak romák és nem romák között*) hogyan lép működésbe az adatok létrehozásakor: A konfliktusokkal kapcsolatos két kérdés így hangzott: „Ön szerint vannak-e konfliktusok a cigányok és a nem cigányok között Magyarországon?”, valamint „És a lakóhelyén (Budapesten a kerületében) voltak-e konfliktusok a cigányok és a nem cigányok között az elmúlt egy-két évben?” A válaszlehetőségek a „nincsenek” és a „nagyon súlyos konfliktusok” között mozogtak mindkét kérdés esetében.

A válaszalternatívák mutatják meg azt az értelmezési teret, amelyben a kutatók a cigányok és a magyarok viszonyát elképzelik: az öt választható válasz között egy van, amely szerint nincs konfliktus, a többi négy már csak a konfliktus mértékében különbözik.⁸

Kontextuális tudáselemek és a szociológiai magyarázat

Az elemzett kutatás kérdőívében a két kutatásvezető néhány lehetséges okot operacionalizál, és próbálja néhány okozatra tett hatásukat mérni. Abbott (1988: 180–181) egy beszédes példával illusztrálja, hogy oksági láncokat leíró tudományos szövegek hogyan mobilizálnak kontextuális (történeti, gazdasági, földrajzi...) tudáselemeket a magyarázat során, és hogy milyen meghatározó a kontextuális tudás a modellben szereplő változók összefüggésének értelmezése során. A változók egymásra való hatásának megértése, értelmezése a többi változók *együttesétől* függ, egyenként nem lehet belőlük egy koherens tudományos oksági narratívát előállítani, közösen adják ki azt a képet, ahogyan a tudós értelmezi és magyarázza az őt érdeklő jelenséget.

Lieberson (1997: 19–20) – Abbotthoz hasonlóan – arra mutat rá, hogy számos alapvetően meghatározó strukturális ok, amely pl. egy változó szórását vagy a változók közötti összefüggéseket magyarázhatja, általában nem jelenik meg egy kutatás változói között. Ez az oka annak, hogy nem tud a kutató a statisztika módszereivel – amelyekkel a függő és a független változók között összefüggést számolja – ezekre a strukturális tényezőkre mint okokra mutatni.⁹ A függő és független változók közötti összefüggés mérése egy olyan kontextusban történik és egy olyan kontextus határozza meg a mért összefüggéseket, amely kontextus *kívül* esik a mérésen. Más szóval van egy olyan hatás (*force*, Lieberson 1997: 20), amely *megváltoztatja* a függő és független változó közötti (a társadalomtudományokban általában: valószínűségi) összefüggést, de ezt az erőt a kutatók nem kvantifikálják a modelljükben, és sokszor nem is esik szó róla. Ahogyan a nemzetközi kutatásokban is ritkán, az általam elemzettben sem látjuk azoknak a strukturális elemeknek a módszeres bevonását az elemzésbe, amelyek befolyásolhatják a változók eloszlását.

Cox (1992), a statisztikában használatos oksági elképzelésekről beszélve, az intervenciók kísérletek¹⁰ mögötti oksági modell kapcsán, éppen e modell egy fontos korlátjára mutat rá: hogy hiányzik az adatok mögötti folyamatról alkotott fogalom, a „megértése annak, hogy mélyebben mi rejlik az elemzett adatok mögött” (Cox 1992: 297). Goldthorpe szerint ez a

---

8 Korábban rámutattam arra (Gárdos 2007a), hogyan következett az egyik kutatásvezető három kérdésre adott válaszból („Hogyan látja a cigányok és nem cigányok viszonyát?”, „Tart-e Ön attól, hogy Magyarországon éhség-lázadás tör ki a cigányok körében?”, illetve „És el tudja-e képzelni, hogy a magyarországi cigányok egyszer csak mozgolódni, szervezkedni kezdenek hátrányos megkülönböztetések [sic] miatt?”) a megkérdezettek cigányokhoz fűződő személyes attitűdjére. Úgy tűnik, abból, hogy valaki esélyt lát arra, hogy konfliktus robbanhat ki, vagy rossznak látja a cigányok és a nem cigányok viszonyát, arra következtetnek a kutatók, hogy a megkérdezettek rossz viszonyt *akarnak*, illetve legszívesebben konfliktust *generálnának*.

9 Pl. azt, hogy a népesség egy bizonyos arányának nem sikerül letennie a jogosítványhoz szükséges vizsgákat, lehet magyarázni az iskolázottsággal, az intelligenciával, a tanulási idővel stb. De nem értjük meg ezáltal, hogy a lakosságnak miért szerzi meg egy bizonyos százaléka a jogosítványt, és miért nem több vagy kevesebb. Lieberson ezt pl. az autóvezetés és az autótársítás fontos gazdasági szerepével magyarázza, amely szabályozza, hogy ne legyen túl kevés autóvezető a társadalomban.

10 Ennek a modellnek az egyik alkalmazási területe a gyógyszerkísérletek, amikor is egy homogén csoport tagjait véletlenszerűen osztják be egy kezelt és egy nem kezelt csoportba.

megállapítás a robusztus függőség oksági modelljére is illik (Goldthorpe 2001: 8), amely modellt az általam elemzett szöveg is – bár nem mondja ki – használja. Goldthorpe (2001: 9) a statisztikai elemzés után maradó „fekete dobozról” beszél, amit egy olyan oksági elemzés tudna megvilágítani, amely egy *generatív folyamat* leírása volna.

Ha most egy pillantást vetünk arra, hogy mi az a formális struktúra, amelyben survey adatokat tartalmazó cikkeket szoktak írni a nemzetközi tudományos porondon, a következőket állapíthatjuk meg. A bevezetés után következik egy elméleti és tudománytörténeti háttérről szóló fejezet, utána a módszerek következnek, majd az eredmények bemutatása és egy diszkusszió. Sokszor a módszerek előtt egy hipotéziseket felvonultató rész is közbekelelődik (Holmes 2013: 198).

Az elemzett kutatás adatait bemutató cikkben ezek a társadalomtudományos szövegek ilyen formában nincsenek meg; a szövegben együtt jelenik meg, különösebb elkülönülés nélkül hipotézis, empirikus adatok, illetve korrelációk bemutatása s adatok értelmezése akár egy bekezdésen vagy mondaton belül is. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy nem egy normatív állítást fogalmazok meg a cikk felépítése kapcsán, hanem arra szeretnék itt rámutatni, hogy a formai összefolyás együtt jár a tartalmival; továbbá az ilyesfajta összefolyás nem csak a szöveg struktúráját s tartalmát jellemzi, hanem a teljes kutatási folyamatot is. Ki kell emelnem: a kortárs kvantitatív szociológiai szövegek általában ódzkodnak attól, hogy egyértelmű oksági hipotéziseket verifikáljanak vagy falszifikáljanak. Nincs ez máshogy az elemzett kutatási beszámolóval sem. Viszont *mégis* oksági magyarázatokkal operálnak a szerzők, de kevésbé láthatóan, látenszen.

Nem látunk explicit hipotézist vagy hipotéziseket a szövegben. A felvonultatott magyarázatok esetében, amelyek az empirikus adatokat hivatottak értelmezni, nem találunk a szövegben teszteket vagy alátámasztást korábbi kutatásokból származó eredményekkel (amelyek mint szabályok működhetnének egy induktív vagy deduktív magyarázati sémában). Előzetesen lefektetett hipotézisek verifikálására vagy falszifikálására sem igazán látunk kísérletet.¹¹ Noha elvileg lehetnének egymástól eltérő hipotézisek a szövegben, és találkozunk megfigyelések szekvenciáival is (a survey eljárást nyugodt szívvel nevezhetjük ennek), nemigen tudunk meg semmit arról, hogy a kapott adatok melyik hipotézist támasztják alá *egy másik lehetséges hipotézissel* szemben. Nem tudjuk, hogy az eredményeink milyen erősek, mi az adatok elvárt információtartalma. Tehát nem tudni, hogy az adatok mennyire erősen támaszthatnak alá egy (akár ki nem mondott) hipotézist. Fontos nyomatékosítani, hogy ez a fajta érvelés se nem ritka, se nem kizárólag a magyarországi szociológiára jellemző: Jasper és Young (2007: 291–292) a társadalmi mozgalmakkal kapcsolatos három fő téziszről szóló irodalom retorikai módszereit kutatva szintén rámutat arra, hogy az állítások sokszor nem falszifikálható, sőt általában egyáltalán nem is tesztelhető formában jelennek meg a cikkeken.

Az általam szintetizált tézisek eredete, amelyek a mondandó magyarázó hátterét alkotják, nem feltárt. A magyarázat, úgy tűnik, inkább a vizsgálatban *nem* szereplő tézisek, magyarázatkísérletek felsorakoztatása; az általam szintetizált négy tézist, amelyek, ki nem mondva, magyarázatként szolgálnak, fent felsoroltam. A kutatók ad hoc jelleggel vonnak be bizonyos jelenségeket az adatok magyarázatául, amikor egy számukra meglepő összefüggésre bukkannak. Ilyenkor nem az előzetes elvárásuk megkérdőjelezése vagy falszifikálása a következő érvelési lépcsőfok a szövegben, hanem ad hoc magyarázatokat kapunk az ada-

---

¹¹ Goldthorpe (2001: 10) egyébként a szociológiai gyakorlatban a verifikacionista megközelítést látja erősnek.

tok értelmezése érdekében. Ezen gyakorlat is tipikus a kortárs szociológiában; Goldthorpe (2001) megállapítja, hogy a változószociológiára alapozó társadalomtudományos módszertan nem tud megalapozott oksági következtetéseket kitermelni. Ennek a hiányosságnak az orvoslására azt javasolja (Goldthorpe 2001: 13), hogy az okot és az okozatot jelölő változók között feltételezett generatív folyamat, illetve mechanizmus leírásából az azokat tesztelhető hipotéziseket dolgozzanak ki.¹² Goldthorpe (2001: 4) széles körű szakirodalomra hivatkozva azt javasolja, hogy a narratívák ne ad hoc módon lépjenek be a társadalomtudományos magyarázó szövegbe, hanem a társadalmi cselekvés egy megalapozott elméletének keretében. Rogosa (1987: 185) azt mondja, hogy tudományos konklúziókat oksági modellekből nem lehet levonni. Szerinte a kutatók az adatokat sokszor az épp elérhető statisztikai módszerekkel dolgozzák fel, és nem statisztikai modelleket építenek arról, hogy mi vezetett az adataik létrejöttéhez. Tehát nem a mechanizmusokat szeretnék statisztikailag megmagyarázni.

Az általam elemzett kutatásban használt, mechanizmusokra hivatkozó magyarázat ad hoc fajta magyarázat, ahol nem igazán válik érthetővé, hogy miként kapcsolódik a magyarázat az empirikus adatokhoz (Hedström és Ylikoski 2010: 64; Porpora 2007); hiszen látható, hogy az idézetekben a magyarázatok és az empirikus adatok közötti kapcsolat nem feltárt. A szerzők hivatkoznak állítólag már korábban verifikált (vagy általánosan elfogadott) tudáselemekre, amelyek eredete viszont nem tiszta. A kutatók néhány mögöttes okra próbálnak sok jelenséget redukálni;¹³ viszont anélkül, hogy a rogosai értelemben statisztikai módszerekkel magyaráznák az adatokat. Nem céljuk verifikálni avagy falszifikálni a magyarázatot. A popperi tudományelmélet (Popper 1997) egyik fő alaptétele, hogy a tudományban végleges verifikálásra nincs mód, mert tudományos elméleteket biztosan csak falszifikálni lehet. Philip Gorski (1968: 2) az átfogó társadalomtudományos elméletek kapcsán rámutat arra, hogy a szociológusok elvileg elköteleződnek a falszifikáció mellett, de valójában egyetlen elméletet sem falszifikáltak.

Az ad hoc magyarázatokkal évtizedek óta foglalkozik a tudományelméleti szakirodalom; tehát látható, hogy az általam elemzett kutatás magyarázati struktúrája egy széles nemzetközi trendbe illeszkedik. Paul E. Meehl (1968) például az empirikus pszichológiai módszerek kapcsán fogalmaz meg kritikát. Egyfelől azt állítja, hogy az általánosan, a szociológiában is nagyon gyakran használt t-teszt nem alkalmas valódi hipotézistesztelésre; a t-teszt a nullhipotézis megcáfolását célozza meg, tehát azt, hogy nincs összefüggés két jelenség között. A társadalomtudományokban általában elvetik a nullhipotézist – más szóval általában szokott lenni statisztikai összefüggés, ha egy survey két változóját vizsgáljuk; de ez nem jelenti azt, hogy bizonyítékot vagy cáfolatot találtunk volna egy hipotézisre. Másfelől, és ez a kritika számunkra most relevánsabb, Meehl rámutat arra, hogy azokat a kísérleti eredményeket, amelyek nem az előzetes elvárásoknak megfelelően, tehát a hipotézis falszifikálódásával végződtek, ad hoc tézisekkel egészítenek ki. Ilyen ad hoc segédhipotézisekkel kutatási sorozatokat lehet létrehozni; az egyik kísérlet segédhipotézise válhat a következő kutatás közép-

---

12 Pl. ha a szülők elvált és az iskolai sikeresség közötti oksági viszonyt szeretnék kutatni, akkor Goldthorpe (2001: 13) szerint nem lehet az elvált és a nem elvált szülőjű gyerekek sikerességének különbségét korrelációs módszerekkel kutatni, mert nem lehet azt feltételezni, hogy az iskolai sikeresség meghatározóinak szempontjából véletlenszerűen oszlanak meg a gyerekek az elvált és a nem elvált családok között. Az elvált és az egy szülővel élő gyerekek sikerességét vagy az elvált és a félárva gyerekek sikerességét javasolja Goldthorpe összehasonlítani.

13 Ez az ún. unifikációs magyarázati stratégia (ld. pl. Kitcher 1989).

pontjává, amely kutatásban megjelennek újabb segédhipotézisek stb. Így olyan nomológiai hálózatban mozgunk, ahol nem kérdőjeleződik meg a hálózat egyetlen alapvető szála sem.

Burawoy (1990) úgy látja, hogy a tudományos kutatási programok egy mag, egy axiómahalmaz köré szerveződnek, melyet nem lehet megkérdőjelezni. Ugyanerre utal Lieberson is, aki szerint csak azokat a magyarázatokat választják a kutatók a sok lehetséges közül, amelyek valahogyan illeszkednek a korábbi kutatási eredményekhez, a mindennapi tapasztalatokhoz, vagy ismerősnek tűnnek. Lieberson szerint

ha találunk egy korrelációt a leginkább ismerős függő változók között, amely nem értelmezhető, akkor általában elutasítjuk ezeket az eredményeket vagy az elméleti implikációit. A kimagyarázás ezen tendenciája még úgy is jelen van, hogy a valószínűségi megközelítés miatt a kapcsolattól nem várnánk el, hogy minden eseményt megmagyarázzon. Ha viszont úgy tűnik, hogy ugyanaz a korreláció az ismerős eseményeket értelmesen megmagyarázza, akkor toleránsabbak leszünk [az elmélettel kapcsolatban] a kevésbé ismerős események megmagyarázásának sikertelensége esetén (Lieberson 1987: 178).

Burawoy és Lieberson idevágó munkái alapvetően Lakatos Imre (1970: 133) egy tudományos program kemény magjáról szóló elméletéhez illeszkednek. Egy program kemény magját, a központi elképzeléseit nem lehet megkérdőjelezni modus tollens¹⁴ következtetési sémával, hanem csak a magot körülvevő védőövet – amely segédhipotézisekből áll – lehet megpróbálni cáfolni. Ezt a védőövet szokták tudományos vizsgálat alá vetni, módosítani vagy teljesen lecserélni. A kemény mag viszont változatlan marad.

Egyik intellektuális előzménye ezeknek a munkáknak természetesen Quine, valamint Duhem munkássága. Duhem (1906) szerint nem az egyes különálló hipotéziseknek van szerepe a tudományos tesztelés során, hanem egy hipotéziscsokornak. Ha egy kísérlet nem az előrejelzéseknek megfelelő eredményt hoz, az azt jelenti, hogy az egész hipotéziscsokor közül egy vagy több hipotézis falszifikálódott. A kortárs kvantitatív társadalomtudományos gyakorlat elemzése szempontjából ez azért fontos, mert rámutat arra, hogy a tudomány konkrét művelésénél mindig egy egymással szervesen összefüggő elemekből álló elméleti keretből indulunk ki. Ezen elméleti keret bemutatására törekedtem mind ez ideig.

A vizsgált kutatás eredményeit taglaló tanulmány, mint az elemzett kutatók oly sok szövegének egyik fő mondanivalója – és egyben alapvető kiindulópontja –, hogy mennyire előítéletes a magyar társadalom. Ehhez a szerzők a kérdőív többértelmű, sokszor számukra értelmezhetetlen eredményeit azokkal a fogalmakkal, azokkal az ellentétpárokkal írják le, amelyek egyértelművé rendezik az adatok tömegét.

Sternwedel leírja, hogy a kauzális tudományos magyarázat egy kognitív rendezési folyamatnak az eredménye. A kognitív rendezési erőfeszítés háttérében az általam elemzett szövegekben nem találunk első látásra egy olyan meghatározott metodológiát, amely alapján szubszumálnak bizonyos megfigyeléseket, amelyeket aztán egy okkal magyaráznak.¹⁵ A me-

---

14 A modus tollens példája: Ha a kutya meglát egy betörőt, ugat. A kutya nem ugat. Tehát a kutya nem lát betörőt. A modus tollens esetében egy feltételes állítás utótagjának érvénytelenségéből indulunk ki, és ezáltal érvénytelenítjük az előtagot.

15 A felhasznált módszerek döntő többsége regresszió- vagy faktorelemzésen nyugszik. E cikk témája nem a regresszióelemzés kritikája, de talán érdemes megemlíteni pl. Abbottot (1988), aki rámutatott, hogy az egymással ellentétes hatású faktorok kiolthatják a másíknak a hatását, és ez az ilyen elemzési technikáknál rejtve marad.

tolológia a háttérből vehető csak ki, mint azon értelmezési keret, amely a kutatók számára mérvadó tudományos hagyományok által meghatározott.

A hálózat (annak elemei, más cselekvők, nem emberi cselekvők) és a cselekvő egymással kölcsönös és folyamatosan egymásra ható kapcsolatban állnak, korlátaikkal és lehetőségeikkel újra és újra létrehozzák, definiálják egymást (Latour és Woolgar 1979). Esetünkben az „előítéletes magyar társadalom” jött létre a kutatás eredményeit bemutató szövegben aktánsként. Ugyanaz a két változó (a gyerekszám csökkenése és a szakképzettség hiánya mint a szegénység oka) a folyamatosan módosuló hálózatokban legalább két-két különböző aktánsként van jelen. Különböző jelentéssel és jelentőséggel ruházzák fel őket, különböző érveléseket tesznek lehetővé, különböző entitások („előítéletes magyarok”, illetve „megértő romák”) létrehozásában kapnak szerepet. Ugyanez a fájtá előítéletes társadalom az, ami a magyarázati séma több lépcsőjeként is megjelenik – mint kiindulópont és mint kutatási eredmény is.

A kutatók a survey adatokat statisztikai módszerekkel elemzik, tehát mintát vesznek a populációból, és kiszámítják a korrelációk erősségét az adatokból. Viszont a változók együttjárását jellemző mérőszámok alig-alig szerepelnek a szövegben olyan mutatókként, melyek oksági érvelés alapjai lehetnének. Az eloszlásokról szóló kutatói hipotézisek, elvárások néha (akár impliciten) megjelennek a szövegben, de csak mint sejtések vagy utólagos meglepetések; tudományos módszerű tesztelésnek *nincsenek* alávetve. Az általam fent szintetizált, a szövegben a kutatók által használt tézisek eredetéről nem találunk részletesebb értekezést.

Összefoglalás

A szövegekben a magyarázat erejét a kutatók olyan okokból eredeztetik, amelyek nem a kutatás tárgyát képezik. Sokféle jelenséget (a mintában talált együttjárásokat) néhány magyarázati séma alá sorolnak be; az oksági kapcsolat azonban, amely a korrelációk mögött – nem szükségszerűen, de esetlegesen – rejtőzhet, nem okvetlenül egyértelmű, s nem is tematizálják a kutatók az írásukban. Nem csak arról van szó, amit az egyik kutatásvezető is hangsúlyozott egy beszélgetésünk alkalmával: hogy a számukra értelmezhetetlen összefüggéseket nem szerepeltetik az elemzésben (s ezzel a szociológiai munkamódszerrel egyáltalán nincsenek egyedül: Greiffenhagen 2012-es munkájában arra mutatott rá, hogy a kutatók kiválasztják a számukra plauzibilis modellt, noha más modellek is elképzelhetők az adataik alapján). Az ábrákban manifesztálódó összefüggések nem rendezhetők objektíven egy „értelmezhető” és egy „értelmezhetetlen” csoportba. Valójában az a kérdés – mint arra írásaimban (Gárdos 2007a, 2007b) próbáltam rámutatni –, hogy hogyan válhat egy ábra, egy statisztika, a kérdőív egy kérdésének értelmezése *a szöveg végső céljának szempontjából* értelmessé. Láttuk, hogy *ugyanaz az állítás mozgósítható két egymásnak ellentétes következtetés alátámasztására is* (Lieberson 1992: 12). Ilyen és más hasonló stratégiákkal elérhető, hogy a heterogén, egymásnak más kontextusban ellentmondó részek összeálljanak egy koherens érvelési stratégiává. Az elemzett kutatás esetében a roma mivolt a legfontosabb magyarázó változó a kutatók érvelése során.¹⁶ Arról a mechanizmusról azonban, amely más és más eloszlásokhoz vezet a

16 Terjedelmi korlátok miatt arra a fontos kérdésre most nem tudok kitérni, hogy a magyarázó változók nagyon nagy százaléka az elemzett szövegben kizárólag az etnicitás. Arról, hogy mennyire tud befolyásolni egy ok-okozati elemzést az, hogy milyen bontásban elemezzük az adatainkat, ld. a Simpson-paradoxonnal kapcsolatos irodalmat (pl. Németh és Simon 2011).

romáknál és a nem romáknál az elemezett magyarázandó változók esetében, a kutatók nem igazán szólnak, nem fogalmaznak meg sem hipotéziseket, sem modelleket a mechanizmus kapcsán (ahogyan ez a nemzetközi szociológiai gyakorlat során általánosan megfigyelhető, ld. Rogosa 1987). Az általam fent szintetizált négy tézis az, ami meghúzódik a romaság mint magyarázó változó mögött, és amik a kutatók explicite ki nem mondott elképzelései szerint megmagyarázzák a romaságnak mint független változónak az általuk elemezni kívánt függő változókra mért hatását. Ezzel a módszerrel bizonyos szempontból az előítélet-kutatás lakatosi kemény magjának mondhatjuk a fentebb általam kimutatott téziseket. Ezek a tézisek ugyanis nem megkérdőjelezhetők, hiszen a kutatás módszertana maga nem ad erre lehetőséget (Lakatos 1970: 135). Azzal, hogy az adatok, a változók, maguk a kérdőíves kérdések lehetséges értelmezési tere rendkívül tág, a kutatók könnyen tudják mobilizálni ezeket, hogy a megszokott, elismert, elvárt tudományos eredményekre jussanak. Abból a szempontból viszont nem hasonlítanak ezek a tézisek a lakatosi kemény magra, hogy a kutatók valójában nem igazán hivatkoznak egy magot képző szisztematikus kutatásokra vagy azok tudományos módszerekkel történő verifikálására, vizsgálatára. Abbott és Lieberon fent tárgyalt munkái rámutattak arra, hogy vannak olyan tényezők, amelyeket függő és független változókra alapozó társadalomtudományos elemzések során *nem* mérnek. Nevezhetjük ezeket pontosabban meg nem határozott kontextusnak, vagy erőnek, amelyek alapvetően határozzák meg a változók közötti összefüggéseket. Az általam szintetizált téziseket úgy is fel lehet fogni, hogy ezek a változók összefüggéseit mozgató kontextusokra, erőkre vonatkozó *kutatói feltételezések*.

Kitekintés

A mindennapos oksági tudásunk a tudományos hagyományok által átörökített elméleti világrépen alapszik (Kitcher 1989: 469). A tudományos hagyomány nemcsak egységes elméleteket ad át, hanem következtetési mintákat is. Azok a következtetések, amelyek megfelelnek ezeknek a mintáknak, inkább válnak magyarázati mintázatokká; a kutatók továbbá úgy gondolják, hogy beigazolódtott a konklúzióikban leírt jelenségekről, hogy objektíven függenek a premisszáikban leírt jelenségektől (Kitcher 1989: 436).

Írásom talán rávilágított néhány olyan normára, hagyományra, amely alapjaiban határozza meg azt, hogy miként formálódik egy kérdőív, vagy hogyan értelmeződnek, magyarázódnak adatok a kortárs, romákkal kapcsolatos magyarországi előítélet-kutatás egyikében. Érdekes és további kutatásokra érdemes az a téma, hogy a társadalomtudományos magyarázatok milyen módszerrel kerülnek be az ilyen jellegű tudományos szövegekbe. Kutatásom rávilágított arra, hogy az „empirikus adatokat” leírni hivatott szövegrészek és az „adatokat” magyarázó szövegrészek közötti viszony korántsem triviális. A „magyarázat” létrejötte a vizsgált kutatásban nem igazán bizonyult tudományosan kanonizálható folyamatnak.

Írásom keretei közé sajnos nem fért, hogy azt a tágabb kontextust megvizsgáljam, amelyben következtetési minták esetlegesen áthagyományozódhattak. Tehát nem szóltam arról a tudományos hagyományról, amelyben ezen előítélet-kutatás megszületett. Nem beszéltem a kutatók korábbi vagy későbbi munkáiról sem. Tehát – egyelőre – az Olvasó belátására bízom, hogy mennyiben általánosítható más, hasonló kutatásokra az, amit ebben a tanulmányban olvasott.

Hivatkozott irodalom

- Abbott, Andrew (1988): Transcending General Linear Reality. *Sociological Theory* 6(2): 169–186.
- Birch, David (1989): *Language, Literature, and Critical Practice. Ways of Analysing Text*. London: Routledge.
- Breiger, Ronald L. (2002): Writing (and Quantifying) Sociology. In uő *Writing and Revising the Disciplines*. Jonathan Monroe (szerk.). Ithaca, NY – London: Cornell University Press, 90–112.
- Burawoy, Michael (1990): Marxism as Science. *American Sociological Review* 55(6): 775–793.
- Conk, Margo A. (1981): Accuracy, Efficiency and Bias. The Interpretation of Women's Work in the U. S. Census of Occupations, 1890–1940. *Historical Methods. A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 14(2): 65–72.
- Duhem, Pierre Maurice Marie (1906): *La théorie physique. Son objet, et sa structure*. Paris: Chevalier – Rivière.
- Gárdos Judit (2007a): Egy kutatás képei. A Magyar Agora ábrái a televízióban. In *Deliberatív közvélemény-kutatás a magyarországi romák és nem romák viszonyáról*. Örkény Antal és Székelyi Mária (szerk.). Budapest: ELTE TÁTK, 307–322.
- Gárdos Judit (2007b): „...És nemzetközivé lesz”. A helyi tudás szerepe egy akciókutatás kérdőív-készítési folyamatában. In *Deliberatív közvélemény-kutatás a magyarországi romák és nem romák viszonyáról*. Örkény Antal és Székelyi Mária (szerk.). Budapest: ELTE TÁTK, 285–306.
- Gephart, Robert P. (1983): Multiple R., 'the Parametric Strategy' and Measurement Imprecision. *Sociological Perspectives* 26(4): 473–500.
- Gephart, Robert P. és R. S. Smith (2009): An Invitation to Ethnostatistics. *Revue sciences de gestion* (70): 85–102.
- Goldthorpe, John H (2001): Causation, Statistics and Sociology. *European Sociological Review* 17(1): 1–20.
- Gorski, Philip S. (2004): The Power of Deductivism. A Constructive Realist Model of Sociological Explanation. *Sociological Methodology* 34(1): 1–33. Interneten: <https://www3.nd.edu/~csmith22/Gorski%20Poverty%20of%20Deductivism.pdf>.
- Grant, Linda, Kathryn B. Ward és Xue Lan Rong (1987): Is There an Association Between Gender and Methods in Sociological Research? *American Sociological Review* 52(6): 856–862.
- Greiffenhagen, Christian, Michael Mair és Wes Sharrock (2012): From Methodology to Methodography. A Study of Qualitative and Quantitative Reasoning in Practice. *Methodological Innovations Online* 6(3): 93–107. Interneten: <http://mio.sagepub.com/content/6/3/93.full.pdf>.
- Hargens, Lowell L. (2000): Using the Literature. Reference Networks, Reference Contexts, and the Social Structure of Scholarship. *American Sociological Review* 65(6): 846–865.
- Hauser, Robert M. (1981): Hope for the Mobility Ratio. *Social Forces* 60(2): 572–584. Interneten: http://www.ssc.wisc.edu/wlsresearch/publications/files/public/Hauser_Hope.M.R.pdf.
- Hedström, Peter és Petri Ylikoski (2010): Causal Mechanisms in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology* 36: 49–67.
- Holmes, Richard (2013): Genre Analysis and the Social Sciences. An Investigation of the Structure of Research Article Discussion Sections in Three Disciplines. *e-reflection* 2(4): 189–213.
- Jasper, James M. és Michael P. Young (2007): The Rhetoric of Sociological Facts. *Sociological Forum* 22(3): 270–299.
- Kitcher, Philip (1989): Explanatory Unification and the Causal Structure of the World. In *Scientific Explanation*. (Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Volume XIII.). Philip Kitcher és Wesley C. Salmon (szerk.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 410–505. Interneten: http://mcps.umn.edu/assets/pdf/13_SciExplan.pdf.
- Lakatos Imre (1970): Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. In *Criticism and the Growth of Knowledge*. Lakatos Imre és Alan Musgrave (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 91–195.
- Latour, Bruno és Steve Woolgar (1986 [1979]): *Laboratory life*. Princeton: Princeton University Press.
- Leahey, Erin (2008): Methodological Memes and Mores. Toward a Sociology of Social Research. *Annual Review of Sociology* 34: 33–53.
- Lieberson, Stanley (1987): *Making it Count. The Improvement of Social Research and Theory*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Lieberson, Stanley (1997): Modeling Social Processes. Some Lessons from Sports. *Sociological Forum* 12(1): 11–35.
- Lynch, Michael (2013): Ontography. Investigating the Production of Things, Deflating Ontology. *Social Studies of Science* 43(3): 444–462.
- Mair, Michael, Christian Greiffenhagen és Wes Sharrock (2015): Statistical Practice. Putting Society on Display. *Theory, Culture & Society* (hivatalos publikálás előtti verzió). Interneten: <http://tcs.sagepub.com/content/early/2015/01/06/0263276414559058.full.pdf>.

- Meehl, Paul E. (1967): Theory-Testing in Psychology and Physics. A Methodological Paradox. *Philosophy of Science* 34(2): 103–115.
- Mihic, Sophia, Stephen G. Engelmann és Elizabeth Rose Wingrove (2005): Making Sense in and of Political Science. In *The Politics of Method in the Human Sciences. Positivism and its Epistemological Others*. George Steinmetz (szerk.). Durham, NC: Duke University Press, 470–495.
- Moody James (2004): The Structure of a Social Science Collaboration Network. Disciplinary Cohesion from 1963 to 1999. *American Sociological Review* 69(2): 213–238.
- Németh Renáta (2015): Oksági következtetés az empirikus szociológiai kutatásban. *Szociológiai Szemle* 25(2): 2–30.
- Németh Renáta és Simon Dávid (2011): *Társadalomstatisztika*. (Elektronikus Tananyag.) Interneten: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_21_Nemeth_Renata-Simon_David_Tarsadalomstatisztika_magyar_es_angol_nyelven/0010_2A_21_Nemeth_Renata-Simon_David_Tarsadalomstatisztika_magyar_es_angol_nyelven.pdf.
- Popper, Karl R. (1997): *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa.
- Porpora, Douglas (2007): Sociology's Causal Confusion. In *Revitalizing Causality. Realism about Causality in Philosophy and Social Science*. Ruth Groff (szerk.). New York: Routledge, 196–204.
- Rogosa, David (1987): Casual Models Do Not Support Scientific Conclusions. A Comment in Support of Freedman. *Journal of Educational Statistics* 12(2): 185–195.
- Sana, Mariano és Alexander A. Weinreb (2008): Insiders, Outsiders, and the Editing of Inconsistent Survey Data. *Sociological Methods and Research* 36(4): 515–541.

Citizen science – új módszertan?

Tavaly látott napvilágot a magyarországi kutyaetológia történetét és működését leíró elemzés, *A kutyaetológia kulisszatitkai*, mely doktori disszertációm anyagából nőtte ki magát. Tudományszociológusként a kulturális antropológia módszereivel figyeltem meg az ELTE Etológia Tanszéken dolgozó etológusok munkáját, amikor a kutyákat vizsgálják. Az érdekelt elsősorban, hogyan születik egy új tudományág és miként működik a tudomány. A viselkedéstudományt tehát szociológusként, azaz egy sajátos szemüvegen keresztül vizsgáltam. Könyvemben arról olvashatnak, hogyan dolgoznak az etológusok, amikor a kutyát vizsgálják. Megfigyelésem tárgya nem a kutya, hanem a kutyákat megfigyelő etológusok voltak. Az ELTE Etológia Tanszéke ma a tudományos mező élvonalába tartozik. A könyv segít megérteni, milyen rögzös utat kellett bejárniuk a kutatóknak, hogy létrehozassanak és világszínvonalra emelhessenek egy korábban nem létező tudományos területet, a kognitív kutyaetológiát, vagyis a kutyák gondolataival foglalkozó tudományágat.

A megfigyeléseket 2005 telén kezdtem. A tanszéken, ahol a kutatások zöme zajlik, három évet töltöttem el. Tíz évvel később, 2015-ben – amikor a Magyar Etológia Alapítvány létrejött, és felajánlották támogatásukat ahhoz, hogy a munka könyvként a szélesebb olvasóközönséghez eljuthasson – újra visszatértem a tanszékre egy rövid időre. Kíváncsi voltam, mennyiben változtak a dolgok az elmúlt évek során.

A legnagyobb meglepetést számomra egy új módszertani szemlélet megjelenése okozta, ami már-már megkérdőjelezni látszott a könyvemben leírt megfigyeléseim egész sorát. Az ún. *citizen science*, amit jobb híján „házi tudományként” fordítottam le, azt jelenti, hogy érdeklődő laikusokat biztatnak arra, hogy részt vegyenek a tudományos munkában. Az első kutatásokban csupán arra biztatták őket, hogy figyeljék meg lakókörnyezetük élővilágát, él-e ott, és ha igen, milyen számban egy-egy vizsgált faj. Az utóbbi időben viszont már arra is megkérlik az érdeklődő kívülállókat, hogy otthon maguk végezzenek el egy-egy kísérletet.

Ha a kutyaatulajdonosok megbízhatóan végzik az etológiai tesztek, ez új perspektívákat nyithat a kutatásban. Hiszen míg laboratóriumi körülmények között gyakran 20-30 állatot is nehéz találni, addig a házi tudomány résztvevői több száz vagy ezer kutyát tudnak lemérni a világ minden tájáról. Vajon mennyire megbízhatóak a laikus gazdák eredményei? Mennyiben fogja ez az új irányzat átalakítani az etológia módszertanát?

Klasszikus módszertani problémák az etológiai kutatásban

Amikor 2005-ben a tanszéken vizsgáldtam, számos módszertani problémát gyűjtöttem csokorba, melyekkel az etológusok nap mint nap szembesültek a kísérleteik során. A kísérleteket elvileg egy alaposan kidolgozott kísérleti forgatókönyv alapján végzik. A kísérletvezető mozdulatai standardizáltak, hiszen éppen akkor tekinthető kísérletnek egy kísérlet, ha minél kevesebb változóra kell odafigyelni, miközben minden egyéb körülményt a lehetőségekhez képest kontrollálni kell. De bármilyen szigorúan tartásuk is be a kísérleti protokollt, az interjúkból és tanszéki pletykákból mégis az derül ki, hogy *korántsem mindegy, ki végzi a kísérletet.*

Nem szerencsés például, ha a kutya gazdája és a kísérletet végző kutató ugyanaz a személy. A gazda és kutyája között esetenként olyan metakommunikációs jelzések, rítusok épülnek ki, amelyeknek a gazda többnyire nincs is tudatában, ám alapvetően befolyásolhatják a kísérleti eredményeket. Tanulságosak azok a kísérletek, amelyeket kézből nevelt kutyakölykökkel végeztek és a farkasok szelídíthetősége kapcsán végzett kísérletekhez kontrollként használtak. Ezeket a kutyákat születésük pillanatától kezdve a gazdáik nevelték, akik a nap huszonnégy órájában együtt voltak az állatokkal, ezért ezek az állatok jóval érzékenyebbek hagyományosan nevelt társaiknál. Sokkal inkább megértik az emberi kommunikációt, könnyebben átveszik, felismerik gazdáik hangulatváltozásait. Azt is megfigyelték, *hogy rendszerint ezek a kutyák viselkednek aszerint az adott kísérletben, ahogyan azt a kísérlet eltervezésénél, illetve a hipotézis megfogalmazásakor a kutatók feltételezték.* A többi kutya viszont általában rosszabbul teljesít, mert több időre van szüksége ahhoz, hogy megértse, mit is várnak el tőle. Ráadásul a kutyák minden kutatóval személyes kapcsolatba kerültek, hiszen többségük rendszerint az egész napját az egyetemen tölti gazdája mellett.

A kutatók véleménye szerint az ember nem csupán segítheti a kutyát egy feladat elvégzésében, de gátolhatja is. Az ún. „mutató” kísérletet (a kísérletvezető mutató gesztusát kell a kutyának megértenie, és aszerint választania a cserepek közül, melyek jutalomfalatot rejtenek) évek óta végzik az etológia tanszéken. Sokáig az egyik hallgató volt megbízva ezzel a feladattal, aki egy idő után azt tapasztalta, hogy az újabb kísérleti alanyok sokkal rosszabbul teljesítenek, mint a korábbiak. Amikor ezt elmesélte a témavezetőjének, az oktató első gondolata az volt, hogy biztosan a diáknak van a hiba, aki nyilvánvalóan már nagyon unja a feladatot, és ez hat ki valamiképpen a kutyákra. Új szakdolgozókat bíztak meg a feladattal, és úgy tűnik, a kutyák eredményei javulni kezdtek. Máskor viszont az új szakdolgozó inkább ront az eredményeken, hiszen nincs annyi tapasztalata, mint a régebb óta kutatónak.

Másrészt épp a *kutya és az ember közötti kommunikáció a buktatója egyes kísérleteknek.* Így például a kötődést vizsgáló kísérlet során merült fel az a probléma, hogy még az amúgy tapasztalt kutatók számára is nehézséget jelent a kísérleti protokoll pontos betartása. Kiinduló hipotézisük szerint a családban élő kutyák és gazdájuk kapcsolata több szempontból is analóg a gyermek kötődésével az anyjához, így azt egy gyermekpszichológiai teszttel vizsgálják (Topál 1998; Gács 2006). Ez az ún. idegenhelyzet-teszt (Ainsworth et al. 1978), amelynek során a kutya hét rövid ideig tartó szituáció során többször találkozik idegen személlyel, elválasztják a gazdájától, majd egyedül találja magát az idegen helyen, aztán újra találkozik a gazdájával, ill. az idegennel. A videóra rögzített kísérletek feldolgozásánál derült ki, hogy a kísérletvezetők, akik a tesztben a barátságos idegent alakítják, olyannyira ráhangolódnak arra, hogy a kutya figyelmét le kell kötniük, illetve, hogy kapcsolatot kell kialakítaniuk vele, hogy hiába írja elő a protokoll – miszerint a kísérletvezetőnek a kísérlet adott pontján öt másodpercig mozdulatlanul kell állnia, és csak utána kezdhet interakcióba a kutyával (feltéve, hogy a

kutya nem kezdeményezi az interakciót már korábban) –, gyakran nem sikerül ezt az öt másodpercet kivárni. Az elemzés során ezért lehetetlenné válik annak eldöntése, mit tett volna a kutya az eredeti protokoll szerint, pl. mennyi ideig „bánkódott” volna a gazdája után, amikor az elhagyta a szobát. Nem csupán a fegyelem lazulásával kapcsolatos problémáról van itt szó. Főként azért nem sikerül a forgatókönyv betartása, mert a kísérlet kommunikációs viszonyt követel meg, és a kutya nem teljesen egyértelmű jelzéseit a kísérletvezetőnek az adott pillanatban azonnal interpretálnia kell. Mivel azonban arra hangolódik rá, hogy, ha csak lehet, felvegye a kapcsolatot a kutyával, nincs türelme kivárni, miként is reagál pontosan az állat.

Külön tanulságos, hogy bár e problémákkal jobbra tisztában vannak a kutatók, azokról a cikkekből hallgatni szokás, már csak azért is, mert – főként kutatásaik kezdetén – gyakorta éri őket az „Okos Hans hatás” vádja. Okos Hans egy ló volt, Berlin egyik nevezetessége a huszadik század elején. Úgy tűnt, hogy remekül tud számolni, és egyszerű kérdésekre is képes válaszolni. Hans természetesen nem tudott beszélni, ehelyett a patájával dobantott, s a válasz a dobantások száma volt. Bár több vizsgálatot is elvégeztek a lóval, kezdetben senki nem értette, még a gazdája sem, hogyan képes az állat ilyen csodálatos teljesítményre. Végül Oscar Pfungst fejtette meg az ügyet. Kiderült, hogy a ló elsősorban a gazdája reakcióit nézte, ám később képessé vált arra is, hogy ezt idegen emberekkel is megtegye. A kérdéseket egy táblára írták fel, majd ezt követően a ló óvatosan elkezdett dobolni a patájával, s amikor ahhoz a számhoz érkezett, amely a helyes megoldás volt, az emberek testtartása alig észrevehetően megváltozott: felemelték a fejüket, várakozóan a lóra néztek stb. Ezeket az apró jelzéseket észlelte a ló, s hagyta abba a dobolást. Ha a szemét eltakarták, képtelen volt a feladatok megoldására. Okos Hansnak azokat a jelzéseket kellett megtanulnia, amelyek megmutatták számára, hogy most kell abbahagynia a dobolást. A ló tehát valóban rendkívül „okos” volt, de nem abban az értelemben, hogy remekül számolt, hanem hogy remekül érzékelte az emberek önkéntelenül felvett testtartásait, jelzéseit. Az esetre az etológusok gyakran hivatkoznak az állat és az ember közötti kommunikáció vizsgálatokor.

Az ELTE kutatóit rendszerint kétféle támadás éri, ennek megfelelően kísérleteik során két szempontot igyekeznek szem előtt tartani: 1. elkerülni az „Okos Hans hibát”; 2. elkerülni a pavlovi hibát. Vagyis tisztában kell lenni azzal, hogy mely eredményeket értek el klasszikus vagy operáns kondicionálással, és mi tudható be valóban a kutya önálló kommunikációs tevékenységének.

A kutatóknak azt is figyelembe kellett venniük, hogy a kutya teljesen másként érzékeli a körülötte lévő tárgyakat és színeket, mint mi. Kedvelt kutyasport az *agility*, amelynek során a gazda a kutyát egy akadálypályán vezeti végig, a kutyának hol egy hintán kell áthaladnia, hol egy alagútban kúsznia, hol akadályokat átugrania, mindezt időre. Az Etológia Tanszék munkatársai a Top Mancs Kutyaiskolával ápolnak szorosabb kapcsolatot, ahol az agility pályán az eszközök vörös és sárga színűek. A kutatók elbeszélése szerint az egyik kutya évek óta kitűnően teljesített a pályán, így beneveztek egy másik helyszínen tartott versenyre. A versenypálya akadályait azonban szürkére és kékre festették. A kutyának szemmel láthatóan fogalma sem volt arról, mit kezdjen az akadályokkal. *Vagyis egy olyan, számunkra semmiféle jelentőséggel nem bíró dolog, mint az akadályok színe, képes volt a kutyát teljesen összezavarni, noha az akadályok formája szabvány szerint pontosan megegyezett azokkal, amelyekkel a Top Mancs iskolában remekül megbirkózott.*¹

¹ A kutyák szemében, a legtöbb emlőshöz hasonlóan, csupán kettő fényérzékelő csapocská található, szemben az emberi szemmel, ahol 3. Emiatt a kutyák nem tudják egymástól megkülönböztetni a zöld, a piros és a sárga színeket. Számukra a világ főként sárga, kék és szürke színű. Lásd pl. <https://dog-vision.com/#Color>.

A kísérletvezetőt a kutyakiképzésben szerzett jártassága is segítheti abban, hogy rávegye a kutyát a feladat végrehajtására. Ez a jártasság azonban olykor épp a kísérlet kárára válik. Ha valamire meg akarjuk tanítani a kutyát, igyekeznünk kell mindig megdicsérni, ha valamit jól csinált. A legjobb, ha azonnal dicséretet kap, még a mozdulat közben, hogy számára is világgossá váljon, pontosan mi az, amiért dicsérjük. Ebben segít egy újabban egyre népszerűbbé váló kiképzési módszer, a klikkertréning, melynek során egy apró dobozt (klikkert) tart a kiképző a kezében, ami, ha a rajta lévő gombot megnyomják, kattanó hangot ad. A klikker azért jó találmány, mert sokkal könnyebb vele azonnal reagálni a kutya viselkedésére. A kutya könnyen megtanulja, hogy a klikker hangja után jutalom jön majd, a kiképzőnek van ideje a jutalomfalatot előkészíteni, a kutyát dicsérni, stb. A kutya a klikker hangját köti majd a saját viselkedési eleméhez, így saját felkínált viselkedési elemeiből építkezve egészen sokféle mozdulatsorra könnyedén rávezethetővé válik. A fent említett tesztben a kísérletvezető a kutyáknak a klikkertréningben használatos „próbálkozz!” vezényszóval szurkolt, amit némelyik kutya azonnal a klikkertréninghez is asszociált, és ahelyett, hogy a doboz nyitásával foglalkozott volna, mindenféle egyéb viselkedési elemet kezdett felkínálni, például bukfenchezett, forgott, a lábát emelgette stb. Ami egy „kezdő” kutya számára pozitív megerősítésként hatott a kísérlet folytatásához, egy jól képzett kutyát épp ellenkezőleg befolyásolt.

A kísérletek megismételhetlenségére Harry Collins (1985) hívta fel a figyelmet a tudományszociológiai irodalomban. A sikeres kísérletek sokféle folyamaton és kompetencián alapulnak. Minden egyes lépés támadható, megkérdőjelezhető. Mivel a tudományos tevékenységet nem lehet olyan instrukciók egyszerű algoritmusává redukálni, amelyek azután könnyen követhetők, mert a kísérlet mindig hallgatólagos tudást is tartalmaz, az egyetlen kritériuma annak, hogy megtudjuk: egy adott kísérletet tökéletesen hajtottak-e végre, az, hogy „jó eredmények” mutatkoztak meg általa. Ám ha az eredmények ellentmondások, akkor a kísérletező kompetenciáját az eredményeket illető vélekedések határozzák meg. Azok, akik egy ellentétes jelenségben hisznek, a kísérleteket bírálni fogják, azt állítva, hogy azokat rosszul hajtották végre. Akik viszont nem hisznek egy adott jelenségben, azok azt a csoportot fogják inkompetenciával vádolni, amelyik azt állítja, hogy a jelenséget kimutatta.

A hallgatólagos tudás fontosságára a fenti példa is rávilágít. A protokollban sehol nem szerepel, hogy a kutyát milyen módon kell biztatni. De ha még a biztatás szavait szó szerint előre meg is adnák, akkor se lehetne előre szabályozni, hogy a kísérletek az érzelmi túlfűtöttség mely fokára jussanak el, hiszen nagyon sok múlik a kutyán, a gazdán és számos egyéb tényezőn – például azon, hogy hány fok van. Ha túl nagy a meleg, a kutyák kevésbé lelkesek, hamarabb kifáradnak. Ahogyan az is fajtafüggő, hogy mit jelent a „túl nagy” meleg.

Az ELTE etológusainak munkáját egy nagyon sajátos hallgatólagos tudás is befolyásolja. A tanszék kutatóinak egy része a Top Mancs kutyaiskolában is dolgozik kutyakiképzőként. A klikkertréning mellett egy sokkal alapvetőbb szokást is átvettek tőlük. Az iskolában egy jellegzetes hanghordozást honosítottak meg. Ha például azt szeretnék, hogy egy kutya odasiessen hozzájuk, magas, vidám, hadaró hangon hívják: „Gyere, gyere, gyere, gyere!”, miközben a tenyerükkel is szaporán tapsolnak. (Valószínűleg a kutya annak is engedelmeskedne, ha férfiasan, határozottan parancsolnának neki egyetlen szót erőteljesen kimondva: „Gyere!”) De általában is jellemző a magas hanghordozás. Bár szoktak tudományos adatokra hivatkozni, miszerint a kutyák érzékenyebbek ezekre a hangokra, mint a megfontoltabb, mélyebb hangokra, számunkra most nem a stílus mögött meghúzódó tudományos indo-

kok az érdekesek, hanem e stílus létezése, ami általánosan elterjedt, és megadja a kísérletek alaphangulatát. Mégis, valami olyasmi ez, ami soha nem derül ki a publikációk módszertani részéből, de még a belső használatra szánt kísérleti forgatókönyvekből sem.

Még a legegyszerűbb kísérletek esetében sem lehet tökéletesen megírni a protokollt. A már említett mutatók kísérletben a protokoll pontosan leírja a mutatói mozgást mi-kéntjét, hogy honnan indul a kéz, milyen szögben áll, mennyi ideig marad kint és hova kell visszahúzni. Egy parancsoló természetű kísérletvezető ettől függetlenül egészen más-hogy fog mutatót, mint egy szerény, félénk típus, noha mindketten minden szempontból megfelelnek az előírásoknak. Ezért kijelenthető, hogy lehetetlen tökéletes protokollt írni, csupán törekedni lehet a tökéletességre, és bízni abban, hogy elég robusztus a rendszer ah-hoz, hogy az esetlegességek ellenére megragadhatóvá váljon egy jelenség.

Mindazonáltal a rivális kutatócsoport eltérő eredményeit az etológusok is a legnagyobb módszertani szigorral szemlélik, és elsősorban módszertani alapon bírálják. Az ELTE eto-lógusai szerint a kutatót speciális szociokognitív képességei alapján választotta társul az em-ber, és az emberi kommunikációra való érzékenységet fejlesztették tovább a domesztikáció során. A rivális csoporthoz tartozó kutatók, Brian Hare és munkatársai (2002), egy tesztso-rozatban szocializált farkasokat és kutákat hasonlítottak össze abból a szempontból, hogy mennyire értik az ember különféle mutató gesztusait. A farkasok nem követték a jeleket, a kuták viszont jól elboldogultak mindegyik választásos helyzetben. A farkasok továbbá har-minc, a helyes választást táplálékkal jutalmazó próba alatt sem voltak képesek megtanulni, hogy az edény megérintése összefügg a táplálék helyével. Hare-ék ebből azt a következtetést vonták le, miszerint a kutya vadon élő őseiben, a farkasban nincsenek meg azok a különleges képességek, amikre az ELTE etológusai hivatkoznak. Az ELTE-s csoport szerint azonban a Hare által tesztelt farkasok egyáltalán nem voltak jól szocializálva. Azokat a kölyköket ugyan tíznapos koruktól emberek nevelték, de bármikor találkozhattak alomtársaikkal, és csupán öt hétig tartott az emberekhez szoktatás. Az Etológia Tanszék munkatársai viszont egy sokkal alaposabb szocializációnak vetették alá a farkaskölyköket. Minden kölyökről külön személy gondoskodott, napi 24 órán át négynapos kortól három hónapon keresztül. Ezek a farkasok sokkal jobban teljesítettek a különböző tesztekben, mint Hare farkasai. Nem csupán a közeli mutatót értették meg, de képesek voltak a távoli mutatót megtanulására is. „Sajnos egy nemrégiben végzett összehasonlító vizsgálatban, ami a kutya és a farkas között különbséget mutatott, nem kontrollálták az emberi szocializáció eltérő szintjeinek hatását, ezért potenciálisan félrevezető eredményekre jutottak” (Miklósi et al. 2003: 763). Más szóval Hare negatív eredményei a kutatók szerint elsősorban módszertani okokkal magyarázhatók.

Hare és csoportja egy másik kísérlettel is előrukkolt, melynek során szelídített rókákat is leteszteltek. Kiderült, hogy a rókák ugyanolyan jól értik az emberi mutatót, mint a ku-tyák. Ebből Hare azt a következtetést vonta le, hogy a kuták jó kommunikációs képességei csupán a szelídítés melléktermékei. Az Etológia Tanszék megint módszertani kritikát fogal-mazott meg: a rókákat mindig annak alapján választották ki az eredeti populációból, hogy a gondozó a kezét a kettőre tette. Amelyik róka nem félt, és megközelítette a kezét, azt továbbszaporították. Így 40 év alatt sikerült egy nagyon szelíd rókapolációt kitenyészteni. Ezeket mérte le Hare. Mivel a rókákat arra szelektálták, hogy az emberi kezét megközelítsék, nem meglepő, hogy ha ez az emberi kéz egy edényt fog, azt a rókák meg fogják közelíteni. Ez nem feltétlenül a rókák kommunikációs képességeit teszteli (Miklósi és Topál 2005).

A gazdák okozta gondok a hagyományos megközelítésben

Az etológus számára tudománya hagyományosan két fő vizsgálati lehetőséget kínál. Az első az állat viselkedésének természetes környezetben történő megfigyelése. A kutya kutatását hosszú időn keresztül mellőzték az etológiában, mert „mesterséges” élőlénynek tartották. A tanszék kutatói azonban arra a felismerésre jutottak, hogy a kutya számára az emberi környezet jelenti a természetes környezetet. A kutyának nem csupán akkor szoros a kapcsolata az emberekkel, amikor családi kedvencként a lakásban tartják, hanem akkor is, ha munkakutya vagy csak egyszerű házőrző. Ezért az etológusok úgy gondolják, hogy a kutya viselkedését csak a vele kapcsolatban álló emberek viselkedésével együtt lehet értékelni, így a gazdákat is bevonják a kísérletbe.

Olykor az is előfordul, hogy a gazdák úgy jelentkeznak a kísérletre, hogy már betanították a kutyát az adott feladatra. Egyszerű kondicionálással ugyanis nagyon sok mindent meg lehet tanítani. Csak így épp a kísérlet lényege veszik el, jelesül annak kiderítése, mennyire tudnak a kutyák „gondolkodni”. Az ilyen kutyák azután kimaradnak az értékelésből, de a kísérletvezetőnek akár egy egész napja is elmegy egy-egy ilyen utólag használhatatlannak értékelt kísérlettel. Ráadásul nem lehet leteremteni, elmarasztalni a kutya gazdáját, mert nagyon fontos, hogy mit ad majd tovább a kísérletről a többi gazdának.

A gazdák nélkülözhetetlen elemei a kutyakutatásnak, de egyúttal sokszor éppen ők nehezítik meg a kutatást. Részint azért, mert „fegyelmetlenek”. Habár a protokollban az etológusok részletesen leírják, mi a gazda feladata egy adott kísérletben, gyakran csak nehezen sikerül a gazdát rávenni, hogy valóban a protokollnak megfelelően viselkedjék. Például ne „súgjon” a kutyának. Ez olykor már csak azért is nehéz, mert lehet, hogy a gazda nem is veszi észre, hogy öntudatlan jelzéseivel befolyásolja az állatot. (Lásd „okos Hans hatás.”) Máskor szimpla fegyelmi problémáról van szó. Hiába kérik meg a gazdát, hogy lassan távolodjon, ne nézzen a kutyára, ne szóljon hozzá stb., egy részük nem bírja megállni, hátrafordul, beszél a kutyához, és más módokon is megszegi a protokollt. Egy kísérletben ezt úgy próbálták kivédeni, hogy a kutya jelenléte nélkül videóra vették a gazda viselkedését. A kísérletben a kutya úgy szerepel együtt a gazdájával, hogy a gazda csak a videofelvételen keresztül „kommunikál” a kutyával. Így biztosan kontrollálható a gazda viselkedése. A kérdés csupán az, hogy a kutya számára gazdaként jelenik-e meg a képernyőn látszó alak.

Egy másik kísérletben a kutatók azt kívánták elemezni, miként viselkedik a kutya egy konfliktust követően. A kísérlet során a kutya a szabadon hagyott ennivalót megeszi, majd ezt követően a gazda leszidja, amiért megette a falatot. Az egyik vezető kutatóban felmerült a kérdés, amikor a kísérletről először hallott egy megbeszélésen:

V.: *„Nem értem, miért kell egyáltalán kaja a kísérletbe? Miért nem szidja csak simán le a kutyát a gazda?”*

K.: *„Mert nem lehetett rávenni a gazdákat, hogy ok nélkül leszidják a kutyákat. A gazdáknak van igazságérzetük!”*

A viselkedésökölógus-csoport vezetője viszont a protokoll egységesítését kérte számon, és arra volt kíváncsi, hogy ugyanazokkal a szavakkal szidják-e le a kutyákat a gazdák. Azt javasolta, hogy a kutatók előre írják fel egy papírra, mit kell a gazdának mondania. Ez a megjegyzés egy eddigiekkel ellentétes problémára világított rá. A gazdának nem írhatják elő, milyen szavakkal, hogyan szidja le a kutyát, mert a leszidás csak akkor lesz életszerű, ha a gazda a saját szavaival, a saját módján teszi. Csak ekkor fogja a kutya is „leszidásként értelmezni” a

helyzetet. Vagyis a gazdák szerepe a kutatásban paradoxonná válik: miközben a gazdától a protokoll pontos betartását várják el, egyúttal meg kell őrizniük természetes viselkedésüket, hogy a kutya számára ne vesszen el a természetes helyzet illúziója.

Habár kulcsfontosságú a kísérletek elvégzésében, a gazda milyenségéről már a kísérleti jegyzőkönyvbe sem kerül feljegyzés, a publikációkban pedig a gazdák egyáltalán nem szerepelnek. Ez azért is tanulságos, mert a kutatócsoport kiinduló hipotézise éppen arra vonatkozik, hogy a kutya természetes környezete az ember, az emberrel együtt alakult ki, gazdája nélkül nem tesztelhető, viselkedése csak az emberrel való viszonyában értelmezhető.

Citizen science

A fentebb felvillantott módszertani problémák megléte miatt igencsak meglepőnek tűnt az etológusok lelkesedése a citizen science iránt, miszerint a gazdákat kéri fel, hogy otthon maguk végezzék el a kísérleteket. Az első cikk 2015 szeptemberében jelent meg.² Kutya tulajdonosok a dognition.com weboldalon jelentkezhetek a kutatásra. A gazdák fele még fizetett is azért, hogy részt vehessen a tesztekben, vagyis nem csupán adatokkal támogatta a kutatást, hanem pénzzel is. Cserébe értékelést kapott kutyája teljesítményéről.

Minden jelentkező tíz kognitív tesztet hajtatott végre a kutyájával. A gazdák a tesztek elvégzésének mikéntjéről részletes leírást kaptak, illetve videofelvételen is megtekinthették azokat, azután saját okostelefonjukkal, tabletjükkel vagy laptopjukkal nekik is meg kellett örökíteniük az eredményeket. A több mint 500 beérkezett adatot azután szakértők elemezték ki. Sokakat meglepett, hogy a laikusok is hasonló eredményeket kaptak a tesztekben, mint a laboratóriumi körülmények között dolgozó etológusok.

A citizen science előzményének azok a fizikai, matematikai és csillagászati kutatások tekinthetők, amelyekben az önkéntesek számítógépük számolási kapacitását ajánlották fel a tudósoknak. Ezekben az esetekben a laikusok csak passzív résztvevői voltak a kutatásoknak. A következő lépést az jelentette, amikor az érdeklődőket arra kérték/kérik fel, hogy lakóhelyük körzetében figyeljenek meg egy-egy állatot, számolják meg és jelentsék, hogy láttak-e egy bizonyos fajta mókust, lepkét vagy madarat. Ezen a szinten a jelentkezőktől már elvárnak némi aktivitást, de feltételezhető, hogy az eredményeket a megfigyelők aktivitása nem befolyásolja. Így fel lehet térképezni egy-egy faj földrajzi elhelyezkedését vagy pontosítani vándorlási szokásaikat. A citizen science harmadik fokozatában a laikusok már a kísérleteknek is aktív résztvevői.

Amíg a laikusok passzívan, csak a gépeik által vesznek részt a kutatásban, az valószínűleg nem vet fel különösebb módszertani problémát. Amikor azonban egy adott állat populációszámolásáról, megfigyeléséről van szó, már felmerülhet, hogy egy-egy tréfás kedvű gyerek hamis adatokat tölt fel. De talán feltételezhető, hogy ezek aránya olyan elenyésző, hogy nem befolyásolja jelentősen az eredményeket.

A fentebb említett etológiai kísérletek során láthattuk, hogy számos módszertani probléma merült fel. Vajon a citizen science ezeket mind sutba dobja? Már nem fontos annyira, hogy az, aki végzi a kísérletet, mennyire képzett az adott szakterületen? Mennyire sajátított

---

² Citizen Science as a New Tool in Dog Cognition, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0135176>.

ta el a kísérleti protokollt? Milyen színű/formájú eszközökkel rendeztük be a szobát mint kvázilabort? A gazdák szeretnék, ha a kutyájuk „jól teljesítene” a tesztekben. Ha nincs jelen kísérletvezető, honnan tudható, hogy nem tanították-e meg a kutyát a feladatra, és csak a 100. próbálkozástól vették videóra az eseményeket? Mivel a megjelent cikkben a szerzők úgy látták, hogy a gazdák eredményei nagyjából megegyeznek a saját eredményeikkel, ez már elegendő arra, hogy verifikálja a gazdák eredményeit?

A laikusok részvételére a tudománytörténetben korábban is volt már próbálkozás. Collins és Pinch jegyezték le egy esettanulmányt (1993: 1–25) James McConell memóriakutatásáról. A kutató laposférgeket stimulált különféle ingerekkel, például enyhe áramütést adott, miközben fényt is felvillantott. A férgek egy idő után „megtanulták”, hogy a fény és az áram együtt jár, így pusztán a fény felvillanása is kiváltotta belőlük az összerándulást. Később a tréningezett laposférgeket megetette nem tanult társaikkal, és azt tapasztalta, hogy a tréningezett állatot evő férgek másfélszer érzékenyebbekké váltak az ingerre naiv társaiknál. Az, hogy a memóriát ily módon át lehetne vinni egyik lényből a másikba, hatalmas vitát robbantott ki a tudóstársadalomban. A vitát elemző esettanulmányban felsorakozó érvek közül jelen kontextusban kettő különösen érdekes lehet. McConell nem volt szokványos tudós, némiképp cinikusan tekintett a tudományra. 1959-ben megalapította a *The Worm Runner's Digest* című folyóiratot, ami nem csupán tudományos eredményeket közölt, hanem karikatúrákat és tudományparódiákat is. Ráadásul középiskolásokat is arra buzdított, hogy hasonló kísérleteket végezzenek férgekkel, majd az eredményeiket is leköszölte a lap.

Nos, Pinch kiemeli, hogy nem volt szerencsés középiskolásokkal megisméltetni a kísérleteket, mert ettől azok súlytalanná váltak. Ráadásul nehezen lehetett elkülöníteni a lapban megjelenő tudományosan megalapozott kísérleteket az inkompetens diákok által végzettektől. Vagyis, ha valaki azt akarja, hogy komolyan vegyék – vontá le a következtetést az esettanulmány írója –, nem szerencsés az eredményeket egy vicces hírlevélben publikálni. 1967-ben aztán a folyóirat kettévált. Az egyik felét átnevezték a jóval komolyabb hangzású *The Journal of Biological Psychology*-ra, ám a vele egybekötött másik rész megőrizte eredeti címét, és ezt a felet visszafelé kellett olvasni. Vagyis a lapnak két címdala volt, mint ha két külön lapot egymás háta mögött összefűztek volna. És habár a lap első fele éppúgy referált cikkeket jelentetett meg, mint más, „rendes” tudományos folyóiratok, mégis, az itt megjelenő cikkeket a tudományos közösség továbbra sem vette komolyan. A tudományos tények elfogadtatásánál ugyanis nagyon fontos, hogy az illető *miként* prezentálja eredményeit. (Persze a memóriaátviteli kísérletek egyéb, „tudományosabb” okok miatt zárultak le, ám ez témánk szempontjából lényegtelen.) Vagyis az esettanulmány egyik tanulsága éppen az volt, hogy a laikusok bevonása a tudományos munkába komolytalanná teheti az eredményeket.

Miért lehet jó mégis a citizen science?

A „citizen science” új terminus, de egy meglehetősen régi gyakorlat sejlik fel mögötte. Hiszen a 20. század előtt a tudománnyal előszeretettel foglalkoztak amatőr úriemberek, például Sir Isaac Newton, Benjamin Franklin vagy Charles Darwin. Csupán a huszadik század közepére került a tudomány egyetemek és kormányok által alkalmazott kutatók kezébe. De az 1970-es években ez a gyakorlat is megkérdőjeleződött, amikor például Paul Feyerabend (1978) a tudomány demokratizálódásának szükségességéről beszélt, vagy a biokémikus Er-

win Chargaff (1978) a természetszerető amatőrök visszatérését támogatta, mert a hatalom és a bürokrácia eltorzíthatja a tudományos kutatások irányát, célját és olykor eredményét is. A lelkes amatőröket valóban a megismerés vágya hajtja, nem köti őket a tudományos társadalom megannyi elvárása és normája. Így elképzelhető, hogy friss szemmel valóban fontos meglátásokra, felfedezésekre bukkannak.

Ráadásul a citizen science nem azt jelenti, hogy mindenki megy a saját feje után. A kísérleteket itt is a képzett kutatók találják ki, és az adatokat is ők dolgozzák fel. Ha egy kísérleti forgatókönyvet laikusok számára kell megírni, még nagyobb odafigyelést, alaposabb leírást eredményezhet, hisz tudatában kell lenniük az összes hallgatólagos tudásnak, ami befolyásolhatja a kísérletek menetét, és ezeket is nyíltan, egyértelműen meg kell fogalmazniuk.

Az infokommunikációs eszközök elterjedése, azaz a beérkezett videók elemzése segíthet kiszűrni a hibás, rosszul végrehajtott kísérletek eredményeit, így azok nem torzítják az eredményeket.

Az új módszer költséghatékony. Az etológusok a citizen science segítségével olyan kérdésekre is választ kaphatnak, amit laboratóriumi körülmények között képtelenség volna elérni, például a megvizsgálható egyedek jóval kisebb száma miatt. Nyilvánvalóan könnyebb és megbízhatóbb 500 egyed vizsgálata alapján statisztikai következtetéseket levonni, mint ha csupán 20-30 kutyát vizsgálnak meg, amelyek közül tíz a sajátjuk. Így biztonsággal kijelenthetjük, hogy ha az etológusok megfelelő körültekintéssel használják a kutatás eme régi-új módszerét, az biztosan a tudományuk javát szolgálja majd. Ráadásul könnyebb pénzügyi támogatást is szerezni, hiszen a részt vevő laikusok fele még fizetni is hajlandó volt azért, hogy részese lehessen a munkának, igaz, cserébe a saját kutyájáról kapott egy elemzést.

Az új módszer további haszna, hogy a diákok körében népszerűsíti a tudományt, megismerteti velük a tudományos módszereket, felkészíti őket az önálló tudományos gondolkodásra, kedvet csinál a tudományhoz, hisz végre nem az osztályterem falain belül, kötött órakeretben kell dolgozniuk, hanem szabadidejükben, lelkesedéstől vezérelve végezhetik el a munkát.

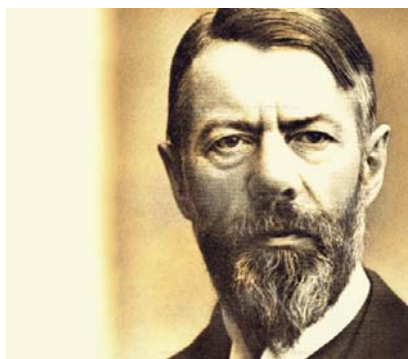
A tudományos munka révén az emberek átérezhetik, hogy miért fontos, amit csinálnak, jobban megérthetik a világunkat, miáltal nagyobb lesz a tudatosságuk, nő a társadalmi érzékenységük, felelősségvállalásuk, ami hosszú távon talán egy jobb világot is eredményezhet.

Hivatkozott irodalom

- Ainsworth, Mary D. Salter, Mary C. Blehar, Everett Waters és Sally N. Wall (1978): *Patterns of Attachment. A Psychological Study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ.: Erlbaum.
- Chargaff, Erwin (1978): *Heracleian Fire. Sketches from a Life Before Nature*. New York: Rockefeller University Press.
- Collins, Harry M. (1985): *Changing Order. Replication and Induction in Scientific Practice*. London Beverly Hills: Sage.
- Collins, Harry és Trevor Pinch (1993): *The Golem. What Everyone Should Know about Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Feyerabend, Paul (1978): *Science in a Fee Society*. London: New Left Books. (Magyarul részlet: Tudomány egy szabad társadalomban. In *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Laki János [szerk.]. Budapest: Osiris, 1998, 137–169.)
- Gácsai Márta (2006): A kutya mint az emberi kötődési viselkedés modellje? Egy sajátos interspecifikus kapcsolat: kötődés a gazdához. *Magyar Tudomány* 167(2): 141–150. Interneten: <http://www.matud.iif.hu/06feb/04.html>.
- Hare, Brian, Michelle Brown, Christina Williamson és Michael Tomasello (2002): The Domestication of Cognition in Dogs. *Science* 298(november): 1634–1636.

- Miklósi Ádám, Kubinyi Enikő, Topál József, Gácsi Márta, Virányi Zsófia és Csányi Vilmos (2003): A Simple Reason for a Big Difference. Wolves Do Not Look Back at Humans but Dogs Do. *Current Biology* 13(9): 763–766.
- Miklósi Ádám és Topál József (2005): Is There a Simple Recipe for How to Make Friends? Commentary. *Trends in Cognitive Sciences* 9(10): 463–464.
- Mund Katalin (2015): *A kutyaetológia kulisszatitkai*. Budapest: Metropolis Media Kiadó – Magyar Etológia Alapítvány.
- Topál József, Miklósi Ádám, Dóka Antal és Csányi Vilmos (1998): Attachment Behavior in Dogs (*Canis Familiaris*). A New Application of Ainsworth's (1969) Strange Situation Test. *Journal of Comparative Psychology* (112): 219–229.

Kelet-Európával foglalkozó kutatások az Egyesült Államokban

Szelényi Iván

A Kelet-Európával foglalkozó kutatások virágzása és hanyatlása az Egyesült Államokban¹

Az 1970-es évek közepétől lényeges változás következett be az Egyesült Államokban a Kelet-Európával foglalkozó kutatások jellegében. A hidegháború klasszikus korszakában a régió szakértői jórészt a régióból emigrált kutatók voltak, akik ismerték a nyelveket és sok terepismerettel is rendelkeztek. A kutatások fontos forrása a régióból menekültekkel folytatott interjúk voltak, aminek nagy archívumát hozták létre a Harvardon és a Columbia Egyetemen. Társadalomtudományi terepmunkára az akkori szocialista országokban gyakorlatilag nem volt semmi lehetőség. A kutatásokat jórészt az amerikai külügyminisztérium és a CIA finanszírozta. Amint David E. Engerman a 2009-ben megjelent könyvében (*Know your enemy*) pontosan leírta, a kutatások fő célja az „ellenség megismerése” volt. Az információkra éhes adminisztráció és az azok gondos feldolgozására vállalkozó akadémiai kutatók között a harmónia teljes volt, s különösen a „sputnik-scare” után a Szovjetunióval, illetve kisebb mértékben a szatellitállamaival foglalkozó kutatásokra egyre több pénz is áldozott a Kongresszus. Az úgynevezett Title VI-ot (ami a régió tanulmányozására elkülönített alapokat jelentette) a kongresszus 1958-ben hagyta jóvá. A korszakot a kremlinológia, illetve a szovjetológia koraként jellemezhetjük.

Az 1970-es években többirányú változás következik be. (1) Egy új generáció jelentkezett a 60-as évek végétől, amelyet nem emigránsok vagy emigránsok gyerekei alkottak, hanem olyan személyek, akik számára a „létező szocializmusok” a baloldali nézeteik miatt – legalábbis eredetileg – érdekes kutatási terület volt. (2) Ezzel összefüggésben ezt az új generációt inkább elméleti kérdések foglalkoztatták. A világszisztem-elmélet, a marxizmus, a feminizmus érdekelte őket, s Kelet-Európa ideális terep volt ezeknek az elméleteknek a tesztelésére. (3) Elkezdett különválni a szovjetológia/kremlinológia és a Kelet-Európa-kutatás. A 70-es évek Romániája, majd a 80-as évek Magyarország és Lengyelországa érdekes reformkísérletek voltak, ráadásul ezekben az országokban még – bizonyos határok között – terepmunkát

¹ Elhangzott 2016. szeptember 6-án a Wesley János Lelkészképző Főiskolán a Magyar Szociológiai Társaság által rendezett konferencián, melynek témája a magyar szociológia helyzete volt.

is lehetett végezni. A Kelet-Európa- és Szovjetunió-kutatás különválásának fontos, szimbolikus aktusa volt, amikor az ACLS (American Council of Learned Societies) és a SSRC (Social Science Research Council) egy Közös Közép-Európa-kutató Bizottságot (Joint Committee) hozott létre már 1971-ben. Ez a bizottság indította útjára 1986-ban az *East European Politics and Societies* elnevezésű folyóiratot, amelynek a korai évfolyamai igen színvonalasak voltak, s azokat nemcsak a régióval foglalkozók olvasták. A bizottság 1996-ban megszűnt, az a régió pedig, ami korábban Kelet-Európa volt, most úgy tűnt, „csatlakozott Európához” a kilencvenes évektől, így akiket a posztkommunista régió sajátosságai érdekeltek, a „varieties of capitalism” (sokféle kapitalizmus) paradigmában találtak új otthon maguknak.

A Közös ACLS–SSRC Bizottság nagy szerepet játszott abban, hogy a régióval foglalkozó kutatásnak elméleti keretet adjon, s jelentősen javultak a kutatástámogatási alapok, amikor 1983-ban a kongresszus jóváhagyta az úgynevezett Title VIII-at, amely jelentős támogatást adott doktori és posztdoktori ösztöndíjakra, konferenciák szervezésére, terepmunka támogatására (2013-mal a Title VIII is megszűnt, de már előtte jó ideje sorvadozott). A 70-es évek román, majd a 70-es és 80-as évek lengyel és magyar reformfolyamatai intellektuálisan is izgalmasak voltak, vonzották intellektuálisan is a fiatal kutatókat és PhD-hallgatókat, akik közül sokan baloldali szimpatizánsok voltak, s éppenséggel a kelet-európai reformok vagy civil mozgalmak jelentették sokuk számára a reményt egy „emberarcú szocializmus” lehetőségére.

Az 1980-as években több éven keresztül tagja voltam az ACLS–SSRC Közös Bizottságának, melynek kitűnő tagjai voltak, s remek pályázatok közül kellett a legjobbakat kiválasztanunk. Számomra szellemi élmény volt ebben a munkában részt venni. Bizottságunk két kiemelkedő személyisége Ken Jowitt és Dan Chirot volt. Érdekes, mindketten Romániával kezdtek foglalkozni már az 1960-as években. Ken nagyszerű könyve *Revolutionary Breakthrough and National Development, the Case of Romania 1944–1965* címen 1971-ben jelent meg. Kent a legtöbb ebben az időszakban a régió iránt érdeklődő társadalomtudóssal ellentétben nem Marx, hanem Weber inspirálta, de a könyv lényeges hozzájárulása a nemzeti fejlődés elméletéhez, s Románia egyetemistaként (1970-ben védte meg disszertációját a Berkeley-n) azért kezdte érdekelni, mert az ország már Gheorghiu-Dej utolsó éveiben útközpályára került a Szovjetunióval és sajátos nemzeti utat próbált kialakítani. Ez persze különösen világossá az 1965-ben főtítkárrá választott Ceaușescu éveiben vált, aki Tito után kezdetben – Gomulkánál és Kádárnál is következetesebben – a legönállóbb – s a nyugati baloldal sok megfigyelője számára ígéretesnek mondható – függetlenségi törekvéseket mutatott. Figyelemre méltó, hogy Ken könyve 1944–1965-ről szól, az utolsó fejezete Ceaușescu első tikárságának az első öt évét mutatja be, akit meglehetősen elismeréssel „államférfinak” titulál. Amikor én Kennel a Közös Bizottságban együtt dolgoztam, már nem sok illúziója maradt a szocializmus reformálhatóságát illetően, de továbbra is kellő távolságot tartott Fukuyama „triumfalizmusával” szemben. A rendszerváltáskor mondta a tőle megszokott iróniával: most az a kérdés, Kelet-Európából mi lesz: civil vagy etnikai (ethnic) társadalom? Attól tartok, mondta, inkább az „etnikum” lesz fontosabb, mint a civil társadalom. És igaz lett! Ken Fukuyamával vitatkozó *New World Disorder* (1993) című könyvében a 90-es évek elején ezt gondosabban is kifejtette.

A Közös Bizottság számomra másik intellektuálisan meghatározó tagja – az egyébként nagyszerű történész Jan Gross mellett – Dan Chirot volt. Dan valamikor Immanuel Wallerstein tanítványa volt (1973-ban szerzett PhD-t a Columbia Egyetemen), s legkorábbi munkái még Afrikával foglalkoztak. Bár arról, hogy miként keveredett a „romániai kaland-

ba”, nem emlékszem, hogy nekem valaha mesélt volna, de oda alkalmasint valamelyes baloldali illúziókkal érkezett. A disszertációból írt könyve, amely 1976-ban jelent meg *Social Change in Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony* címmel, Weberrel fűszerezett wallersteiniánus beszámoló volt Havasalföld gazdaságtörténetéről, főként a 19. században. Dan később szakít a világrendszer-elmélettel, de 1980-as „Theory and Society” című tanulmányában még fontolgatja, hogy elképzelhető-e a szocializmusban egy korporatista úton megvalósuló fejlődés (ebben az időben ez népszerű menekülési út volt a szocializmus reformjában hívők számára, akik nem számoltak még a szocializmus összeomlásával). Amikor együtt dolgoztunk a Közös Bizottságában, Dan már nem hitt a szocializmus reformálhatóságában vagy bármiféle „harmadik útban”, de valamennyiünknel többet tudott a társadalmi változásról, s fontos szerepet játszott abban, hogy ösztöndíjasaink a nagy társadalmi változások perspektívájából közelítsenek Kelet-Európa kérdéseihöz.

De Ken és Dan mellett más Kelet-Európa-kutatók is foglalkoztak Romániával az 1970-es években tágabb elméleti perspektívából. Katherine Verdery és Gail Kligman 1977-ben szereztek PhD-t Romániával foglalkozó disszertációikkal, egyikük Stanfordban, másikuk Berkeley-ben. Mindketten antropológusnak indultak, s a romániai terepmunka-lehetőségek vonzották őket a régióba (Kligman eredetileg Bulgáriában szeretett volna terepmunkát végezni, de ott az lehetetlenné vált, ezzel szemben Romániában volt lehetősége terepmunkára). Kligman másfél évet töltött Marosvásárhelyen, s gondos antropológiai munkával (*The Wedding of the Dead*, 1988) dokumentálta házasság és temetés sajátos összekapcsolódását ebben az észak-erdélyi román közösségben. (A menyasszonyok a házasságkötéskor ebben a patrilineáris közösségben a vőlegény családjához költöznek, mintegy „meghalnak” a szüleik családja számára, s a hajadonon maradt halottakat úgy temetik el, mintha esküvőre vennék a még nőtlen férfiak.) Már ez a könyv is kitér empíria és elmélet, antropológia és szociológia szintézisében, de Kligman 1998-as következő könyve, a *The Politics of Duplicity*, a kései Ceaușescu-rezsim embertelen abortuszellenes politikájának gondos elemzését nyújtja.

Verdery különösen kiemelkedő társadalomtudós. Az 1988-ban megjelent *Transylvanian Villagers* az erdélyi román parasztság három évszázados történetéről számol be, s bár Katherine több alkalommal végezhetett terepmunkát Romániában, könyvében pedig a legösszintébben beszámol a kései Ceaușescu-korszak rémségeiről, csak akkor döbönt rá, hogy milyen szigorú ellenőrzés alatt dolgozott, s ki mindenki jelentett erdélyi tevékenységéről, amikor a Securitate róla szóló anyagaihoz hozzájutott. Erről számolt be *Secrets and Truths: Ethnography on the Archive of Romanian Secret Police* (2014) című könyvében. A romániai gyakorlatokon messze túlmutató könyvet írt 1999-ben a kelet-európai társadalmak azon furcsa rituáléjáról, hogy egykori „hőseiket” újratemetik: *The Political Lives of Dead Bodies* címmel, ami egyformán aktuális a prekommunista, a kommunista és a posztkommunista Magyarországra nézve (bár Nagy Frigyes nem régi berlini – s sokszoros – újratemetése után csodálkozhatunk, vajon nem általános közép-európai jelenségről van-e szó). Kligmannel közösen írt könyvük (*Peasants Under Siege: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*, megjelent 2011-ben) legjobb tudomásom szerint a legkiválóbb beszámoló a szocialista kollektivizálás történetéről, gazdagon dokumentálva levéltári anyagokkal és interjúkkal. Ez annál figyelemre méltóbb, mert Verdery a legmegsemmisítőbb kritikát írta a kommunizmus utáni dekollektivizációról (*Vanishing Hectare*, 2003). Ez a könyv azért is különösen érdekes, mert módszerében a dekollektivizáció Romániában és Magyarországon igencsak különböző módon történt (Romániában reprivatizáltak, míg Magyarországon

kárpótlási, illetve tulajdonosi részjegyekkel igyekeztek kárpótolni a kollektivizáció „áldozatait”), de az eredmény azonos: mindkét országban a fő nyertesek az egykori szövetkezet csúcsvezetői voltak, s mindkét országban a dekollektivizáció hatalmas károkat okozott a mezőgazdasági termelésben.

Romániába a 60-as évek közepétől a 70-es évekig a terephez való viszonylag könnyű hozzájutás, és a kései Gheorghiu-Dej-, illetve a korai Ceaușescu-reformok vonzották a tehetséges fiatal amerikai társadalomkutatókat. Mire a rendszer a 70-es évek második felére bekeményedett, a kutatók már túl sokat investáltak a terepbe, kiépültek a kapcsolataik, megtanulták a nyelvet, így ki kellett tartaniuk az időközben egyre kevésbé érdekes Románia mellett.

Tapasztalataim szerint Lengyelország a 70-es évek végén, illetve a 80-as évek elején vált különösen érdekessé, elsősorban persze a Szolidaritás-mozgalom miatt. A korábbi korszakból a lengyel szociológusok, filozófusok, majd 1968 után a lengyel emigránsok (Bauman, Brus, Kolakowski stb.) munkássága volt magas színvonalú, de mintha a fiatal amerikai kutatókat az országban zajló folyamatok kevésbé érdekelték volna (talán mert a hazaiak és az emigránsok munkájával nehéz lett volna versenyezni). A Szolidaritással foglalkozó irodalom persze könyvtárnyi, én ebből szinte véletlenszerűen két kutatót emelek ki, akik mindketten a 70-es évek végén s a 80-as évek elején voltak PhD-hallgatók, s egymással vetélkedő módon konceptualizálták a lengyel változásokat. (A választás talán nem is annyira „véletlen”, hiszen mindketten a University of Wisconsin, Madison politológia szakos diákjai voltak, amikor én ott tanítottam.) Én most David Ostra és Roma Labára gondolok. Két gondos terepmunkára épülő disszertációról: David Ost *Solidarity and the Politics of Anti-Politics* című disszertációjáról [1990] és Roma Laba *The Roots of Solidarity* című könyvéről [1991] van szó. Mint említettem, Laba és Ost között bizonyos értelemben vita folyt (ilyen vitáktól lesz egy PhD-program megtermékenyítő). Laba könyve „ouvrierista”, fő tétele, hogy a Szolidaritás egy igazi munkásmozgalom volt, a 70-es években beinduló munkásmozgalom idegenkedett az értelmiségiektől, s igyekezett őket olyan távol tartani magától, amennyire csak lehetett. Ost ezzel szemben André Gorz nyomán a Szolidaritást mint az „új munkásosztály” mozgalmát jellemezte. Ost a Szolidaritás vezető erejének nem általában a munkásokat, hanem a magasan képzett szakmunkásokat, illetve mérnököket tekintette. A két könyv közötti vita azonban viszonylagos, Laba inkább a Szolidaritás történetéről írt, míg Ost inkább a Szolidaritás csúcspontja érkezéséről, amikor az értelmiség igencsak nagy szerepet kezdett játszani – Waleša méltatlankodásai ellenére – a mozgalomban, de még azt is lehet mondani, hogy idővel egy igazi vanguard szerepét is betöltötte. Lehet, hogy az értelmiség ilyen „osztályuralmi” törekvései – legalábbis részben – felelősek a mozgalom vereségéért... Ez az a kérdés, amit Ost második könyvében járt körül (*The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe* [2005]), ami akár a 2016-os magyar viszonyok, akár a 2010-ben bekövetkezett, meglehetősen drámai változások megértése szempontjából igencsak releváns.

A társadalmi osztályok szerepének a felvetése átvezet bennünket a vezető amerikai társadalomkutatók Magyarországgal foglalkozó műveihez. Bár nincs kétségem afelől, hogy a kései államszocializmus és a korai posztkommunizmus legkiválóbb teoretikusa David Stark volt (s maradt), elemzésemet mégis Michael Burawoy munkásságával kezdeném. Michael korunk legkiválóbb szociológusai közé tartozik, s bár PhD-jét ő is 1976-ben szerezte meg a University of Chicagón, a Kelet-Európa-kutatáshoz viszonylag későn érkezik, 1983-ban kezd Magyarországon, majd később Oroszországban terepmunkát végezni. Michaelé a „balról” érkezettek klasszikus esete: marxista volt és maradt, s azért akart tereptapasztalatokat szerezni Kelet-Európában, majd idővel Oroszországban, hogy feltárja, miként is néz ki a

„valóban létező szocializmus”, aminek az ideáltípusában hitt s hisz a mai napig. Michael korábban dél-afrikai bányászokkal, majd chicagói gyári munkásokkal foglalkozott, amíg el nem olvasta Haraszi Miklós remekművét, a *Darabbért* (1989 [1972]). (Egyébként Héthy és Makó *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet* [1972] című írása szintén nagyon fontos volt ennek a kutatási iránynak a beindulásában, Burawoynál is nagyobb hatást tett Starkra.) Burawoy számára Haraszi könyvében különösen az volt imponáló, hogy itt azonosítani tudta a termelésen belüli társadalmi viszonyok (*relations in production* s nem *relations of production*) egy sajátos formáját. A Chicagóban 1974–75-ben egy gyárban végzett terepmunkája arról győzte meg, hogy ott meglepően sok autonómiával rendelkezett ő is és munkástársai is. Míg a klasszikus kapitalizmusban a munkások felett a piac despotizmusa uralkodott, addig a 70-es éves tőkés vállalataiban „hegemónia” volt, a munkások azt hitték, hogy autonómak, mert elfogadták alávetettségük elveit. A munkások mintegy „önmagukat” zsákmányolták ki a modern tőkés üzemben. Haraszi könyve (s ez egybecsengett Héthy és Makó munkásságával is) viszont azt jelezte, hogy a „létező szocializmus” vállalataiban valamiféle „bürokratikus despotizmus uralkodik”. Michael elhatározta, hogy eljön Magyarországra, s igyekszik megtalálni a szocializmus egy jobb – a kollektív öngazgatásnak nevezhető – formáját. Ezt aztán nem találta meg sem a csepeli Vörös Csillag Traktorgyárban, sem a miskolci Lenin Kohászati Művekben, mindkét helyen hosszabban segédmunkásként dolgozott. Fantasztikus tanulmánya, a *Festjük a szocializmust* Lukács Jánossal közös kötetükben (*The Radiant Past*, 1992) jelent meg. A Lenin Kohászati Művekben éppen a minisztertanács elnökének látogatására készültek. Mindenki suvikszolta a munkahelyet, hogy jobban nézzen ki a minisztertanács elnökének. Michael megpróbált dolgozni, de az lehetetlen volt. Oda-szólt az egyik munkatársának: „De hát nem az a dolgunk, hogy a szocializmust építsük?” Mire az így válaszolt (Michael már jól beszélt magyarul): „Nem, Misi, mi nem építjük, mi festjük a szocializmust.” Haraszi, illetve Héthy és Makó leszámítva senki nem értette meg jobban, hogy mi is történt egy szocialista vállalatban belül.

S végül hadd zengjem David Stark dicséretét. David a kései államszocializmus és korai posztkommunizmus legkiválóbb teoretikusa. 1982-ben szerezte meg PhD-fokozatát a Harvardon, de disszertáció nélkül (a Harvard lehetővé teszi, hogy valaki három kitűnő tanulmányt nyújtson be egy könyv nagyságú disszertáció helyett). Úgy képezem, a „három tanulmányos” disszertációt David azért választotta, mert eredetileg Jugoszláviában akart terepmunkát végezni, de ezt valami oknál fogva abbahagyta, s inkább Magyarországra kezdett járni. Magyarul ugyan nem tanult meg olyan jól, mint „Misi” (nem is volt szüksége rá, hiszen tapasztalatait nem gyári munkásként szerezte, s hamar jó kapcsolatokat épített ki kitűnő magyar kutatókkal, így elsősorban Bruszt Lászlóval, illetve később szorosán együttműködött Vedres Balázzsal, akit ő vitt a Columbia Egyetem egyetemi képzésére, s aki ott a társadalmihálózat-elemzés kitűnő szakembere lett). Stark korai, Kelet-Európával foglalkozó munkásságára nagy hatással volt Héthy és Makó könyve, illetve Haraszi *Darabbére*. 1982-ben a *Politics and Society*-ben megjelent – és Charles Sabellel közösen írt – tanulmánya (Sabel és Stark 1982) a munkahelyi alkukkal foglalkozik már, s bemutatja a munkások „ellenhatalmát” a szocialista vállalatokban. 1986-ban az *American Sociological Review*-ben közreadott írása a belső munkaerőpiacok nagyvonalú nemzetközi összehasonlítására vállalkozott. Victor Nee-vel közösen szerkesztett, 1989-ben megjelent programadó kötetükben (*Remaking of Economic Institutions of State Socialism*) a 80-as évek magyar gazdaságát már „vegyes gazdaságként” jellemzi, pontosan ábrázolja a kialakuló magántulajdonlái és piaci viszonyokat.

De a kései államszocializmus politikai gazdaságtanánál is fontosabb a korai posztkommunizmus elméletének a kidolgozása. E tekintetben három kulcskérdésben játszott úttörő szerepet: (1) Bírálta az „átmenet” fogalmát, pontosabbnak tartotta a posztkommunista változásokat átalakulásként jellemezni: a posztkommunista rendszer nem a kommunizmus romjain, hanem a romjaiból épül fel. Lehet, hogy a tervezés helyére nem is a piac lépett, hanem a klán. Ez igazán mély, máig megvilágító erejű meglátás, s az ezzel foglalkozó cikkét már 1990-ben publikálta. (2) David kitűnő érzékkel alkalmazta a közgazdaságtanban már használatos „útfüggőség” fogalmát az átalakulás lényegének leírására. Jómagam is, mások is a „long durée” hatását, a hosszú távú történelmi meghatározottságot hangsúlyoztuk. Ezzel szemben az útfüggőség nem a régmúltból indul ki, a Kelet-Európa-kutatások esetében a rendszerváltás hónapjaiban zajló eseményekből magyarázza a rendszerváltás után bekövetkező események sajátosságait. (3) David az elsők között volt, aki minden más szerzőnél pontosabban meghatározta a posztkommunista átalakulás sokféleségét. Az 1998-ban megjelent, Bruszt Lászlóval közösen írt *Post-socialist Pathways* (Bruszt és Stark 1998) megkerülhetetlen remekmű azok számára, akik a közép-európai vagy a szovjet utódállamokban és Kínában kibontakozó rendszerek különbözőségeit akarják megérteni.

Wessely Anna és Csepeli György a már 1992-ben a *Replikában* megjelent, nagy vitát kiváltott, „A közép-európai szociológia kognitív esélyei” című tanulmányukban okkal hívták fel a figyelmet az intellektuális kolonizáció veszélyeire. Ez valóságos veszély. Ebben a tanulmányban azonban éppenséggel arra próbáltam felhívni a figyelmet, hogy a 70-es évek közepe és a 90-es évek közepe között az Egyesült Államokban a legtehetségesebbek közé sorolható fiatal kutatók foglalkoztak a kelet-európai változásokkal, éppenséggel nem kolonizálták a régió társadalomtudományát, hanem mintegy a lokális kutatók helyett artikulálták a régió sajátosságainak társadalomtudományi elméleti jelentőségét. Miért nem tették ezt a lokális kutatók? Kezdetben a politikai korlátok miatt erre nem volt lehetőségük, majd azt követően túlságosan el voltak foglalva a lehető leglokálisabb (nemzeti) aktuálpolitikával.

A 90-es végére Kelet-Európa elvesztette intellektuális érdekességét. Besorolt a tőkés világgazdasági rendszer félperifériájába. A CIA mondhatta: ezt a világrészt már elfoglaltuk, minek költsünk rá több pénzt, amíg vannak katona- és külpolitikai szempontból fontosabb félperifériás területek a Közel-Keleten, a Távols-Keleten, Dél-Amerikában vagy Afrikában. Kelet-Európát már akadémikusok sem akarták intellektuálisan kolonizálni. A régió elvesztette a relevanciáját. Az utolsó hallgatóim, akik Kelet-Európával foglalkozó disszertációkat írtak, 1998-ban szereztek meg PhD-fokozatukat...

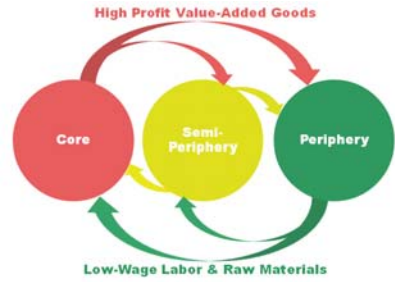
Lehet persze, hogy most mindez változni fog. A Putyin–Kaczyński–Orbán-jelenség intellektuálisan is érdekes, s látjuk jeleit, hogy elérte az amerikai külügyminisztérium ingerküszöbét is. Az „illiberalizmus kísértete járja be Európát” – legalábbis Kelet-Európát. A lokális kutatás elvileg szabad, de a társadalomtudományos kutatás lokális finanszírozása politikailag erősen korlátozott. Magyar Bálint ígéretes kísérletet tett, hogy kormánykritika helyébe rendszerkritikát kínáljon – még ha ez eddigi munkájában nagyobb részben meg is maradt az „Orbán-rendszer” kritikájának. Ha lenne megint amerikai antropológusok, politológusok, szociológusok PhD-hallgatóinak egy új nemzedéke, akik az ebben a tanulmányban említetekhez hasonló tehetséggel kezdenének megint a régióval foglalkozni, akkor ebben az esetben – hadd fejezzem be ezt az írást egy optimista megjegyzéssel – elkövetkezhet az amerikai Kelet-Európa-kutatás egy új – kolonizáció nélküli – tavasza.

Hivatkozott irodalom

- Bruszt László és David Stark (1998): *Postsocialist Pathways*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burawoy, Michael (1980): The Politics of Production and the Production of Politics. A Comparative Analysis. *Political Power and Social Theory* 1: 259–297.
- Burawoy, Michael (1985): *The Politics of Production. Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*. London: Verso.
- Burawoy, Michael (1985): Piece Rates, Hungarian Style. *Socialist Review* (79): 43–69.
- Burawoy, Michael és Lukács János (1985): Mythologies of Work. A Comparison of Firms in State Socialism and Advanced Capitalism. *American Sociological Review* 50(6): 723–737.
- Burawoy, Michael és Lukács János (1992): *The Radiant Past. Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago: Chicago University Press.
- Chirot, Daniel (1976): *Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Economy*. New York: Academy Press.
- Chirot, Daniel (1980): The Corporatist Model and Socialism. Notes on Romanian Development. *Theory and Society* 9(2): 363–381.
- Chirot, Daniel (szerk.) (1991): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. Berkeley: University of California Press.
- Csepeli György és Wessely Anna (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélyei. *Replika* (7–8) (1992/1–2): 1–7.
- Engerman, David C. (2009): *Know Your Enemy. The Rise and Fall of America's Soviet Experts*. Oxford: Oxford University Press.
- Haraszti Miklós (1989 [1972]): *Darabbér*. Budapest: Téka.
- Héthy Lajos és Makó Csaba (1972): *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jowitt, Ken (1971): *Revolutionary Breakthroughs and National Development. The Case of Romania, 1944–1965*. Berkeley: University of California Press.
- Jowitt, Ken (1993): *New World Disorder*. Berkeley: University of California Press
- Kligman, Gail (1988): *The Wedding of the Dead*. Berkeley: University of California Press.
- Kligman, Gail (1998): *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu's 1993 Romania*. Berkeley: University of California Press.
- Kligman, Gal és Katherine Verdery (2011): *Peasants Under Siege. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*. Princeton: Princeton University Press.
- Laba, Roman (1991): *Roots of Solidarity*. Princeton: Princeton University Press.
- Nee, Victor és David Stark (szerk.) (1989): *Remaking the Economic Institutions of Socialism*. Stanford: Stanford University Press.
- Ost, David (1991): *Solidarity and the Politics of Anti-Politics*. Philadelphia: Temple University Press.
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity. Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Sabel, Charles és David Stark (1982): Planning, Politics and Shop-floor Power. Hidden Forms of Bargaining in Soviet Imposed State Socialist Societies. *Politics and Society* 11(4): 439–475.
- Stark, David (1985): Rethinking Internal Labor Markets. New Insights from Comparative Perspective. *American Sociological Review* 51(4): 492–504.
- Stark, David (1990): Privatization in Hungary. From Plan to Market or from Plan to Clan. *East European Politics and Societies* 4(3): 351–392.
- Stark, David (1992): Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies* 6(1): 17–53.
- Stark David (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology* 101(4): 993–1027.
- Verdery, Katherine (1983): *Transylvanian Villagers. Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*. Berkeley: University of California Press.
- Verdery, Katherine (1999): *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Post-socialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Verdery, Katherine (2003): *The Vanishing Hectare. Property and Value in Post-socialist Transylvania*. Ithaca: Cornell University Press.
- Verdery, Katherine (2014): *Secrets and Truths. Ethnography on the Archive of Romanian Secret Police*. Budapest: CEU Press.

A magyar startupok és az újkapitalizmus

Szabó Natasa

A magyar startupok és a kapitalizmus új szelleme: a morális és gazdasági felzárkózás stratégiája a félperiférián¹

Bevezetés

A startupok, melyeket a U. S. Small Business Administration technológiai, feltörekvő, nemzetközi piacra termelő és mikrovállalkozásként induló vállalkozásként definiál (U. S. Small Business Administration é. n.), a kapitalista centrumországok élvonalbeli vállalkozásai. Ugyanakkor a 2000-es évek második felében a globális gazdaság félperifériáján elhelyezkedő Magyarországon is megjelentek ezek a tudásintenzív és innovációközpontú technológiai vállalkozások. A szcéna jelenlegi magyar képviselői többek között a Prezi, a Ustream, a LogMeIn és az NNG. Kérdés lehet, hogy mi alapján definiálunk egy céget magyar startupként, mivel a Prezinek és a Ustreamnek Budapesten és San Franciscóban is van székhelye, míg a LogMeIn központja Bostonban található. Ugyanakkor közös ezekben a vállalkozásokban, hogy részben vagy teljesen magyarok által alapított cégek, melyek függetlenül attól, hogy hol termelnek és milyen piacokon vannak jelen, közéleti tevékenységüket döntően Magyarországon fejtik ki.

Az elmúlt években számos közéleti kezdeményezés köthető magyar startupokhoz, ilyen többek között a *Nyitottak vagyunk*,² az *Így dolgozunk mi*³ és a *Bridge Budapest*.⁴ Ezekben a kezdeményezésekben közös, hogy a magyar kontextusra reflektálva alakították ki őket, és a

---

1 A tanulmány az ELTE TÁTK szociológia szakon 2016-ban leadott azonos című szakdolgozatom átdolgozott változata.

2 <http://nyitottakvagyunk.hu/hu/>.

3 <http://www.igydolgozunkmi.hu/>.

4 <http://bridgebudapest.org/>.

magyar társadalom egyes rétegeit szólítják meg. Ezek a projektek értelmezhetők a vállalati társadalmi felelősségvállalás példáiként, mivel általuk a cégek pozitív színben jelenhetnek meg gazdasági és társadalmi környezetük számára. Másfelől ezeknek a közéleti kezdeményezéseknek a keretein belül a startupok saját magukról, illetve a magyar társadalomról és a lokális kapitalizmusról termelnek tudásokat és narratívákat. Írásom célja, hogy hozzájáruljon ennek az új jelenségnek a lokális kontextusba ágyazott kritikai társadalomtudományi értelmezéséhez. Ez véleményem szerint több okból is szükséges. Egyfelől, mert a magyar közéletben a startupokról szóló domináns diskurzusokat egyedül a startupok saját narratívái formálják, amelyeket ugyanakkor fontos kritikailag, azaz a startupok pozícióját és érdekeit figyelembe véve megvizsgálni. Másfelől érdemes rákérdezni, hogy milyen pozíciót töltenek be a tudásintenzív és innovációközpontú technológiai startupok a félperifériás kontextusban, és hogyan formálja ez a kontextus a lokális kapitalizmusról és társadalomról alkotott vízióikat.

Kutatásomhoz a Bridge Budapest Egyesületet használtam esettanulmányként, és ezen keresztül vizsgálom a startupok és a lokális kontextus viszonyát. Választásom két okból esett a Bridge Budapestre. Egyrészt, mert az alapítók a gazdasági értelemben jelenleg legsikeresebb magyar startupok, amelyek befolyásosak a magyar közéletben, és lehetőségük van a társadalmi diskurzusok formálására. Másrészt pedig azért, mert ezzel a lehetőséggel élnek is: a Prezi, a Ustream és a LogMeIn a Bridge Budapest Egyesületet tudatosan azzal a céllal hozták létre, hogy rajta keresztül kommunikálhassák társadalmi értékeiket. A Bridge Budapest Egyesület tehát alkalmas arra, hogy az alapító startupok magyar társadalomról, kapitalizmusról és saját társadalmi szerepükről termelt diskurzusait vizsgáljuk. Kutatásomban egyfelől arra keresem a választ, hogy milyen narratívákat termel a Bridge Budapest a magyar társadalomról és a lokális kapitalizmusról. Másfelől arra, hogyan reprezentálja a Bridge Budapest az ideális társadalmat és kapitalizmust, és hogyan próbálja a saját reprezentációit a lokális kontextuson belül megvalósítani.

Kutatásomhoz két típusú típusú forrást használtam: a Bridge Budapest honlapján található anyagokat, illetve az egyesület napi munkájában részt vevőkkel készített félig strukturált interjúkat. Interjúalanyaim Pistyur Veronika, a Bridge Budapest ügyvezetője, Varro Balázs, a Ustream kommunikációs igazgatója, illetve Faix Csaba, a Prezi nemzetközi kommunikációért felelős igazgatója voltak. Kiválasztásukat az indokolta, hogy a Bridge Budapest napi ügyeit, szervezési feladatait az ügyvezető és a vállalatok kommunikációs vezetői együtt intézik, így ők látnak bele a legjobban a szervezet működésébe. Mivel kutatásom célja az alapító startupok magyar társadalomról és saját társadalmi szerepükről termelt diskurzusainak vizsgálata volt, ezért a Bridge Budapestről a médiában megjelent, vagy bármilyen kívülállóhoz köthető anyagokat nem vizsgáltam, csak a saját narratívákra, az önreprezentációra fókuszáltam. A kommunikációs igazgatók megkeresését az is indokolta, hogy ők azok, akik a vállalatok saját, hivatalos narratíváit közvetítik a programról, céljairól, illetve a program és a vállalat társadalmi szerepéről. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a kommunikációs igazgatók álláspontjai ne lennének szubjektívek. Ugyanakkor ez véleményem szerint nem probléma, mivel egyfelől a Bridge Budapestben személyesen is érintettek, másfelől pedig személyük és kommunikációjuk – pozíciójukból adódóan – a vállalataik által legitimálva lett. Az ügyvezetőn és a kommunikációs igazgatókon kívül készítettem még egy interjút Tordai Bencével, aki az egyesület *Bridge Builders* elnevezésű programjának résztvevője volt. Ez azért volt szükséges, mert a program alatt folyó tréningről kevés nyilvános információ érhető el, így a három szervezői interjút ki akartam egészíteni egy részt-

vevői interjúval. Azért nem kerestem meg több résztvevőt, mivel a céloom az információszerzés volt a program struktúrájáról, és nem a résztvevők tapasztalatainak részletes feltérképezése.

A Bridge Budapest Egyesület

A Bridge Budapest Egyesületet 2013-ban alapította a Prezi, a Ustream és a LogMeIn, egy évvel később pedig csatlakozott az NNG is. A részt vevő cégekben saját szavaikkal élve az a közös, hogy „gyorsan fejlődő és nemzetközileg sikeres, Magyarországról indult vállalkozások” (Bridge Budapest é. n.). A Prezi prezentációs szoftvert fejleszt, a Ustream videómegosztó szolgáltatást, az NNG navigációs és *infotainment*-technológiát kínál, a LogMeIn termékének segítségével pedig távol lévő számítógépek rendszerébe léphetünk be. Az egyesületet a részt vevő cégek, illetve bizonyos esetekben alapítói magánszemélyként szponzorálják. Az egyesület elnöke Árvai Péter, a Prezi ügyvezetője és társalapítója, az egyesület ügyvezetője pedig Pistyur Veronika. Az egyesület programjait alapvetően Pistyur Veronika találja ki a kommunikációs igazgatókkal egyeztetve, majd javaslatot tesz az úgynevezett *board* felé, amely jóváhagyhatja az ötletet. A *board* negyedévente ülésezik, tagjai Árvai Péter, Halácsy Péter és Somlai-Fischer Ádám, a Prezi alapítói, Fehér Gyula, a Ustream társalapítója, Anka Márton, a LogMeIn alapítója, és Balogh Péter, az NNG társalapítója. Ezenfelül tagja még Stephen J. Luczo a Seagate Technologytól, aki magánszemélyként képviselteti magát az egyesületben, tehát a Seagate Technology cégtől nem vesz részt az egyesület munkájában.

Az egyesület alapításának ötlete 2011-re nyúlik vissza. Pistyur Veronika szerint alapvetően a Preziből jött a gondolat, elsősorban Árvai Pétertől és Pécsi Julitól, a Prezi jelenlegi munkatársaitól. Motivációjuk az volt, hogy nem értették, „miért van hatalmas kontraszt azok között a világok között, amit az ő cégeik jelentenek, és amit az utcán tapasztalnak, hogy miért járnak leszegett fejvel az emberek, miért rossz a közérzetük, és miért csak azt hallják mindenütt, hogy a kifogás, a körülményekre való hivatkozás az elsődleges reakció és nem valamiféle megoldáscentrikusság” (Interjú Pistyur Veronikával, Budapest, 2016). Illetve, hogy „miért van az, hogy a *New York Times* ír a Preziről, a *HVG* pedig nem, és ha mégis, akkor csak a „Tech” rovatban, mikor ők abban hittek, hogy ezek a kreatív és innovatív cégek, ezek egy gazdaság számára elég komoly motorfunkciót tudnak betölteni” (Pistyur 2016). A kezdeti motivációt tehát egyfelől az attitűdbeli különbségekben fogalmazták meg, másfelől pedig az ország értetlenségében a startupok és a kreatív és innovatív vállalkozások gazdaságban betöltött szerepe iránt (Pistyur 2016).

A Bridge Budapestnek jelenleg négy különböző programja fut, a *Bridge Basics*, az *Első millióm*, a *Bridge Budapest Ösztöndíj Tehetségeknek* és a *Bridge Builders*. A programokon kívül a Bridge Budapest a Kutatólabor piacutató céggel együttműködésben 2013 óta évente készít egy reprezentatív, telefonos kérdőíven alapuló kutatást, amelynek során a 20–35 éves magyar fiatalok véleményét vizsgálják meghatározott témákban, például munkaértékek, vállalkozói hajlandóság, illetve jövőbeli karriertervek tekintetében (körülbelül 800 fős rétegzett mintavétellel dolgoznak).⁵

⁵ A kutatás összefoglalója nem nyilvános, az erről szóló, a Kutatólabor által készített prezentációt Pistyur Veronika küldte el számomra.

Elméleti megfontolások

Kutatásom elméleti kiindulópontja a gazdasági rendszer és az azt legitimáló ideológiák elválaszthatatlansága (Boltanski és Chiapello 2007 [1999]: xix–xx.), és ennek vizsgálata a magyar startup színtér esetében. Ugyanakkor nem célom a kapitalizmus szellemének olyan típusú általános leírása, mint amelyet Luc Boltanski és Ève Chiapello *The New Spirit of Capitalism* (2007 [1999]) című könyvében találunk. Boltanskiék a kapitalizmus szelleme franciaországi változásának teoretikus értelmezésére vállalkoztak, ugyanakkor nem titkolt céljuk volt a kapitalista centrumországok tendenciáinak általánosabb leírása. Azt feltételezik, hogy a centrumországokban létezik egy általános, széles rétegekre kiterjedő reprezentációja a kapitalizmusnak, amely bár időben és térben is valamennyire lehatárolt, mégis egy korszak sokak által elfogadott „szellemének” nevezhető. Ezt jól szemlélteti az általuk használt ideológiafogalom is. Az ideológia intézményekbe és cselekvésekbe ágyazott, sokak által osztott közös tapasztalat és hit. Nem az elnyomó-elnyomott viszony jelenik benne, hanem mindenki, a „gyengék és az erősek” is erre támaszkodnak, amikor a világról megalkotják a reprezentációikat, és ezáltal értelmezik maguk számára a rendszer (ebben az esetben a kapitalizmus) pozitív, illetve negatív vonzatait (Boltanski és Chiapello 2007 [1999]: 10–11). Ebből az ideológiafogalomból tehát az következik, hogy a kapitalizmus reprezentációja társadalmi helyzettől, kontextustól függetlenül nagy tömegek számára egyéses.

Kutatásomban nem teszek kísérletet a magyar kontextusban létező általános reprezentációk leírására, hanem a Bridge Budapestet mint egy általános reprezentáció – tehát egy új szellem – felállítására tett kísérletet értelmezem. Ugyanakkor ez szükségessé teszi Boltanski és Chiapello ideológiafogalmának további felülvizsgálatát. Az ő használatukban a kapitalizmust legitimáló ideológiák egyetlen társadalmi osztálynak sem termékei, tehát nem kapcsolható hozzájuk az ideológiát célorientáltan termelő cselekvő. Viszont ebben az esetben, mivel egy új szellem felállítására tett kísérletről van szó, az új szellem tartalma és a hozzá kötődő ideológia szükségszerűen egy konkrét csoport diszkurzív terméke lesz.

A fenti problémák miatt Mannheim Károly tudásszociológiai programjához fordulok. Mannheim programjának középpontjában minden gondolkodás és álláspont léthez kötöttsége és partikularitása áll (Mannheim 1996 [1929]: 96). Az a feltételezésem, hogy azok az ideológiák, amelyek ezt az új kapitalista szellemet jellemzik, léthez kötöttek és partikulárisak.⁶ Ebből a fenti megállapítás következik, tehát hogy az új kapitalista szellem felállítására tett kísérlet egy konkrét csoporthoz köthető, így az új szellem ideológiai is az ő diszkurzív termékeik. Ez a konkrét csoport a Bridge Budapestben részt vevők, illetve az egyesület köré tömörülő, de az egyesülettel csak laza kapcsolatban lévő újságírók, startupokban dolgozók, vagy bárki, akit az egyesület kapcsolatrendszere által elér és meggyőz. Ugyanakkor a mannheimi fogalomból az is következik, hogy mivel ezek az ideológiák léthez kötöttek és partikulárisak, ezért a magyar kontextusban jelenleg csak egy szűk csoport jeleníti meg a maga számára ezek által a kapitalizmust. Az, hogy ez a szűk csoport mennyire esik egybe az ideológiát termelő cselekvőkkel – a Bridge Budapesttel és köreivel –, nehezen mérhető. Ugyanakkor azt állítom, hogy bár ezek az ideológiák jelenleg partikulárisak és léthez kö-

---

⁶ Ebben az esetben a partikulárisat nem a mannheimi partikuláris ideológiafogalom értelmében használom, tehát nem az ideológia bírálatára vonatkozó kitételként, hanem tudásszociológiai programjának alapvetéseként, miszerint minden gondolkodás partikuláris, tehát ideologikus.

töttek, mivel egy új szellem felállítására tett kísérletről van szó, univerzalitásra, azaz olyan státuszra törekszenek, amelyben széles rétegek számára szolgálhatnak legitimációként és a kapitalizmus reprezentációjaként.

Az ideológiafogalom finomítása, illetve a szellem tartalmának meghatározása mellett a magyar startup szcéna vizsgálata esetén feltétlenül reflektálnunk kell arra a kontextusra, amelyben az új szellem felállítására tett kísérlet történik. Boltanski és Chiapello elméletüket a centrumországokra fogalmazták meg (Boltanski és Chiapello 2005: 4), a Bridge Budapest viszont a félperifériás Magyarországon működik (Éber et al. 2014). Felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben lehet a kapitalista világrendszer centrumát, félperifériáját és perifériáját államhatároknak megfeleltetni, amikor alapvetően termelési folyamatok relációiról, és nem államokról beszélünk. Ugyanakkor az államokra vonatkoztatva ezek a fogalmak arra utalnak, ahogyan „a hierarchikus globális munkamegosztás az állami infrastruktúrák és a nemzetgazdaság szintjén kifejeződik” (Éber et al. 2014: 15). Tehát, bár a kapitalista termelés nem ismer államhatárokat, az állam mégis olyan szervezetként működik, amely egy bizonyos területen belül infrastruktúrát és jogi környezetet biztosít a tőke számára, így a világrendszer által termelt egyenlőtlenségek az állami keretek milyenségén is megmutatkoznak. A vizsgálati egység a kutatásomban az állam lesz, mivel a Bridge Budapest is alapvetően nemzetgazdaságban és a nemzetgazdaság fejlesztésében gondolkodik. Az ország elhelyezése a kapitalista világrendszerben azért fontos, mert a Bridge Budapest is a globális munkamegosztáson belül kívánja az ország helyzetét javítani, „felzárkóztatni” az országot. Ugyanakkor ezt alapvetően nem a gazdaság összetételének megváltoztatásával, hanem az attitűdök és az ideológiák, a kapitalista szellem megváltoztatásával képzelem el. Ennek okán a félperifériával nem gazdasági szempontból, hanem a felzárkózás ideológiája kapcsán foglalkozom (vö. Böröcz 2014), amihez ugyanakkor kontextusként fontos a világrendszer-elmélet, mivel általa láthatjuk a munkamegosztás globális hierarchiáját, amelybe a nemzetgazdaság bekapcsolódik, s amelyen belül a „felzárkózás” kifejezése értelmet nyer.

Elemzés

Az interjúim alapján az egyesület legfontosabb célkitűzéseit a következőképpen csoportosítottam: (i) a magyar vállalkozói gondolkodás (interjúalanyaim használatában „mindset”), illetve a magyarok vállalkozásokkal kapcsolatos attitűdjeinek alakítása, (ii) a vállalkozások társadalmi kontextusának formálása, és (iii) az ország „felzárkóztatása”. A továbbiakban ezen célkitűzések mentén tárgyalom a Bridge Budapestet, és a fent említett programok részletesebb bemutatása is tematikusan ezekbe fog beágyazódni.

A Bridge Budapest és a vállalkozó reprezentációjának megváltoztatása

Az első célkitűzés, melyet tárgyalok, a magyar vállalkozói gondolkodás, illetve a magyarok vállalkozások iránti attitűdjeinek alakítása. Ez a célkitűzés az *Első millióm* című programban, a *Bridge Basics*ben, a *Bridge Budapest Ösztöndíj* programban és a kutatásokban is megjelenik, így azt mondhatjuk, hogy összességében a Bridge Budapest egyik legfontosabb céljáról van szó.

Az *Első millióm* programjának keretében a Bridge Budapest készített egy kutatást a Kutatólaborral közösen, amelyben azt vizsgálták, hogy milyen asszociációkat társít a magyar lakosság a vállalkozás fogalmához. A kutatásnak „A magyar vállalkozó két arca: a szorgalmas innovátor és a simlis” címet adták (Első millióm é. n.). A kutatásnak – a címével összhangban – az a végkövetkeztetése, hogy a magyar társadalomban két kép alakult ki a vállalkozókról: „egyrészt él még a fejekben a korábban jellemző simlis, drága autós »maffiózó« vállalkozó képe, aki mindenhol kiskapukat keres, másrészt már elterjedt a kreatív, innovatív, bátor és becsületes vállalkozó képe is: főleg a fiatalabbak körében” (Első millióm é. n.). A mondat olvasásakor érdemes odafigyelni a két „vállalkozói kép” időben való elhelyezésére: a simlis, kiskapukat kereső maffiózó-vállalkozó „korábban jellemző”, a kreatív, innovatív, bátor és becsületes vállalkozó képe viszont napjainkban érzékelhető, melyet a „már” határozó érzékeltet. Bár ebben az esetben nem világos, hogy ezek a kifejezések milyen időpontokra utalnak, a „már” jelenlét utalhat a Bridge Budapest által kívánatosnak tartott és terjesztett reprezentáció térnyerésének fokozatos, de még befejezetlen folyamatára. Az *Első millióm* célja ugyanis a kapitalizmus egyik központi figurája, a vállalkozó reprezentációjának a megváltoztatása a lokális kapitalizmuson belül. A program a magyar köztudatban élő „simlis vállalkozó” képével szemben helyezi el magát, és célja a vállalkozó „kreatív, innovatív, bátor és becsületes” jelzőkkel való felruházása. Ugyanakkor, mivel ezt alapvetően vállalkozóknak szánt oktatóvideókkal igyekszik elérni, valójában nem csak a vállalkozó reprezentációjának, hanem magának a vállalkozás *gyakorlatának* a megváltoztatásáról is szó van. Ennek egyik eleme a „vállalható módon való vállalkozás” terjesztése a vállalkozók személyes történeteit tartalmazó videókkal. Faix Csaba szerint „van ez a mondas, hogy csak az első milliómról ne kérdezz, és onnantól kezdve minden cég egy tiszta pedigret tud felmutatni. Mi viszont olyan történeteket keresünk, akik már az első millióról meg tudják mondani, hogy nekem ez úgy ment, hogy volt egy ötletem, egy csapatom, bármi, amivel az egész transzparens és az első pillanattól kezdve átlátható” (Interjú Faix Csabával, Budapest, 2016). Tehát a vállalható módon való vállalkozás egyfelől a transzparenciát jelenti, másfelől – Varró Balázs szavaival élve – azt is, hogy „el kell fogadni azt a törvényi, szabályozási környezetet, amiben a vállalkozásodat működteted” (Interjú Varró Balázzsal, Budapest, 2016). A „vállalható módon való vállalkozáson” keresztül a vállalkozó a magyar közélet kikerülhetetlen elemévé válik a Bridge Budapest reprezentációjában, mint a gazdasági és a társadalmi fejlődés motorja. A vállalható módon való vállalkozás elterjedése alapvetően három szempontból járul hozzá a gazdasági és a társadalmi fejlődéshez a Bridge Budapest szerint: növeli az ország versenyképességét, infrastrukturális fejlesztő hatása van, és sikeresebbé teszi a vállalkozásokat.

Az *Első millióm* programra úgy tekinthetünk, mint a *Bridge Basics* program megalapozására: az *Első millióm* nem csak már vállalkozóknak, hanem a vállalkozást tervezőknek, illetve a tágabb magyar kontextusnak is szól, amelyben a vállalkozó reprezentációját meg kívánja változtatni. Ezzel ellentétben a *Bridge Basics* azoknak szól, akiknek már konkrét problémáik vannak egy vállalkozás elindításával kapcsolatban. Ugyanakkor, mivel a Bridge Budapest általános célja „a vállalkozás eszméjének reklámozása”, ezért a *Bridge Basics* és az *Első millióm* által közvetített reprezentációt egymás kiegészítéseként kell kezelnünk. A *Bridge Basics* – az *Első millióm*mal ellentétben, ahol főleg az etikai szempont merül fel – konkrétabb képet ad a Bridge Budapest által elképzelt vállalkozóról és vállalkozásról. Az itt bemutatott vállalkozói kultúra ugyanakkor természetesen nem függetleníthető a vállalható módon való vállalkozás koncepciójától, interjúalanyaim szerint inkább vállalható alapokra épült konkrét vállalko-

zói kultúráról van szó. Faix Csaba szavaival, „ha én a világ összes userének fejleszték egy prezentációs szoftvert, akkor nem tudok kit megkenni, mert engem tényleg csak a piac ítél meg” (Faix 2016). A *Bridge Basics* program videói Pistyur Veronika szerint az alapító cégek szervezeti kultúráját jelenítik meg (Pistyur 2016). A program célja alapvetően a tudástranszfer, és ezáltal egy – a Preziben, a Ustreamben, a LogMeInben és az NNG-ben – már működő szervezeti kultúra népszerűsítése. Ennek a szervezeti kultúrának az az egyik jellegzetessége Pistyur Veronika szerint, hogy „a vállalkozó vállalható módon gondolkodik az alkalmazottairól”, bár ezt, mint ahogy a későbbiekben is látni fogjuk, nem csak morális okokból, hanem a nagyobb fokú produktivitás elérése céljából teszi (Pistyur 2016).

Az interjúkból, illetve a *Bridge Basics* honlapjára feltöltött videókból kirajzolódó kép számos hasonlóságot mutat a Boltanski és Chiapello által *projektrendnek* nevezett szellemmel. A kapitalizmus szellemének elemzése során Boltanskiék áttemelik a rend (*cité*) koncepcióját Boltanski Laurent Thévenot-val közösen írt *De la justification* (1991) című könyvéből. A rend koncepciója annyiban lesz fontos Boltanski és Chiapello számára, amennyiben az normatív alátámasztásául szolgál a kapitalizmust legitimáló ideológiáknak. Boltanski és Chiapello a neoliberális fordulathoz kötik a kapitalizmusnak ezt az új típusú legitimációkon és munkaszervezésen nyugvó formáját, a projektrendet, melyet az 1930-as és 1960-as évek között Nyugat-Európában kiteljesedő nagyvállalati kapitalizmus előzött meg. Ugyanakkor Magyarországon nem létezett a nagyvállalati kapitalizmus, mivel a globális piacon jelenlévő, globális hálózatokba ágyazott vállalatok szervezeti diskurzusairól van szó, ami miatt ezeket a diskurzusokat nem lehet kizárólag Magyarországhoz kötni. Varró Balázs például szervezeti kultúra szempontjából a Szilícium-völgyet jelöli meg mint az egyik példaképet (Varró 2016).

A projektrend egyik főszereplője továbbra is a vállalat, ám már nem a nagyvállalati kapitalizmus hierarchikus nagyvállalata, hanem a karcsú vállalat (*lean firm*), amely nem hierarchikus módon, hanem autonóm csoportokban szervezi meg a munkát, és legfőbb jellemzője a flexibilitás és az alkalmazkodási képesség (Boltanski és Chiapello 2007: 71–73). Az alkalmazkodási képesség fontosságát emeli ki Pistyur Veronika is, amit a globális technológiai piacon való érvényesüléshez köt, ahol fontos a gyors reakcióidő (Pistyur 2016). Boltanski és Chiapello ennek a szemléletnek a gyökereire utalnak vissza, amikor azt írják, hogy a vállalatok esetében az alkalmazkodás diskurzusa a 1990-es évek menedzsmentirodalmában kerül elő először, és a fokozott globális versenyre hivatkozva válik fontos szemponttá (Boltanski és Chiapello 2007: 71–73). Az alkalmazkodáshoz pedig a sokba kerülő hierarchiák lebontása és egy új típusú motivációkon és legitimációkon nyugvó szervezeti kultúra szükséges.

A hierarchiák kritikája Chiapellóék szerint a hidegháborús nagyvállalati kapitalizmus bürokráciájának kritikájából eredeztethető. Ugyanakkor lebontásával a hierarchikus kontrollt nagyobb fokú piaci kontroll váltja fel, ami nagyobb fokú alkalmazkodásra készíti a vállalatokat és a munkavállalókat. Faix Csaba szerint a „Prezit úgy próbáljuk felépíteni, mint egy nagy startup, amiben sok kis startup működik, tehát megpróbáljuk megőrizni azt a rugalmasságot, azt az *ownershipet*, amit a legelején” (Faix 2016). Faix a rugalmasságot a sok kis startuphoz, tehát a vállalaton vagy nagy startupon belül működő kis autonóm csoportokhoz köti. Boltanski és Chiapello szerint az autonómia eszméjének, illetve az autonóm csoportoknak a piaci kontrollt morálisan igazoló funkciója van. A hierarchikus kontroll megszűnése Boltanskiék szerint a felé a kérdés felé terelte a menedzsereket, hogy milyen kontrollmechanizmusokat működtethetnek a vállalatokon belül. Mivel a piaci kontroll önmagában nem jelent elég motivációt a munkavállalók számára, ezért szükséges más, morális és pszichológiai

motivációk nyújtása (Boltanski és Chiapello 2007: 80). Ilyen például a nagyobb fokú autonómia, amely az általuk elemzett menedzsmentirodalmak szerint lehetővé teszi a munkavállaló hierarchiáktól mentes kiteljesedését (Boltanski és Chiapello 2007: 75). A Boltanskiék által elemzett logikához hasonló érvet használ fel Hodicska Gergely, a Ustream fejlesztési vezetője is a *Bridge Basics* honlapjára feltöltött videójában, amelyben arról beszél, hogyan érdemes motiválni a kollégákat. Hodicska a motivációkat Boltanskiék elemzésével összhangban alapvetően belső motivációként jelöli meg, amelyek fontosabbak szerinte a külső ösztönzőknél, például a pénznél. Az egyik motiváló faktor Hodicska szerint az autonómia: ez szerinte lehetővé teszi azt, hogy ne feladatokat, hanem megoldandó problémákat adjanak a munkavállalóknak (Bridge Basics 2015). Faix Csaba szintén az autonóm problémamegoldást emeli ki mint motiváló faktort: „ha van egy feladat vagy van egy probléma, akkor nem azt mondjuk az azon dolgozó csapatoknak vagy mérnököknek, hogy programozd le a Prezit úgy, hogy ezt meg ezt csinálja, írd be ezt meg ezt és akkor ez tök jó lesz, mert ez egy kvázi betanított munka. Hanem azt mondjuk, hogy azt szeretnénk, ha a Prezi ebben meg ebben jobb lenne” (Faix 2016). Ez kreatívabbá teszi a munkafolyamatot, és lehetőséget ad a másik belső ösztönző elérésére, ami a személyes fejlődés érzete Hodicska szerint (Bridge Basics 2015).

Az autonómia és a személyes fejlődés lehetősége mint motiváló, illetve legitimáló faktorok mind az önkontrollt segítik elő (Boltanski és Chiapello 2007: 80). Az önkontroll tehát a vállalatban belül a piaci kontroll egyfajta kiegészítéseként működik. Ugyanakkor az autonómián és a személyes fejlődésen kívül a bizalom, a bizalmi légkör is központi szerepet játszik az önkontroll megvalósulásában. Boltanski és Chiapello szerint a „bizalom valójában az önkontroll más megfogalmazása, mivel kijelöl egy megbízható kapcsolatot, ahol az egyetlen mechanizmus, amely létezik, az ígéret és a morális szerződés” (Boltanski és Chiapello 2007: 83).⁷ A bizalom kovácsolja össze egy csapat tagjait, a dolgozókat a vezetőkkel, és mivel jellegében morális kérdésről van szó, ezért a munkát is lelkiismereti kérdéssé teszi. A bizalom fontosságát Hambalkó Rita, a Prezi recruitment menedzsere is hangsúlyozza a *Bridge Basics* honlapjára feltöltött videójában. Hambalkó szerint a Preziben kapott nagyfokú szabadságnak, így például a munkaidő rugalmasságának és más külső korlátok hiányának a feltétele a bizalmi légkör. Szerinte az a legfontosabb, hogy „ha szabadságot, felelősséget, bizalmat adunk az embereknek, akkor ők elkezdnek motiváltan dolgozni” (Bridge Basics 2015). Hodicska Gergely szintén a vállalati kultúra legfontosabb elemeként említi a bizalmi légkört, ami szerinte az együttműködés alapja, és elősegíti, hogy mindenki bátran merjen kísérletezni (Bridge Basics 2015). A bizalmi légkörből adódóan fontos szerepet kapnak a szervezetek életében az interperszonális kapcsolatok (Boltanski és Chiapello 2007:118). Míg a kapitalizmus előző szelleme a hierarchia és a racionális kalkuláció segítségével az igazságosság nevében mind a személyes kapcsolatokat, mind a személyiséget (karizmát) igyekezett kizárni az előléptetés és az alkalmazottak felvétele esetében, addig a projektrendben újra fontossá válik ez a két tényező (Boltanski és Chiapello 2007: 85). Pistyur Veronika szerint „a teljesítménynek és a tudásnak hatványozott értéke van. Tehát, hogy éntőlem se, meg szerintem itt nagyon sokaktól nem kérnek diplomát meg papírokat bemutatni, mert nem ez számít, hanem az, hogy *face to face* mi derül ki az illetőről, hogyan old meg problémát, hogyan viszonyul, hogyan reagál bizonyos helyzetekre” (Pistyur 2016). Az idézetből látszik, hogy a hangsúly nem a mérhető, objektív kritériumokra, hanem a személyiségre, a hozzáállásra, a teljesítményre és a tudásra

7 A szerző saját fordítása.

helyeződik. Ugyanakkor ezek nem mérhetőek a szó klasszikus értelmében diplomával vagy bármilyen papírral, csak személyes kapcsolatokon keresztül tapasztalhatók ki.

A személyes kvalitások a menedzserek, illetve a vállalatvezetők esetében is nagyon fontosak. Boltanskiék szerint a projektrendben sikeres emberek karizmatikusak, képesek másokat motiválni, képesek önmagukat adni és van egy víziójuk, amelynek a követésére másokat képesek rávenni. Ezek az absztrakt tulajdonságok példákon keresztül bemutatva fontos kvalitásokként jelennek meg a *Bridge Basics* videóiban is. Halácsy Péter, a Prezi társalapítója szerint jó vezetőként nem az a dolgunk, hogy megszabjuk az irányt, hanem, hogy motiváljuk az embereket, „segítsünk másoknak, hogy létrehozzák a terméket, az üzletet” (*Bridge Basics* 2015). Pistyur Veronika hasonlóan fogalmaz, és két vezetői modellt különböztet meg: „egy vezető itt áll a tetején és azt várja, hogy menjenek utána, vagy itt áll az alján, és tolja és segíti, és csak az a dolga, hogy megteremtse azt a közeget és környezetet a munkavállalói számára, amiben ki tudnak teljesedni” (Pistyur 2016). A motiváláson túl a vízió fontosságát emeli ki Hodicska Gergely, aki szerint fontos, hogy biztosítsunk a munkavállalóknak egy célt, például a világ jobb helyé tételét (*Bridge Basics* 2015). Halácsy Péter pedig úgy fogalmaz videójában, hogy „gondold végig, hogy [...] mi a hosszú távú célja, a missziója [a szervezetednek], amit létre kell hozni, és ezt mondd el mindenkinek, rakd ki a weboldaladra” (*Bridge Basics* 2015). Somlai-Fischer Ádám Halácsy Péterrel és Hodicska Gergellyel szemben nem a munkavállalókat motiváló tényezőként hivatkozik a vízióra, hanem az inspiráló/vizionárius vezető szerepében szólal meg. Szerinte a termékek tervezése során nem érdemes a megoldandó problémákra fókuszálni, hanem el kell képzelni „az inspiráló jövőt, amire vágyunk”, mert egy termék a jövőben nagyon sok ember életének lesz része napi szinten (*Bridge Basics* 2015).

Az eddig tárgyaltak, tehát az autonómia, a bizalmi légkör, az egyéni fejlődés lehetősége, illetve az interperszonális kapcsolatok fontossága mind *pszichológiai motivációként* szolgálnak a projektrendben belül, mivel szakítanak a hierarchikus és racionális kalkulációra épülő, nagyvállalaton belüli elidegenült munkával. A vezetők víziója, az inspiráló jövő, egy jobb világ, vagy bármilyen misszió szem előtt tartása szintén pszichológiai motivációként működik, mivel képes összehozni egy céget, értelmessé tenni a munkát. Ugyanakkor egyben a *közjó* szempontjából is igyekszik legitimitációt szerezni a projektrendnek, mivel, tartalmuktól függetlenül, a kitzűzött célok lehetnek társadalmiak is, mint azt például Hodicska Gergely is kiemeli. A közjóra való hivatkozás másik formája a projektrendben a nagyobb fokú piaci kontrollt a fogyasztók elsődlegességével igyekszik legitimálni. Eszerint a vállalatok elsődleges célja a fogyasztók kiszolgálása, így a valódi kontrollt a feljebbvalóktól a fogyasztóhoz kell helyezni (Boltanski és Chiapello 2007: 74). A vállalat a diskurzus szintjén a fogyasztók kiszolgálójává válik, ami ugyanakkor szükségessé teszi a fogyasztók igényeire való folyamatos reagálást, az azokhoz való alkalmazkodást, tehát a nagyobb fokú piaci kontrollt. Vészi Gábor, a Prezi mérnökökkel dolgozó menedzsere, a *Bridge Basics* honlapjára feltöltött videójában szintén ezt a szempontot emeli ki. Szerinte a termék fejlesztése során nagyon fontosak a folyamatos fogyasztói visszajelzések, a fogyasztóktól való tanulás, mivel ez garantálja a termék sikerét és a fogyasztók elégedettségét (*Bridge Basics* 2015).

A Bridge Budapest diskurzusaiban a közjóra való hivatkozás, mint azt az etikus vállalkozás esetében is láttuk, a gazdasági és a társadalmi fejlődés szempontjából is megjelenik. A vállalkozásnak ez a reprezentációja a *Bridge Basics*ben is megtalálható. A videókban megjelenő motivációs szempontok – a munkavállalók autonómiája, a személyes fejlődés lehetősége, a bizalmi légkör, a fogyasztók elsődlegessége – nem öncélúak, hanem a nagyobb fokú piaci

alkalmazkodást, azaz a „produktivitást, a kreativitást és az innovációt” segítik elő (Pistyur 2016). Ez a Bridge Budapest diskurzusa szerint egyfelől a vállalatok sikerességének a feltétele, ugyanakkor az ország versenyképessége szempontjából is fontos. Pistyur Veronika szerint „a kreatív és innovatív cégek egy gazdaság számára elég komoly motorfunkciót tudnak betölteni, és egy ország versenyképessége szempontjából van jelentősége, hogy hány van nekünk” (Pistyur 2016). Faix Csaba szerint pedig „Magyarország meg pláne akkor tud versenyképes lenni a világgal, ha ilyen ötleteken alapuló cégeket hoz létre. Világos, hogy Magyarországnak nincsenek olajkészletei, nincsenek olyan természeti erőforrásaink, amikre építhetnénk, nincsen hagyományos ipar, viszont olyan ötletek, mint a Prezi, elérhetőek nekünk is” (Faix 2016). Az *Első millió*mban megjelenő vállalkozó reprezentációja, aki az etikus vállalkozáson keresztül járul hozzá a gazdasági fejlődéshez, a *Bridge Basics*nek hála, kiegészül egy másik szemponttal, a kreativitás, az innováció és az ötlet szempontjával. A *Bridge Basics*ben emiatt a schumpeteri értelemben vett vállalkozó ideálja jelenik meg. Joseph Schumpeter szerint a vállalkozó legfőbb jellemzője, hogy úttörő tevékenységet folytat: új termékeket, új termelési módszereket, új ipari szervezeteket vezet be (Schumpeter 1982: 43). A *Bridge Basics* videóiban a vállalkozó „úttörő” tevékenysége a fogyasztók szempontjait szem előtt tartó innovatív termék létrehozásában, illetve az ezt lehetővé tevő kreatív, és a magyar kontextusban innovatívnak számító szervezeti kultúra kialakításában jelenik meg. Schumpeter szerint ennek az úttörő tevékenységnek a legfontosabb következménye, hogy megváltozik a gazdaság addigi „egyensúlyi állapota”, ami gazdasági fejlődéshez vezet (Schumpeter 1982: 43). Ugyanezt a szemléletet figyelhetjük meg a fenti interjúrészekben is, ahol interjúalanyaim az ötletet, az innovációt és a kreativitást az ország versenyképességének kulcsaként értékelik.

Schumpeter szerint ahhoz, hogy a gazdasági fejlődés folyamata megvalósuljon, olyan személyek kellenek, akik képesek az addigi gazdasági gyakorlatokkal szakítani, és felismerni az új lehetőségeket (Schumpeter 1982: 43). A korábbi gyakorlatokkal való szakítás a Bridge Budapest narratívájában mint „kockázatvállalás” jelenik meg. A Bridge Budapest és a Kutatólabor által évente elkészített kutatásokból az derül ki, hogy a kockázatvállalási hajlandóság előfeltétele annak, hogy úttörőként kreatív és innovatív lehessen valaki. A kutatásban az alkalmazotti létet szembeállítják az önálló léttel, és ezt a szembeállítást a kutatás készítői megféleltetik az unalmas, biztonságos munka és az élvezetes, kockázatos munka ellentétének, illetve az átlagos megélhetést biztosító biztonságos munka és a magas, de bizonytalan jövedelemmel járó munka különbségének. Így az alkalmazotti lét „állandó jelzőivé” válnak olyan fogalmak, mint az unalom, a biztonság és az átlagos megélhetés, és ezzel áll szemben az önálló lét mint élvezetes és kockázatos élet, amely magas, de bizonytalan jövedelmet biztosít. Ez utóbbi választása jelenti a kutatás készítői és értékelői szerint a válaszadó „kockázatvállalási hajlandóságát”. Ez ma Magyarországon Varró Balázs szerint nagyon alacsony: „Magyarországon a kudarcélmény is egy életre szól, tehát ellentétben mondjuk az Egyesült Államokkal, ahol 10 próbálkozásból egy bejön, de kilencedszerre is újrapróbálkozik valaki” (Varró 2016). A kockázatvállalás pozitív bemutatása (például az élvezetes munkával és a nagy jövedelemmel való asszociációja) szintén hozzájárul a vállalkozó Bridge Budapest által formált képéhez. Egyfelől a kockázatvállalás tovább növeli a vállalkozó pozitív mítoszát, pozitív reprezentációját azáltal, hogy áldozatvállalását hangsúlyozza. A vállalkozó tehát nemcsak új dolgokat hoz létre és a gazdaság motorjaként funkcionál, hanem mindezt hihetetlen bátorsággal is teszi. Másfelől a kockázatvállalás diskurzusát akár értelmezhetjük úgy is, mint egy meritokratikus elemet, amely legitimálja a vállalkozói sikert azáltal, hogy áldozathoza-

talhoz köti azt. Ezt Boltanski és Chiapello „befektetési formulának” nevezik, és szerintük minden igazolási rendnek szüksége van ilyenre annak érdekében, hogy fenntartsa az igazság látszatát (Boltanski és Chiapello 2007: 122). A vállalkozónak tehát a siker érdekében vállalnia kell a bizonytalanságot és a bukás kockázatát, ugyanakkor ez az út az, amely elvezeti az unalmastól az izgalmas, kreatív és sikeres munkához.

A vállalkozói gondolkodás és a vállalkozó szélesebb körű reprezentációjának megváltoztatása a magyar kontextusban számos fronton történik a Bridge Budapest által. A Bridge Budapest vállalkozója etikus, kreatív, innovatív, ugyanakkor kockázatvállaló hős. Felelős a munkahelyén uralkodó jó hangulatért, a munkavállalóiért, de az országért is. Szakít a simlis vállalkozó attitűdjével és a magyarok „paternalista” hozzáállásával, nem fél a kudarctól és nem keresi a biztonságot. A vállalkozót a Bridge Budapest mint tökéletes morális és gazdasági szubjektumot igyekszik megformálni, azaz nemcsak megváltoztatja a vállalkozó reprezentációját, de egyben ideáltípusként, példaképként is állítja a magyar társadalom elé.

A Bridge Budapest mint technokratikus posztpolitikai projekt

A Bridge Budapest Egyesület programjai közül a *Bridge Builders* az egyetlen, amelyiknek nem a vállalkozás és a vállalkozó áll a középpontjában. A programba minden évben tíz-harminc év körüli fiatalot hívnak meg, akiket az alapján választanak ki, hogy mennyire befolyásosak, „véleményvezérek” egy adott területen. Pistyur Veronika szerint a *Bridge Builders*re úgy kell gondolnunk, mint ami a vállalkozói gondolkodás megváltoztatásának kontextusára koncentrál. Állítása szerint „kontextus nélkül nem értelmezhető a változás. És ha vezetői szinten nem látják át a társadalom nagyon sok rétegében azokat a gondolatokat, amiket mi fontosnak gondolunk, akkor hiába fogjuk azt akarni, hogy legyen változás, a döntések anélkül fognak megszületni, hogy ezt valaki átlátná” (Pistyur 2016). A *Bridge Builders* célja tehát a vállalkozás társadalmi kontextusának formálása és az egyesület társadalomról alkotott képeinek, társadalmi értékeinek diffúziója.

A program öt belföldi és egy külföldi, svédországi hétvégéből áll. A hat hétféve alatt vezetői tréninget biztosítanak a kiválasztottaknak, aminek célja, hogy az érintettek jobb vezetőkké váljanak (Pistyur 2016). Pistyur Veronika azt mondja, hogy ezzel a tréninggel „az egyén és a világ összekapcsolódását próbáljuk segíteni, és nyilván ehhez kell egy nagyon nagyfokú önismeret, meg saját magához való kapcsolódási tudás, meg sérülékenység, meg egy csomó mindenben hiszünk, amitől szerintünk valaki jobb vezetővé válik. És erre próbáljuk gyakorlatokon keresztül inspirálni a résztvevőket” (Pistyur 2016). Tordai Bence, az egyik kiválasztott résztvevő, azt mesélte a hétfégék felépítéséről, hogy „az egyik nap voltak vendéglődők, a *Board* tagjai [a Bridge Budapestet alapító startupok alapítói], akik sikeres vezetők, ha úgy tetszik, hoztak a saját történetükön keresztül fontos szempontokat elénk. És hoztak ehhez kapcsolódó gyakorlatokat, és ez mindegy, hogy arról szólt, hogy hogyan tekintünk rá az életünkre akár egy hipotetikus végpontból visszanezve, akár arról, hogy konkrétan hogyan hozunk létre a semmiből valamit, akár arról, hogy ebben milyen szerepe van a másokkal való kapcsolatunknak” (Interjú Tordai Bencével, Budapest, 2016). A második nap pedig „egy coach által vezetett foglalkozás volt [...] Az volt az egésznek a lényege, hogy lehetünk minél szabadabbak azon keresztül, hogy megválasztjuk tetszés szerint gyakorlatilag azt a pozíciót és megközelítést, amivel rátekintünk és hozzányúlunk egy problémához vagy egy helyzethez. És tényleg, itt a hatóképességünknek a megsokszorozása volt a cél” (Tordai 2016).

Tordai szerint coaching közben azon volt a hangsúly, hogy az életük folyamán rendszeresen felmerülő helyzeteket hogyan tudják a résztvevők alakítani, hogyan tudnak reflektálni a saját szerepükre, és megváltoztatni azt. Tordai azt a példát említi, hogy ha valaki vezetőként rendszeresen „ütközni akar”, és emiatt nagyon sok a konfliktusos helyzet az életében, akkor azt valószínűleg ő maga generálja, tehát tud ellene tenni is (Tordai 2016).

Bár a tréning mikroszintű kérdésekkel foglalkozik – mint az egyén és a világ viszonya, a személyes fejlődés a döntéshozatal terén, illetve a problémamegoldó készségek fejlesztése – a program mégis makroszintű célokat fogalmaz meg. A cél a Bridge Budapest honlapja szerint, hogy „ezeket a vezetőket inspirálja arra, hogy egy olyan Magyarország építésének legyenek meghatározó szereplői, ahol az önbizalom alapja a tudás és a teljesítmény” (Bridge Budapest é. n.). A tudás és a teljesítmény a Bridge Budapest társadalmi víziójának alapját képezik, és szemben állnak a magyar társadalom jelenlegi attitűdjeivel, amelyek a Bridge Budapest szerint felértékelik a kapcsolatokat, és, mint azt az etikus vállalkozásnál láttuk, csaláshoz kötik a sikert. Pistyur Veronika szerint „a kutatásokból az látszik, hogy a szerencsének, a politikai kapcsolatoknak meg eleve a kapcsolatoknak hatványozott felértékelése van a rendszerben meg az attitűdökben, és ugye ezek akadályai annak, hogy valaki elhiggye, hogy indíthat vállalkozást és annak lesz sikere, holott a globális piac pont arra bizonyíték, hogy ezt meg lehet csinálni a tudásnak és teljesítménynek köszönhetően is” (Pistyur 2016). Mivel a *Bridge Basics*en keresztül a társadalmi kontextus megváltoztatása mint a vállalkozás kontextusának formálása jelenik meg, ezért magának a vállalkozásnak és a vállalkozónak a meritokratikus mítosza széles rétegek által osztott és elismert mítosszá kell hogy váljon. A meritokrácia a teljesítmény elvével legitimálja a társadalmi státuszban fellépő különbségeket, így képes legitimitációt biztosítani a vállalkozói létből fakadó magasabb társadalmi státuszhoz is (McCoy és Major 2007: 341). Varró Balázs szerint például az egyesület egyik célja, hogy „megmutassa azt, hogy hova lehet eljutni jó ötletekkel, vállalkozói hozzáállással és persze kemény munkával, mert az soha nem volt titok, hogy az ötlet önmagában nem elég, nagyobb rész van benne, ami munka meg csapatmunka” (Varró 2016). A kemény munka hangsúlyozásán kívül ilyen meritokratikus elem például a már említett „kockázatvállalás” asszociációja a vállalkozáshoz. Ugyanakkor, míg a kockázatvállalás kifejezetten a vállalkozó figurájához köthető „befektetési formula”, addig a kemény munkából fakadó tudás és teljesítmény általánosabb, és nem csak a gazdaság szférájában használható elvként működik. Tordai Bence szerint a *Bridge Builders* célja a magyarok sikerhez való hozzáállásának megváltoztatása, hogy „higgyük el, hogy képesek vagyunk létrehozni, sikerre vinni dolgokat”, tehát egy olyanfajta pozitív szemlélet terjesztése, amelyik azt mondja, hogy a munkának meglesz a gyümölcse (Tordai 2016). A meritokrácia tehát egyfelől legitimálja a vállalkozók sikerét és az egyenlőtlen társadalmi státuszok létrejöttét, másfelől viszont a Bridge Budapest szerint elő is segíti a sikert azáltal, hogy önbizalmat ad a tudással rendelkezőknek. Miután ez az attitűdbeli változás egy vállalkozóbarát társadalmi kontextust hivatott létrehozni, ezért tulajdonképpen feltétele mindannak, amit a Bridge Budapest többi programja, például a *Bridge Basics* és az *Első millióm* kitűzött maga elé. Így a célkitűzések között Varró Balázs szerint például olyanok szerepelnek, mint „a gazdasági jólét, a fiatalok jövőbeni lehetőségei, az, hogy ne az legyen az első gondolat a diploma átvétele után, hogy külföldre megyek” (Varró 2016).

A társadalmi kontextus formálását, azaz a tudáson és teljesítményen alapuló társadalom felépítését a Bridge Budapest egy hálószerű struktúrában képzei el. Az egyesület öt különböző, társadalmilag fontos szférát különböztet meg, melyek lefedik a társadalmi élet legfon-

tosabb területeit. Ez az öt terület a média, a politika, a gazdaság, a civil és a kulturális élet (Pistyur 2016). A programnak ugyanakkor nem célja, hogy közvetlenül szélesebb rétegeket szólítson meg azok közül, akik az adott szférában mozognak, hanem csak és kizárólag az adott terület fiatal „vezetőit” célozza meg. Faix Csaba szerint a cél az, hogy „megtaláljuk azokat a ma 30–31 éves embereket, akiknek van arra esélyük, hogy 10–15 év múlva az ország vezetői között legyenek politikai, gazdasági, bármilyen tudományos szempontból” (Faix 2016). A programban arra figyelnek, hogy a kiválasztott fiatal „véleményvezérek” között lehetőleg mind az öt terület reprezentálva legyen (Varró 2016). Pistyur Veronika szerint, „ha ők [a fiatal vezetők] elkezdnek másként működni, döntéseket hozni, más szervezeteket építeni, beleállni bármibe, együttműködéseket létrehozni, párbeszédbe kerülni egymással, az önmagában egy hálót hoz létre a rendszerben” (Pistyur 2016). A Bridge Budapest tehát a társadalmat egyenrangú szférákra osztja, a társadalmi változást pedig az ezen átívelő kapcsolati hálón keresztül képzeli el. Ezáltal az egyesület a társadalmat mint *hálózatot* reprezentálja, ami hasonló a társadalom projektrendben is megtalálható reprezentációjához, illetve az egész rendet átfogó hálózati logikához (Boltanski és Chiapello 2007 [1999]). Érdekes ellentmondás, hogy a kapcsolatok fontosságát és a bármilyen jellegű siker érdekében való használatát elvető meritokratikus társadalom éppen kapcsolatépítésen keresztül tud létrejönni a Bridge Budapest szerint. Ez a fiatal vezetők között létrejövő kapcsolati hálón túlmutatóan az egyesület saját kapcsolatainak kiépítését is jelenti, mivel az általuk „tanított” fiatal vezetők személyében a társadalom számos szférájában értékes partnerekre tehetnek szert. Mindezen túl elmondhatjuk, hogy ez a hálózati logika egy technokrata logika: a koncepció, miszerint a széles rétegek elérése a „véleményvezérek” hálózatán keresztül tud csak megvalósulni, a társadalmat egyfelől „vezetőkre” és „vezetettek” osztja, másfelől pedig a társadalmi változást kizárólag „fentről”, és egy-egy szféra szakértői által képzeli el.

A program által a kiválasztott „vezetőknek” átadott tudás technikai és vállaltan apolitikus. Russell Prince szerint a technokrácia definíciójához az is hozzátartozik, hogy az általa használt tudás apolitikus, racionális és technikai (Prince 2015: 2). A Bridge Budapest valamennyi pszichológián és szociálpszichológián kívül nem kíván más elméleti tudást átadni, és nem a tudás tartalmára, hanem a döntéshozatal, a végrehajtás technikájára fókuszál. Faix Csaba szerint „[a program] nem arról szól, hogy [...] milyen gazdasági felfogás mentén kell egy céget vezetni, nem, ezek arról szólnak, hogy mondjuk adott emberek hogyan tudnak problémákat megoldani... Itt igazából abban segítjük ezeket az embereket, hogy hogyan hozzanak jobban döntést, hogy ismerjenek meg jobban egy problémát, hogyan vonjanak be mondjuk egy problémamegoldásba más nézőpontokat is. Tehát ez nem egy elméleti képzés” (Faix 2016). A kiválasztás esetén a legfőbb kritérium az, hogy befolyásos és jó szakember legyen az illető a maga területén. Varró Balázs szerint, „mint úgymond semleges beállítottságú szervezet, nem titkolt célunk, hogy kifejezzük, hogy mi befogadóak és elfogadóak vagyunk. Tehát nekünk édes mindegy, hogy valakinek milyen a politikai beállítottsága, hogyha egy jó beszélgetőpartner, egy jó szakember, akkor tök mindegy, hogy a szavazófülkében kire fogja behúzni az X-et” (Varró 2016). Ugyanakkor emellett az ideológiai sokszínűsége is figyelnek a kiválasztás során. Úgy választják ki a résztvevőket, hogy azok „a lehető legkülönbözőbb szakmából és a lehető legkülönbözőbb, akár politikai, akár erkölcsi értékrendből jönnek” (Varró 2016). Faix Csaba azt mondja, hogy ezzel a tudatos kiválasztással az a céljuk, hogy „ezek az emberek most, amíg még nincsenek köztük olyan hatalmi konstrukciók, amik megátolnák őket abban, hogy egyáltalán párbeszédet folytassanak egymással, most rájöjjenek

arra, hogy egyáltalán sokkal több dolog köti össze őket, mint választja szét” (Faix 2016). A program tehát nem csupán apolitikus, hanem a politikát az instrumentális racionalitáson keresztül meghaladó, tehát *posztpolitikai*. Varró Balázs szerint a magasabb célok elérését a politika csak hátráltatja: „meg kell mutatni nekik, hogy srácok, ti nem ellenségek vagytok, hanem partnerek bizonyos dolgokban. Mert ugye azt valószínűleg nem csak én látom úgy, hogy az emberek gondolkodása, beállítottsága megakadályoz nagyon sok együttműködést és magasabb célokat, mint az egyének céljai” (Varró 2016). Ez az idézet jól bizonyítja, hogy ezek a magasabb célok nem ideologikusak, hanem minden politikai ideológia, érdek felett álló racionális célok. Elérésük pedig ebből fakadóan szintén csak magas fokú technikai és cél-orientált tudás segítségével lehetséges, és feltétele a konszenzus és a szakértői/vezetői összefogás. Amennyiben a politikát olyan értelemben használjuk, ahogyan azt Jacques Rancière teszi, akkor azt mondhatjuk, hogy már maguk a program által kijelölt célok sem politikaiak (Rancière 2004). Rancière szerint a politika a közös ügy megfogalmazásáról szól, és nem egy szakértői csoport által kijelölt célok végrehajtásának módjáról. A politika nem afeletti harc, hogy hogyan oldjunk meg egy helyzetet, hanem vita magáról a helyzet jelentéséről, értékeléséről, illetve arról, hogy egyáltalán *mi* az a helyzet, amit meg kell oldani (Rancière 2004: 6). Mivel a magasabb célok, mint például a gazdasági jólét, a fiatalok jövőbeni lehetőségei vagy a meritokratikus társadalom, előre ki vannak jelölve, ezért nem biztosítanak helyet a célok meghatározásának, így a politikának. Emiatt maguk a célok sem politikaiak, hanem „a globális gazdasági szükségszerűségek lokális következményeinek a menedzselésére” korlátozódnak (Rancière 2004: 4). Ez utóbbi, a szükségszerűségekre való hivatkozás képes legitimálni a célok előre kijelölését és a konszenzus fontosságát. Bár a *Bridge Builders* diskurzusaiban kevés szó esik a szükségszerűségről, céljuk mégis a vállalkozás társadalmi kontextusának formálása, és ezáltal olyan, a gazdasági szükségszerűségből fakadó célkitűzések támogatása, mint az ország versenyképességének javítása vagy a gazdasági fejlődés. Faix Csaba is ennek szellemében emel ki fontos célokat, szerinte „vannak olyan alapkérdések, amiket meg kell tudni beszélni, teljesen mindegy, hogy éppen milyen kurzus van. Például ilyen az, hogy hogyan támogatjuk az innovációt, például, hogy milyen vállalkozóbarát környezetet támogatunk, például az, hogy milyen olyan programokat indítunk, amiknek az lehet a vége, hogy cégek kijutnak az európai piacra” (Faix 2016). A célok kijelölésével és végrehajtásával kapcsolatban tehát a Bridge Budapest szerint megkérdőjelezhetetlen konszenzusnak kell létrejönnie, mely ugyanakkor Rancière értelmezésében azt a technokrata álmot hordozza magában, hogy a „közös” feletti konfliktusokat, és ezáltal a politikát, mint idejétmúlt „ideológiákat” számolja fel (Rancière 2004: 8).

Összefoglalás: a „morális” és gazdasági felzárkózás stratégiája a félperiférián

Írásomban a magyar startupok és a lokális kontextus viszonyát vizsgáltam a startupok által létrehozott és szponzorált Bridge Budapest diskurzusain keresztül. Kutatási kérdéseim megválaszolása során az ideális társadalomról és kapitalizmusról termelt diskurzusokat mint egy új kapitalista szellem felállítására tett kísérletet értelmeztem, melynek a megvalósítása posztpolitikai és technokratikus jegyeket mutat. A Bridge Budapest Egyesület a kapitalizmus központi figurájának és intézményének, a vállalkozónak és a vállalkozásnak a reprezentációját és gyakorlatát kívánja megváltoztatni a magyar kontextuson belül. A Bridge Budapest

célja, hogy a kapitalizmusnak ez az új szelleme a magyar kontextusban univerzálissá váljon, tehát olyan státuszra tegyen szert, hogy képes legyen széles rétegek számára visszaadni a vállalkozó és a vállalkozás legitimitását.

Az új szellem felállítására tett kísérlet ugyanakkor nem öncélú, és nem egy semleges térben, hanem a globális kapitalizmuson belül kíván az ország helyzetén változtatni, „felzárkóztatni” az országot. A gazdasági felzárkózáson egyfelől az ország versenyképességének javítását kell értenünk, másfelől pedig a centrumországokra jellemző kreatív és technológiai szektor bővülését. Faix Csaba azt mondja, hogy „mi azt szeretnénk, ha Budapestet feltennénk a startup térképre, úgymond London, Stockholm, Berlin, Barcelona meg Tel-Aviv mellé. Ez a mi célunk, hogy legalább így a régióban első lépésben a legfontosabb ilyen *hub* legyen” (Faix 2016). A felzárkózás egyik ideálja ebből fakadóan a Szilícium-völgy, mely a *Bridge Basics*ben bemutatott projektrendre jellemző szellemet hordozza magában. A másik ideál a startupjairól híres Észtország, amelynek gazdasági dinamizmusa Pistyur Veronika szerint „a Skype sikerétől datálható” (Pistyur 2016). A felzárkózáshoz ugyanakkor a Bridge Budapest nem egy gazdaságpolitikai programot javasol, hanem a vállalkozáshoz és a kapitalizmushoz kötődő ideák, attitűdök megváltoztatását tartja szükségesnek. A végső cél, a gazdasági felzárkózás tehát elsődlegesen egy „morális” és „attitűdbeli” „felzárkózás” által valósulhat meg. A morális felzárkózáshoz szükség van a vállalható módon való vállalkozás eszményének elterjedésére. Az „attitűdbeli” felzárkózáshoz pedig a kockázatvállalási hajlandóság növelése és a magyarok „paternalista” hozzáállásának megváltoztatása szükséges. Emellett egy olyan meritokratikus társadalom felépítése a cél, ahol „az önbizalom alapja a tudás és a teljesítmény”, és nem a (politikai) kapcsolatok számítanak (Bridge Budapest é. n.). A meritokratikus társadalom, az attitűdök és a morális változás ugyanakkor mind a vállalkozás kontextusaként vannak elképzelve, céljuk egy vállalkozóbarát és vállalkozásnak kedvező környezet kialakítása. Ebben a keretben a felzárkózás központi szubjektuma a vállalkozó, akinek az a szerepe, hogy schumpeteri „úttörőként” hozzájáruljon a kreatív és technológiai szektor bővüléséhez és az ország versenyképességének javításához (Schumpeter 1982). Ez a tény további legitimitációt biztosít a vállalkozónak, mivel a tevékenységét úgy mutatja be, mint ami nélkülözhetetlen a közös szempontjából.

A vállalkozás kontextusának alakítása, ami közvetve, de hozzásegít a gazdasági felzárkózáshoz, a Bridge Budapest diskurzusaiban technokratikus posztpolitikai keretben jelenik meg. A *Bridge Builders* a társadalmi kontextust kizárólag „fentről”, tehát a fiatal vezetőkön, „véleményvezéreken” keresztül kívánja formálni. Így arra épít, hogy a véleményvezéreknek, a jövő vezetőinek az ideológiai törésvonalakat áthidaló, és lehetőleg azokon túllépő hálózata egy olyan társadalmi környezetet teremtsen, ahol nem az elérendő politikai célok vitakoznak egymással, hanem a közösen vallott célokért: a technológiai tudásért, a pozitív vállalkozói attitűdökért, Magyarország felzárkóztatásáért és a vállalkozásbarát környezetért dolgozik mindenki. Ebben áll a Bridge Budapest posztpolitikussága; a program kontextusában a politika valójában nem tűnik el, hanem valódi politikai viták tárgya, tehát az, hogy milyen világban szeretnénk élni, megkérdőjelezhetetlen konszenzussá formálódik.

A Bridge Budapest azonban nemcsak a társadalom megváltoztatására és a vállalkozó, illetve a vállalkozás általában vett legitimitációjára törekszik, hanem azért a célért is dolgozik, hogy a magyar és a nemzetközi startup szcénát legitimálja. Azáltal, hogy azt állítják: egyszerre dolgoznak a gazdasági szféra tisztaságáért, a valódi piaci versenyért és az egész ország felzárkóztatásáért, sőt még egy új, rugalmasabb és izgalmasabb munkarendet is meghonosít-

tanak, a startupok úgy jelennek meg, mint amelyek magukban hordozzák azokat a morális és gazdasági elveket és gyakorlatokat, melyekből mindenki csak tanulhat. A startupok és a *startupper*ek tehát a felzárkózás tökéletes szubjektumai, a kapitalizmus új szellemének hordozói. Nem véletlen, hogy a *Bridge Builders* program résztvevői közvetlenül a startupok vezetőitől is tanulnak, mivel a Bridge Budapest szerint a startupok azok a szervezetek, melyek a társadalom más szférái számára példát tudnak mutatni. Így a Bridge Budapest nézőpontjából a startup szcénának mint a tökéletes morális és gazdasági szubjektumok összességének nem csak lehetősége, hanem szinte kötelessége is a lokális társadalom formálása.

Hivatkozott irodalom

- Boltanski, Luc és Ève Chiapello (2007 [1999]): *The New Spirit of Capitalism*. New York: Verso.
- Boltanski, Luc és Laurent Thévenot (1991): *De la justification*. Párizs: Gallimard.
- Böröcz József (2014): Magyarország az Európai Unióban. Az örök „felzárkózó”. *Fordulat* (21): 89–100.
- Éber Márk, Gagyi Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21): 11–63.
- Mannheim Károly (1996 [1929]): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- McCoy, Shannon K. és Brenda Major (2007): Priming Meritocracy and the Psychological Justification of Inequality. *Journal of Experimental Social Psychology* 43(3): 341–351. Interneten: <https://labs.psych.ucsb.edu/major/brenda/docs/McCoy%20&%20Major%202007.pdf>.
- Prince, Russell (2015): The Spaces in Between. Mobile Policy and the Topologies and Topographies of the Technocracy. *Environment and Planning D: Society and Space* 34(3): 1–18.
- Rancière, Jacques (2004): Introducing Disagreement. *Angelaki. Journal of Theoretical Humanities* 9(3): 3–9.
- Schumpeter, Joseph (1982 [1928]): A vállalkozó. In *A vállalkozó. Történeti gazdaságszociológiai válogatás*. Rényi Ágnes (szerk.). Budapest: Művelődési Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya, 29–57.
- U. S. Small Business Administration (év nélkül): *Startups & High Growth Businesses*. Interneten: <https://www.sba.gov/content/startups-high-growth-businesses> (letöltve: 2016. április 10.).
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a világregyszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.

Internetes források

- Bridge Basics (2015): *Gyors iterációkra fókusz: learnings/day maximalizálása – Vészi Gábor, Bridge Basics*. Interneten: https://www.youtube.com/watch?v=qgXkMh__iGk (letöltve: 2016. április 10.).
- Bridge Basics (2015): *Hogyan tudom motiválni az alkalmazottaimat? Hodicska Gergely, Bridge Basics*. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=vzX57bE28YE> (letöltve: 2016. április 10.).
- Bridge Basics (2015): *Miért a csapattal és ne a termékkel törödj első sorban? – Halácsy Péter, Bridge Basics*. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=9qJJsLutg4Q> (letöltve: 2016. április 10.).
- Bridge Basics (2015): *Miért fontos a vállalati kultúra kiépítése? Hodicska Gergely, Bridge Basics*. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=Yj3GPCVsKjY> (letöltve: 2016. április 10.).
- Bridge Basics (2015): *Miért nem érdemes a problémákra fókuszálni? Somlai-Fischer Ádám, Bridge Basics*. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=p450d1AJD5U> (letöltve: 2016. április 10.).
- Bridge Basics (2015): *Mitől lesz inspiráló egy munkakörnyezet? Hambalkó Rita, Bridge Basics*. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=9lQ8TnHRm7w> (letöltve: 2016. április 10.).
- Bridge Budapest (év nélkül): *Bridge Budapest Ösztöndíj Tehetségeknek*. Interneten: <http://hu.bridgebudapest.org/osztondij> (letöltve: 2016. április 10.).
- Bridge Budapest (év nélkül): *Bridge Builders 2014/15*. Interneten: <http://hu.bridgebudapest.org/bridgebuilders/2014-2015> (letöltve: 2016. április 10.).
- Bridge Budapest (év nélkül): *Bridge Builders 2015/16*. Interneten: http://hu.bridgebudapest.org/bridgebuilders_2014 (letöltve: 2016. április 10.).

- Bridge Budapest (év nélkül): *Kik vagyunk?* Interneten: <http://hu.bridgebudapest.org/kik-vagyunk> (letöltve: 2016. április 10.).
- Első millióm (2015): *Miért éri meg vállalható módon vállalkozni? Árvai Péter véleménye.* Interneten: <https://vimeo.com/139123014> (letöltve: 2016. április 10.).
- Első millióm (2015): *Történetek.* Interneten: <http://www.elsomilliom.hu/tortenetek> (letöltve: 2016. április 10.).
- Első millióm (év nélkül): *A magyar vállalkozó két arca: a szorgalmas innovátor és a simlis.* Interneten: <http://www.elsomilliom.hu/kutatasok> (letöltve: 2016. április 10.).
- Első millióm (év nélkül): *Miért éri meg vállalható módon vállalkozni?* Interneten: <http://www.elsomilliom.hu/ervek> (letöltve: 2016. április 10.).

Interjúk

- Faix Csaba, a szerző interjúja, Budapest, 2016. 02. 15.
- Pistyur Veronika, a szerző interjúja, Budapest, 2016. 03. 16.
- Tordai Bence, a szerző interjúja, Budapest, 2016. 02. 16.
- Varró Balázs, a szerző interjúja, Budapest, 2016. 02. 23.

Film és történelem

„Körül voltam én véve rendszeren (...), ha nincs a film, akkor engem biztos, hogy börtönbe zárnak.” Interjú Ferenczi József egykori tsz-elnökkel, a *Határozat* című dokumentumfilm kulcsszereplőjével. (Készítette: Szabó Elemér)

Barkóczy Janka:

Hírek múlt időben. Emlékezetpolitika a Magyar Világhíradókban (1931–1944)

Takács Róbert:

Nyugati film és közönsége Magyarországon 1953 után

Murai András:

Van képünk róla. Az 1956-os forradalomról készült filmdokumentumok a Kádár-rendszer játékfilmjeiben

Mravik Patrik Tamás: „Megszaporodtak filmjeinkben a szocialista hősök”

Filmkészítés Magyarországon az 1960-as évek elején a dramaturgiai tanácsok vitáinak tükrében

Berta János: Társadalmi elkötelezettség filmen. Társadalom és politika az 1960–70-es évek fordulóján készült magyart dokumentumfilmekben

Bezsenyi Tamás – Lénárt András: „Dicsérettessék... dobják el a fegyvert!” A bűn politikai ábrázolása játékfilmekben a Kádár-korszakban

Böszörményi-Nagy Orsolya: Film: produkció és recepció között. A Szerelem című film értelmezései

Őri Péter – Pakot Levente: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A Mosaic-adatbázis elemzésének első eredményei

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségéknél, és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat soron következő 2016. évi tematikus számai:

66. Másság és kirekesztés

Recenzió

Vadász Gabriella

IKT, youtober, médiahasználat

Recenzió az *Információs Társadalom* tematikus számáról

Jelen recenzióban az *Információs Társadalom* 2015/2-es számát fogom bemutatni, melyben a szerkesztők a különböző korosztályok médiafogyasztásával, az infokommunikációs technikák használatának hajlandóságával és készségével, illetve az internethasználati szokások bemutatásával foglalkozó írásokat fűzték egy csokorba. A lapszám további aktualitását az adta, hogy ugyan a különböző írások összehasonlító módon közelítettek a fiatalabb és idősebb generációk „okoskütyü”-használatához, média- és internetfogyasztásához, de az igazi fókuszban mégis a fiatalabb generációk és azok a mélyreható változások kerültek, melyeket ha nem a folyamat jelenidejűségében ragadunk meg, akkor a változás gyorsaságából adódóan a későbbi vizsgálódásokkor a megértés bizonyos lépcsőfokai hiányozni fognak.

A lap elsőként közölt tanulmányában *Hack-Handa József és Pintér Róbert* (2015) a médiafogyasztás generációs különbségeit mutatják be, így a tematikusan jól elhelyezett tanulmánnyal ismerjük meg jobban a fiatalok médiahasználatát. A tanulmány a szerzők saját, 2015 áprilisában készített online kérdőíves adatfelvételének első adatközlése, akik a következő korosztályi besorolást használták: 18–29 éves „fiatalok”, 30–39 éves „középgenerációba tartozók”, illetve a 40+ korosztályba tartozó „idősebbek”. Hack-Handa és Pintér megidézik a Howe–Strauss-szerzőpáros klasszikus elméletét,¹ és meggyőzően érvelnek az ellen, hogy a magyarországi viszonyokra érvényesnek tekintsük a fenti generációs felosztást. Egyrésztől nyilvánvaló kulturális és társadalomtörténeti különbségekre hivatkoznak, melyek feltehetően máshová helyezik a generációs törésvonalakat a magyar társadalomban, másrészt az európai uniós szabályozás értelmében az 5–20 éves korosztály – tehát a „Z” generáció tagjainak – vizsgálatba vonása jogszabályi akadályokba is ütközik, így elvi síkon is ellehetetlenült a klasszikus elmélet tesztelése.

1 A szerzőpár népszerű elmélete szerint az észak-amerikai társadalom olyan egymástól alapvető habituális jegyeiben különböző generációs csoportokra tagolódik, mint a „csendes generáció”, a „baby boomerek”, az „X” és „Z” generációk. A csoportok közötti eltérések a médiafogyasztási szokásokban is megmutatkoznak (vö. Howe és Strauss 1991).

Az írás „Kíváncsi huszonévesek, családalapító fiatalok és inyenc érettek” című fejezete már sejteni enged, hogy a különböző korosztályok tekintetében milyen érdeklődési mintákat tártak fel. A vizsgálatba vont legfiatalabb korosztály a top 5-ös lista tanulsága szerint médiafogyasztásában első helyre teszi a szórakozást és ismeretszerzést (az egészséges életmód, a tudomány és a számítástechnika területén), a 30–39 évesek átmenetet képeznek és ízlésükben is a család felé forduló tartalmakat preferálják, míg az idősebbek érdeklődésében a „világi élvezetek” is megjelennek a gasztronómia, utazások-útleírások formájában. Sajnos a szerzők nem közlik a teljes huszonnégy elemes listát, így nem tudhatjuk, mik azok a témák, amelyek iránt egy-egy korosztály vagy akár az összes érdeklenséget mutat, ami egy érdekes adalék lehetne a kérdéshez.

A szerzők az információszerzésre használt eszközök sorában keresték – és fel is fedezték – a várható generációs különbségeket, melyek szerint a fiatalabb korosztályba tartozók jobban preferálják az internetet, mint forrást, és az időződő generációk között a hagyományos eszközök jobban tartják pozíciójukat. Ugyanakkor megosztják velünk minden korosztályra érvényes tendenciaként, hogy a rendszeresen internetezők 4/5-e internetes lapokat is olvas. Rádiót a legfiatalabb korosztály hallgat a legkisebb arányban, ahogyan nyomtatott újságot is az ő köreiben olvasnak a legkevesebben, ugyanakkor ők a legmeghatározóbbak a közösségi oldalak használatában. Az idősebb generációk legfontosabb médiuma a tévé. Az internetes hírportálok felkeresését illetően is látszik egy korosztályonként némileg eltérő preferencia. Elmondható, hogy a „fiatalok” között gyakorlatilag mindenki Facebook-felhasználó, és az internetezőknek csupán 7%-a nem látogat egyáltalán közösségi oldalakat. Felmerült a kérdés, hogy a felhasználók hogyan és mire használják ezeket a portálokat. A szerzők első helyen a családdal, barátokkal, tágabb ismeretségi körrel való kapcsolatartást emelik ki, másodsorban azt, hogy a felhasználók őket érdeklő „témákat” követnek a közösségi oldalakon keresztül. Felkerültek még a listára a karrierépítés különböző szegmensei is: szakmai tájékozódás, szakmai kapcsolatépítés és fenntartás, álláskereső – ezekben a felhasználói gyakorlatokban is látszanak korosztályi eltérések.

Az internetezésre használt eszközök közül az okostelefon-használatról kapunk pontosabb képet. A 40 éves és annál idősebb korosztály kb. fele használ ilyen készüléket, míg a fiataloké meghatározottak 87%-a, ami talán az idősebbek tekintetében lehet kissé meglepő adat. A három korosztály viszont különböző módon használja ki a rendelkezésére álló lehetőségeket: a legidősebbek használják a legkevesebb alkalmazást – általában konzervatív módon, tehát hírolvasásra, tájékozódásra –, míg a fiatalabbak szórakozási igényüket is hajlamosabbak a telefonos applikációkkal kielégíteni.

A szerzők a zárszóban felteszik a feszítő kérdést, hogy vajon a fiatal generáció médiafogyasztási szokásai hoznak-e hosszú távon olyan változásokat, melyek hatására eltűnnek majd a hagyományos médiumok. Álláspontjuk szerint az egyéni életútból következő változások (munkába állás, megállapodás, gyermekvállalás) olyan kényszerekként is megjelennek az egyének életében, melyek képesek felülírni a korábbi sémákat, minek következtében és egyfajta mintakövetésként egy sor „hagyományos” gyakorlat is tovább élhet. Tehát az új médiával kapcsolatos folyamatokat korántsem tételezzük egyirányúnak, így a tévét sem kell idejekorán elbúcsúztatni, hagyományos szerepe fennmaradhat.

A következő szerző, *Tőkés Gyöngyvér* (2015) az EU Kids Online 2013-as adataira támaszkodva az azt kiegészítő kvantitatív adatfelvétel eredményeinek bemutatására vállalkozott. Írásában a romániai fiatalok internetezési szokásait és az ezeket befolyásolni tudó, internettel

kapcsolatos attitűdöket vizsgálta.² Fő problémaként az infokommunikációs technológiához való hozzáállás jelenik meg. Ezen elméleti közelítés relevanciáját a szerző érvelése szerint az adja, hogy az új technológiai eszközökhöz való hozzáállás – a használatuktól való félelem, az elzárkózás vagy alapvető nyitottság, kíváncsiság – olyan tartós beállítódásokat tud beágyazni az egyén szintjén, amelyek önbeteljesítő jóslatként képesek őt kirekeszteni vagy bevonni egy olyan „közegbe”, mely képes – egyszerűen az információhoz vagy technikához való hozzáféréseken keresztül – döntően befolyásolni bizonyos boldogulási esélyeket.

Tőkés az eredményei alapján a gyerekek preferenciáit mutatja be az internethasználat kapcsán: a legkedveltebb időtöltés a közösségi oldalak látogatása, ezt követi a szórakozás (zenehallgatás, film- és klipnézés), és csak harmadik helyen jelenik meg a tanuláshoz, illetve az iskolai feladatokhoz történő információgyűjtés. A tanulmány további részében a szerző hangsúlyosan foglalkozik a gyerekek közösségi oldalakon, elsősorban a Facebookon való jelenlétének kérdéseivel: miért abszolút preferencia a „fentlét”, milyen tevékenységeket folytatnak, mennyire használják tudatosan e médiumokat, és ez milyen tapasztalatokból, félelmekből fakad? Első tanulásként Tőkés megfogalmazza, hogy a gyerekek a közösségi teret mint az önreprezentáció és a szórakozás területét kezelik, azaz a kortárscsoporthoz tartozás jeleként, hiszen ha valaki e fórumokon nincsen jelen, sokszor kiszorul csoportja kommunikációjából.³ Ezt azonosítja okként, vagyis hogy Romániában a 9–13 éves gyerekek egyharmada már rendelkezik Facebook-profillal, amit magas arányként értelmez, különösen annak tekintetében, hogy a regisztráció korhatára 13 év.⁴ A cikk arra a következtetésre jut, hogy bár az ismeretlenek zaklatásától való félelem néha a romániai gyerekeknek reális veszélyként eszébe jut, de inkább a pozitív beállítódás jellemzi őket az internet és különösen is a közösségi oldalak használatának tekintetében. A gyerekek Facebook-használatával kapcsolatban ugyanakkor azt az örvendetes eredményt is közli, hogy viszonylag tudatosan védekeznek a közösségi portálon keresztül történő zaklatásokkal szemben a „barátnak jelölés” tudatos stratégiáival.

A következő tanulmányban *Glózer Rita és Guld Ádám* (2015) a Youtube videómegosztó portál magyar sztárjainak az „öt perc hírnévhez” vezető útját vizsgálják: a népszerűségük okait, az őket más médiajelenségektől megkülönböztető műfaji és stílári jegyeket térképezik fel, és azt vizsgálják, hogyan illeszkednek be az adott médiakörnyezetbe.

A szerzők először a klasszikus sztárok ismerveit vonultatják fel, majd ehhez képest definiálják a celebeket mint az új média új jelenségét. Kiindulópontjuk a következő:

A sztár mint kulturális intézmény átalakulása alapvetően beágyazódik a média technológiai, műfaji és kulturális átalakulásának folyamatába. (...) Ma, amikor az úgynevezett új média korát éljük, vagyis az internet hálózati médiumának köszönhetően minden eddiginél interaktívabb, nyitottabb és konvergensebb, a (laikus) részvétel elvén működő médiakörnyezet része-

---

2 Az Eu Kids online adatgyűjtését kiegészítő kvalitatív kutatásban 6 fókuszcsoporthoz és 12 egyéni interjút vettek fel mind a kilenc kutatásban részt vevő európai országban. Sajnos a szerző csak egy helyen tesz rá utalást, hogy a román nemzetiségű gyerekek közül kerülnek ki az adatközlők (Tőkés 2015: 24), de nem tudjuk, hogy az adatfelvétel során szándékoltan csak román gyerekeket kérdeztek-e meg – hiszen ennek a kutatói döntésnek logikus indoka lehet, hogy a kisebbségi adatközlők bevonásával bonyolult interpretációs problémák is előkerültek volna.

3 Sajnos az írásnak nem volt célja, hogy a többi, vizsgálatban részt vevő európai ország adataival összehasonlítsunk, így egy Romániára érvényes képet kapunk, ami ugyan érdekes és sokatmondó, de így marad némi hiányérzetünk is.

4 Mivel a kutatásban részt vevő más EU-s országok eredményei nem kerülnek ismertetésre, nem tudhatjuk meg, hogy a kilenc ország közül ez valóban kirívóan magas aránynak mondható-e.

sei lehetünk, joggal feltételezhetjük, hogy az új média korábitól eltérő feltételei között a sztár, a celebritás vagy híresség figurája is másként alakul (Glózer és Guld 2015: 35).

A jelenség magyarázatakor nagyban támaszkodnak Glózer korábbi médiakutatásaira, melyek nyomán itt is megállapítják, hogy a „valóság” médiareprezentációja akkor került először előtérbe, amikor a valóságtelevíziózás elkezdte magából ontani a celebeket, vagyis a hétköznapiság sztárjait (vö. Glózer 2014a, 2014b). A Youtube-ot, a nyugati világ piacvezető videómegosztó portálját a szerzők olyan kulturális térként értelmezik, melyben a professzionális médiaszereplők, illetve a gazdasági élet más szektoraiból érkező szereplők olcsó és jól bejártott úton tudnak célba juttatni tartalmakat. A Youtube emellett olyan interaktív lehetőségtér, ahol az amatőr-autodidakta szereplők ugyanezen előnyöket kihasználva maguk is jelentős szereplőkké válhatnak és népszerűsége tehetnek szert (lásd még: Glózer 2014a; Guld 2015).

A videómegosztón a megsokasodott felhasználók által generált tartalmakat és azok fogyasztását egy Alvin Tofflertől származó értelmezési keretben helyezik el, mely egy a termelés és fogyasztás összeolvadásával keletkező önfogyasztó életstílust ír le, ami azt is prognosztizálja, hogy a termelés piaci modellje felbomlik (Glózer és Guld 2015: 38).⁵ Jenkins (2006) részvételi kultúráként értelmezi az új média jelenségeit. A részvétel kulcsa a felhasználók szintjén, illetve az egyének részéről a kapcsolódás képessége, melynek előfeltétele, hogy a tartalmakban (a szereplőkben, a sztoriban, a történések lefolyásában, a háttérben) megjelenjen a hétköznapiság, a nézőben pedig az az érzés, hogy ez akár vele is történhetne, vagy a látottakat, hallottakat ő is csinálhatná. Az elemzés során megtudjuk, hogy a legtöbb magyar követővel rendelkező Youtube-csatornákat alapvetően átlagos, a tízes éveik végén és a húszas éveik első felében járó fiatalok működtetik, akik stílusukat tekintve alapvetően nem „lőgnak ki” a saját korcsoportjukból, ezzel is megkönnyítve követőik számára az azonosulást. Népszerűségük alapja pedig nem meglepő módon az, hogy korosztályuk közös élményanyagából szemezgetve fejtik ki véleményüket, hívják fel valamire a figyelmet, ezzel is interakciót generálva követőikkel és azok körében. A szerzők megjegyzik, hogy a már évek óta vlogoló,⁶ sikeres fiatalok olyan jelenséggé váltak, ami nehezen helyezhető el egyszerűen az amatőrség kategóriában, hiszen az új média-jelenség képviselőiként nem egy esetben már a szakma is felfigyelt rájuk.

A videókat egyszerre jellemzi a szóbeliség és a performativitás. Tehát egy alapvetően köznapi, rögzített és ismétlődő geeket felvonultató, pörgős, szórakoztató narráció mellé helyeződnek olyan cselekvések, melyek illusztrálják az elmondottakat. A videók népszerűségének másik fontos eleme a szerzők szerint, hogy gyakorlatiasak: hasznos tudást adnak át a nézőknek, pl. könyveket ajánlanak, filmeket mutatnak be, termékeket tesztelnek stb. Ezen közvetített tudások értelme pedig az, hogy a kortárs közösségbe való beilleszkedést segítik elő. Ugyanakkor ezek az ismeretek gyorsan devalválódnak, hiszen egy folyamatosan változó kortárs kultúra részei. A tanulmány végén a bemutatott jelenséget értelmezendő egy komparatív táblázat hasonlítja össze a „sztárokat és celebeket” a „hétköznapi hírességekkel”, tehát az új kategóriaként meghatározott és a tanulmány hasábjain bemutatott youtube-erekkel. Utóbbiakat mint self-made maneket írják le, akiket a hiperkinetikus médiahasználat, az egy-

⁵ Ez eddig nem következett be a szerzők szerint, de bizonyos ártrendeződések megfigyelhetők.

⁶ Videóblogot vezető.

dimenziósként megjelenő személyiség⁷ és a jövőbe mutató sikertrend jellemez (Glózer és Guld 2015: 48).

Sólyom Barbara (2015) a középiskolás fiatalok okostelefon-használati szokásairól értekezik, egy 2015-ben indult alapkutatási program első adataira építve.⁸ A vizsgálat relevanciáját az adta, hogy a tizenéves korosztály (a 13–14 éves kortól szemlélve) körében teljesen elterjedt az okostelefonok használata, mobilinternettel is az érintett korosztály 68 százaléka rendelkezik.⁹ A tanulmány szándékoltan a mára több fronton elterjedt kvantitatív felmérések mélyfúrásaként inkább kvalitatív adatgyűjtésen alapul. A 10 interjú 10 különböző szociális háttérből érkező középiskolással készült el, kiválasztásukkor pedig szempontként jelent meg, hogy minél heterogénebb csoport álljon össze.¹⁰ Az interjúalanyok végül a 15–17 éves korosztályból kerültek ki.

Elmondásaik alapvetően illeszkednek a gyerekek mobilhasználatával kapcsolatban közhi-deelemként is élő képekhez – melyek nyilvánvalóan a családok racionális és praktikus megfontolásaiból fakadnak –, valamint egyfajta családi életet is érintő átalakulási folyamatokhoz, melyekben a telefon, mint a szülői „felügyelet”, kontroll és kapcsolattartás fontos eszköze jelenik meg. Mindemellett az okoseszközökkel való „ellátottság” a kortárs csoportokba való beilleszkedést elősegítő tényezőként is a figyelmünk elé kerül, elsősorban ezen eszközök státuszmegjelenítő funkciója, valamint az általuk hordozott kapcsolattartási lehetőségek miatt.

Az írás konklúziói: az első okostelefont 13–14 évesen kapták a gyerekek, amit két-három év múlva le is cseréltek. Ez a csere minden esetben a szüleikkel egyeztetett döntés volt, de az idő előrehaladtával szüleik egyre kevésbé tudják tartani a lépést az új technológiai trendekkel, így a döntés – melynek anyagi kereteit ők szabják meg – a gyerekéké. A fiatalok márkahűek, és elsősorban a telefon technikai paramétereire figyelnek oda – ilyen értelemben megfontolt vásárlói döntést hoznak –, a külső nem olyan fontos a számukra, bár ebben van eltérés a fiúk és a lányok között. A telefont saját „részükként” kezelik, így nagy figyelmet fordítanak arra, hogy azt személyiségükhöz szabják jól azonosítható jegyeken keresztül (pl. tok, az alkalmazások ikonjainak elrendezése, belső tartalmak), melyek a kortársak számára is könnyen azonosíthatók. Egy drágább darabért hajlandók áldozatot hozni: diákmunkát vállalni vagy saját megtakarításukból kiegészíteni a szüleik által vásárlásra szánt összeget. Más eszközöket (laptopot, asztali gépet, tabletet) is használnak bonyolultabb feladatok elvégzésére, mint a leckeírás, zenék, videók, képek szerkesztése; telefonon híreket olvasnak és „facebookoznak”. A kérdésre, hogy el tudnák-e képzelni az életüket okostelefon nélkül, azt válaszolták, hogy alapvetően igen, de az egy nagyon más, furcsa világ lenne: többet olvasnának vagy találkoznának a barátaikkal.

---

7 Magukat vállalva, sokszor saját személyes tereikben megjelenve, alkalmanként akár azt meg is mutatta jelennek meg követőik előtt, ellentétben a sztárokkal vagy celebekkel, akik magánéletüket és az ehhez kapcsolódó tereket is titokban tartják és nem „civil személyiségükkel” jelennek meg a nyilvánosság előtt. Az összehasonlításhoz lásd a 48. oldal táblázatát (Glózer és Guld 2015: 48).

8 Az alapkutatási program a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság támogatásával indult azzal a céllal, hogy a szűken értett tudományos közegeen kívül a pedagógusok, szülők számára is információkkal szolgáljon.

9 Forrásként a szerző az Ithaka Research Consulting 2015-ös felmérésére hivatkozik, melynek előzetes adatait Ságvári Bence ismertette a VIII. Nemzetközi Médiakonferencián, Balatonalmádiban, 2015. szeptember 29-én. Sajnos az adatok „természetéről” a szerző további információt nem közöl (Sólyom 2015: 55).

10 Sajnos az írás összegzéséből nem derül ki, hogy a minőségi adatok milyen olyan új megközelítési irányokkal gazdagították a téma iránti érdeklődést, melyeket egy későbbi kvantitatív kérdésnél érdemes volna beépíteni.

Kőrösné Mikis Márta (2015) tanulmányában az IKT pedagógiában hasznosuló eszközeinek és azok hatékonyságának bemutatását tűzte ki célul. Ehhez a Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központjának 11 országot érintő rendszeres adatgyűjtését, az eMapps projektjét vette alapul, mely az Európai Unió IST (*Information Society Technologies*) 6. keretprogramjához kapcsolódik (Kőrösné Mikis 2015: 70). A kérdés aktualitását az adja, hogy a 2003 óta folyó kutatások tanulsága szerint a modern eszközök használata a gyerekek körében egyre korábbra tolódik. A digitális játszótéren megjelenő új programok pedig a gyerekek fejlesztésének új és kiapadhatatlan forrásai lehetnek. Az újonnan megjelent lehetőségek ugyanakkor bizonyos, a használatból adódó veszélyhelyzeteket is magukban hordoznak, melyek szisztematikus ismertetése tantermi körülmények között egyik órához sem tartozik, de – az órán felhasznált tartalmak bemutatásához kapcsolódva – bármelyikhez, mind-egyikhez kapcsolódhat. A program előzményeként a szerző a „Médiatudor Program”-ra utal vissza, melyben mintegy 2500 iskola vett részt, s ami szintén egy angol gyakorlatot és oktatási anyagot adaptált Magyarországon a reklámok témakörében.

A Digitális Világ nevű programban egy korábban felépített tanmenet alapján igyekeztek a gyerekek tudatos médiahasználatát fejleszteni, a káros tartalmak felismerésében segíteni őket. A tapasztalatok begyűjtésére pályázatot hirdettek, és az írás további részében az erre benyújtott programértékelések kerülnek ismertetésre. Sajnos az írás nem számszerűsíti, hogy hány „jó gyakorlat” érkezett be a felkérésre, nem tárja fel a programok áttekintésének módját, és a pozitív visszajelzések mellett nem értesülünk az esetleges kritikai megjegyzésekről,¹¹ melyek segítettek volna átgondolni, fejleszteni a programot – bár azt megtudjuk, hogy az egyéni továbbfejlesztésekre vonatkozóan is kaptak visszajelzést, hiszen az előre összeállított óramenet szándékoltan egy olyan keretként szolgált, melybe az azt használó pedagógusok saját elképzeléseik szerint belenyúlhattak, ami a program egy nyilvánvaló előnye is.

A tematikus szám utolsó tanulmánya az időskorúakkal foglalkozik. Merényi Zita (2015) az időskorúaknak szóló múzeumpedagógiai törekvések bemutatásával közelíti meg a generációk közötti párbeszéd, a tudásátadás témaköreit.

Az új múzeumpedagógiai módszerek alkalmazásával több cél érhető el, mint például egyfajta *oral history* megvalósulásával azáltal, hogy begyűjtik az idősektől a még meglévő, élő tudásokat. Emellett az idősek interaktív (művészetterápiás vagy múzeumi tudásátadáshoz kapcsolódó) tevékenységekbe való bevonásával lassítható a mentális funkcióvesztés,¹² és a fiatalok részvételével integrált programok elindítása az idősek lelki egészségére is pozitív hatást gyakorol azon túlmenően, hogy a generációkon keresztül megvalósuló párbeszéd csökkenni kezd bizonyos generációs-társadalmi távolságok is. A szerző néhány külföldi jó gyakorlatot is számba véve a magyarországi gyakorlatról megállapítja, hogy a hazai múzeumok pedagógiai programjaikkal inkább a fiatalabbakat célozzák meg, mint a „fizetőképes” közönséget.¹³

Merényi kutatását Bora Éva andragógia szakos hallgatóval, illetve a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban két múzeumpedagógus munkatársával együttműködve

---

11 Természetesen az is elképzelhető, hogy ilyen nem volt, hiszen a program alkalmazásával járó többletmunkát alkalmasint olyan pedagógusok vállalhatták, akik annak „jól működtetésében” is érdekeltek voltak.

12 Merényi egy ennek mérésére vállalkozó amerikai kutatás eredményeit idézi, mely szerint azon idősek körében lassabb a mentális leépülés, akiknek az időskori aktivitásaik között szerepelnek művészeti tevékenységek is (Merényi 2015: 81, 1. lj.).

13 Pozitív kivételként a Bajor Gizi Színészmúzeumot, illetve a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum egy programját említi (2015: 82–83.)

építette fel és bonyolította le (Merényi 2015: 83). A foglalkozást integrációs programként álmódta meg, melyben alkalmanként 10 fiatal és 10 idős vett részt. A másfél órás foglalkozások négy héten keresztül folytak. Az írás a továbbiakban azokat az eszközöket ismerteti, melyek felhasználásával – a nyugati „jó” gyakorlatokkal is összhangban – a generációk közötti szakadék enyhítését, a technikai eszközök használatára vonatkozó tudás, illetve az emlékek/élmények átadását célozták. Sajnos a jó tapasztalatok bemutatásán túl az írás nem tekinthető a program kritikai ismertetőjének, és arról sem számol be, hogy a programot megismételték-e (vagy tervezték-e) egy másik csoportban.

Az Információs Társadalom különböző generációk médiafogyasztását és okoseszközhasználatát bemutató tematikus számának tanulmányai alapján bepillantást nyerhetünk abba, hogy a fiatalabbak, a fiatal felnőttek, a közép- és az éltebb generációk milyen tartalomfogyasztási preferenciákkal bírnak, milyen eszközök mely lehetőségeit használják tájékozódásra vagy szórakozásra viszonylag rendszeresen. Illetve abba is, hogy a gyerekek milyen hozzáállással rendelkeznek a legújabb technikai megoldásokkal szemben, és hogy az ő, elsősorban szórakozásorientált felhasználói attitűdjüket kreatív, erőforrásaikra építő pedagógiai hozzáállással akár egy olyan alkotóképesség kibontakoztatása felé is lehet terelni, melynek nyomán belőlük is válhat a digitális technikát készség szintjén felhasználó önálló tartalmat létrehozni képes „online szereplő”, aki egy jó szemléletű (múzeum)pedagógus támogatásával maga is taníthatja a nagyszülei generációját a legújabb eszközök alkalmazására.

Hivatkozott irodalom

- Glózer Rita (2014a): Hétköznapiaság az új médiában – tudások és autoritások az online felhasználói videóban. In *Újratöltve. A mindennapi élet mint téma és mint keret*. Bódi Jenő, Maksa Gyula és Szijártó Zsolt (szerk.): Budapest – Pécs: Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 167–179.
- Glózer Rita (2014b): Z-generációs tartalom-előállítók az új médiában. Egy YouTube-os amatőr videó készítő munkássága. *Marketing & Management* 48(2. különszám): 55–67.
- Glózer Rita és Guld Ádám (2015): Új média – új típusú sztárok. A YouTube magyar hírességei. *Információs Társadalom* 15(2): 34–54.
- Guld Ádám (2015): Médiavalóság(ok). A mindennapi élet mint téma és mint keret. *Média, Kábel, Műhold* 19(3): 32–33.
- Hack-Handa József és Pintér Róbert (2015): Generációs különbségek a magyar médiafogyasztásban. *Információs Társadalom* 15(2): 7–17.
- Howe, Neil és William Strauss (1991): *Generations. The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow.
- Nagy Ádám (2015): Szabadidős tervek és tevékenységek. In *Magyar ifjúság 2012*. Székely Levente (szerk.). Budapest – Sente: ISZT Alapítvány – UISZ Alapítvány – Excenter Kutatóközpont, 211–229.
- Merényi Zita (2015): Időseknek szóló múzeumpedagógiai törekvések. A generációk közötti párbeszéd elősegítése a múzeumpedagógia, a művészetterápia és az integrációs foglalkozások által. *Információs Társadalom* 15(2): 80–86.
- Jenkins, Henry (2006): Quentin Tarantino's Star Wars? Digital Cinema, Media Convergence, and Participatory Culture. In *Media and Cultural Studies*. Meenakshi Gigi Durham és Douglas M. Kellner (szerk.). KeyWorks. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell Publishing, 549–576.
- Kitta Gergely (2015): Médiahasználat a magyar ifjúság körében. In *Magyar ifjúság 2012*. Székely Levente (szerk.). Budapest – Sente: ISZT Alapítvány – UISZ Alapítvány – Excenter Kutatóközpont, 250–282.
- Kőrösné Mikis Márta (2015): Digitális szemüveggel virtuális játszótéren. *Információs Társadalom* 15(2): 69–79.
- Sólyom Barbara (2015): Középiszólások okostelefon-használati szokásai 2015-ben. *Információs Társadalom* 15(2): 55–68.
- Tőkés Gyöngyvér (2015): A romániai fiatalok szemlélete az internet természetéről és hasznáról. *Információs Társadalom* 15(2): 18–33.

Abstracts

A Discussion About György Szabados

Bulcsu Bognár: „Let us State, Instead of Denying the Negation.” A Discussion About György Szabados’ Life Work. Part I.

The discussion interprets György Szabados’ life work. The train of thoughts attempts to reconstruct the social philosophical concept of the well-known jazz and contemporary music composer. So a better understanding of Szabados’ relationship to classic and contemporary music and his specific musical world – that is based on traditional folk music, Bartók and jazz – can occur. The discussion interprets Szabados’ relationship to sacrality, to the Enlightenment and to Schönbergian atonality, and also gives an image about the sociology of East-central European art music. The interview deals with how Szabados’ folkish engagement affects his world vision and music. Finally, the interpretation of the parlando-rubato nature of Szabados’ music attempts to highlight how Szabados tried to grab the essence of the authentic being in his music.

The Kaleidoscope of Science The Question of Objectivity in Contemporary Science Studies

Eszter Pál: Introduction: The Kaleidoscope of Science. The Question of Objectivity in Contemporary Science Studies

There is a certain ambiguity in the understanding of the nature of science. Arguments claiming its authority are frequent, ideas about its reliability, factuality, and so forth, are still held widely, while a strong skepsis about scientific achievements is also present. The introductory essay argues that science-production has never actually been congruent with the 19th-century understanding of science whose central notion was objectivity – an idea that still exists in different forms. The article addresses three aspects of objectivity explored by the following papers in more details: the unity of science, the impartiality of the practitioner,

and the expertise of the observer. The essay suggests that it is worth reflecting on different dimensions of science production, and that such a reflection will yield a picture of science far more interesting and exciting than that of 19th-century idealizations.

Gábor Zemplén: Towards an Epistemic Understanding of Prolonged Scientific Debates and Polarisation of Opinions

The essay focuses on controversies where the debated issues are complex, the exchange involves several participants, and extends over long periods. In some cases controversies lasted for several generations, and polarisation is a recurring trait of the exchanges. The reconstructions and evaluations of the partly (but not only) polemical exchanges also exhibit heterogeneity and polarisation. The protagonist presenting a bundle of claims (complex utterances) to a non-unified audience cannot fully control meaning-attribution of his utterances, and, given what we know about individual cognition, the more heterogeneous audience he succeeds in persuading, the less clear the meaning becomes. While advancement increases potential for action, the growth in consent comes together with a fuzzy content. To problematise the role of polarisation, the significance of this puzzling description with respect to knowledge-production is investigated from both an individual and a social epistemological standpoint to answer the question: How is rhetoric epistemic in cases when at least two views on a given issue are seen as persuasively supported by communities? If engaging in a controversy is a means-to-an-end activity aimed at persuasion, directed at achieving attitude-change in recipients, how does the argumentative goal of an individual translate to episteme in extended scientific controversies? I pick an early example of the Newtonian controversies to investigate the specific type of situation discussed.

Helen E. Longino: Theoretical Pluralism and the Scientific Study of Behavior

The author examines scientific studies of behavior. Researchers agree that there is a multiplicity of causal factors involved in behavior. This paper points out that since it is impossible to measure all of them simultaneously, research approaches must inevitably select from among these the ones they will measure. Each selection constitutes a different parsing of the causal universe, creating different effective sets of alternative causes. These support different research approaches, each able to answer a distinctive subset of the possible research questions one might have

Judit Gárdos: Sociological Explanation and the Horizon of Expectations of Sociologists. A Case Study about a Hungarian Research on Prejudice

In my case study I analyse a sociological article presenting the results of a research about prejudices against Roma. I study also some of the researchers' practices leading to the data underlying their article. One of the foci is how the social scientists formulate causal links and how they try to explain their findings. I synthesize four theses that are crucial of the explanatory structure of the analysed article. The theses have explanatory function in the

text; I point out that explaining means lining up theses that are aimed to explain but that they are not objects of the research itself. One such thesis is the prejudiced nature of majority Hungarian society. This notion of society – among others – is what influences how research is done, how the questionnaire is constructed, how data are produced and interpreted and conclusions drawn. But we find no analyses based on the researchers' data about how they envision the social mechanisms resulting in those data.

Katalin Mund: Citizen Science

Most of our scientific knowledge originates from respected representatives of scientific research. We believe them because the scientific community, rigorous scientific education and strict methodology seem to guarantee their reliability. However, a new methodological trend has appeared in natural sciences in recent years referred to as "Citizen Science". It signifies scientific research that is altogether or in parts conducted by amateur or nonprofessional scientists. Citizen science is sometimes described as "public participation in scientific research". The first article evaluating the results of a research conducted with this methodology appeared in *Ethology* in September 2015. Dog owners could register to participate in the research on the website "dognition.com". Half of the dog owners even paid for participating in the tests, so they not only supported the research by collecting data but also with money. In exchange they received an evaluation of the performance of their dogs. If dog owners can do the testing reliably, this opens new perspectives in ethological research. It poses great difficulties for scientists to find 20–30 dogs for laboratory testing, in contrast, participants in citizen science can test hundreds of animals from all over the world. But how reliable are the owners' results? How will this new method transform ethological research?

East European Studies in the United States

Iván Szelényi: The Rise and Fall of East European Studies in the United States

This paper offers a brief overview of the "golden age" of East European Studies in the United States 1970-1995. Before 1970 research in the US was driven by national security concerns, was practiced primarily by political refugees, their data often came from interviews with refugees, results tended to be descriptive and were rarely published by major presses and major journals. From the 1970s onwards East European Studies was gradually separated from Soviet Studies. Research projects were increasingly driven by theoretical consideration and based on field research. Such research attracted some of the most able graduate students and young faculty members in sociology, political science and anthropology. The paper praises the contributions of Ken Jowitt, Dan Chirot, Katherine Verdery, Gail Kligman, Roman Laba, David Ost and in particular Michael Burawoy and David Stark. Articles written by them appeared in the leading journals and their books were published by the best university presses. After 1995 research funding became scarcer and the intellectual excitement of earlier years also vanished.

Hungarian Startups and the New Spirit of Capitalism

Natasa Szabó: Hungarian Startups and the New Spirit of Capitalism. Moral and Economic Catching Up Strategies on the Semi-Periphery

This paper investigates how the *Bridge Budapest*, a CSR organization founded by leading Hungarian IT startups, attempts to shape the values of Hungarian society towards capitalism in general, and towards entrepreneurship in particular. In my paper I argue that the central aim of the organization is to facilitate Hungary's catching up with the core capitalist countries through the transformation of the attitudes and the ideologies surrounding capitalism in the Hungarian context, i.e. *the local spirit of capitalism*. This consists, on the one hand, of restoring the legitimation of some of the core institutions of capitalism, such as the enterprise and the entrepreneur, and of confronting the risk-taking, innovative and ethical figure of the entrepreneur hero with the provincial figure of the 'postcommunist cheater'. On the other hand, it also consists of propagating a new management of work that aims to produce self-controlling and self-motivating employees. In the narrative of Bridge Budapest IT companies appear as the perfect moral and economic subjects – the bearers of the new spirit of capitalism – that have the expertise to offer solutions to the problems of Hungarian society, and around which the local capitalism should be built.

Review

Gabriella Vadász: ICT, Youtouber, Media Usage. Review About a Thematic Issue of 'Information Society'

The review expounds the thematic issue 'Information Society 2015/2', that deals with the media consumption and infocommunicational tool use of different generations. In their studies, József Hack-Handa and Róbert Pintér demonstrate the generational differences of media consumption, Gyöngyvér Tőkés explores the results of the qualitative data acquisition happened after EU Kids 2013 data collection, Rita Glózer and Ádám Guld make a wider context to the phenomenon of YouTube vloggers, Barbara Sólyom presents the results of the qualitative research dealing with the use of smart phones among the members of the younger generations, Márta Kőrösné Mikis highlights the edifications of a supplementary study group was established to make students more conscious in terms of internet usage, and finally, in the last study, Zita Merényi presents the museum pedagogy program that has been established to foster the dialogue between generations.

Szerzőink

BOGNÁR BULCSU

szociológus, PPKE BTK-TÁTK, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, Piliscsaba

GÁRDOS JUDIT

szociológus, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

HELEN E. LONGINO

tudományfilozófus, Stanford University, Stanford, Cal. (USA)

MUND KATALIN

szociológus, Metropolis Media, Budapest

PÁL ESZTER

szociológus, ELTE TÁTK, Szociológia Intézet, Budapest

RÁDULY MIHÁLY

zenész (tenor- és szopránszaxofon, fuvola), a Syrius, valamint Szabados György együtteseinek és a Rákfogónak a tagja

SZELÉNYI IVÁN

a szociológia és a politikatudományok William Graham professzor emeritusa (Yale University), a Magyar Tudományos Akadémia és az American Academy of Arts and Sciences rendes tagja

SZABÓ NATASA

PhD-hallgató, Central European University, Budapest

VADÁSZ GABRIELLA

PhD-hallgató, PTE BTK, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola

ZEMPLÉN GÁBOR

tudománytörténész, BME GTK, Filozófia és Tudománytörténet Tanszék, Budapest